

Date of Publication - Posted on 10th of Every Month

समानो मन्त्रः । (ऋग्वेद) • समानी प्रपा । (अथर्ववेद)

પરબ

(ગુજરાતી માસિક)

સંપાદક : કિરીટ દૂધાત

વર્ષ : ૧૯

મે : ૨૦૨૫

અંક : ૧૧

₹ 20

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ

મેઘાણી જ્ઞાનપીઠ | ક.લા. સ્વાધ્યાયમંદિર

GOOD LOOKS, EVERY DAY.

FORMALS | CASUALS | PARTY WEAR

Shop No 2, Ground Floor, Parklane, S.D Road

Ahmedabad • Akola • Alibag • Anand • Ankleshwar • Bharuch • Bhavnagar • Bhuj • Gandhidham • Gandhinagar
Himmatnagar • Hyderabad • Indore • Jamanagar • Junagadh • Kadi • Kalol • Mehsana • Modasa • Nadiad • Palanpur
Patan • Porbandar • Rajkot • Surat • Surendranagar • Visnagar • Vadodra • Vapi greenfibre.com | jadeblue.com

समानो मन्त्रः (ऋग्वेद)

समानी प्रपा (अथर्ववेद)

परम

स्थापनावर्ष : १९६०

वर्ष : १९

मे : २०२५

अंक : ११

संपादक
किरीट दूधात

प्रकाशन मंत्री
भीमेश लड्ड

परामर्शनसमिति

दुर्षद त्रिवेदी
प्रमुખ

योगेश जोषी
उपप्रमुખ

समीर लड्ड
महामंत्री

गुजराती साहित्य परिषद

मेघाणी ज्ञानपीठ • क. ला. स्वाध्यायमंदिर

गुजराती साहित्य परिषद (प्रकाशनविभाग), गोवर्धनभवन,
गुजराती साहित्य परिषद मार्ग, आश्रम मार्ग, नदीकिनारे, अमदावाद-३८० ००९
ફોન : २६५८७९८४७

પરબ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સભ્યપદ અને 'પરબ'ના લવાજમ અંગે:

- ◆ 'પરબ' દર મહિનાની દસમી તારીખે પ્રકાશિત થાય છે.
- ◆ 'પરબ'ના ગ્રાહક તથા પરિષદના સભ્ય વર્ષમાં ગમે ત્યારે થઈ શકાય છે.
- ◆ 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૧૫૦ છે.
- ◆ વિદ્યાર્થીઓ માટે 'પરબ'નું વાર્ષિક લવાજમ ₹ ૭૫ છે. સાથે પ્રમાણપત્ર બીડવું.
- ◆ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના વાર્ષિક તેમજ આજીવન સભ્યપદના શુલ્કમાં 'પરબ'ના લવાજમનો સમાવેશ થઈ જાય છે.
- ◆ પરિષદના વાર્ષિક વ્યક્તિગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૨૦૦ તથા સંસ્થાગત સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૩૦૦ છે. સભ્ય થવા ઇચ્છનારે પરિષદના નિયત ફોર્મમાં અરજી કરવાની રહેશે.
- ◆ પરિષદના આજીવન સભ્યપદનું શુલ્ક ₹ ૩,૦૦૦ છે તથા સંસ્થાની આજીવન સભ્ય ફી ₹ ૫,૦૦૦ છે. આ બંને પ્રકારના આજીવન સભ્યપદની મુદત, સભ્ય થયાની તારીખથી દસ વર્ષ સુધીની રહેશે. (વિદેશવાસીઓ માટે ૭૫ પાઉન્ડ અથવા ૧૩૦ ડોલર.)
- ◆ 'પરબ' લવાજમ તથા પરિષદ સભ્યપદ શુલ્કની રકમ મનીઓર્ડર અથવા ડિમાન્ડ ડ્રાફ્ટથી 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ'ના નામે જ મોકલવી.

લેખકોને :

- ◆ 'પરબ'માં પ્રગટ થતાં લખાણોમાંના વિચાર-અભિપ્રાયની જવાબદારી જે તે લેખકની રહે છે.
- ◆ લેખકોએ પોતાનું લખાણ ફૂલ્સકેપ અથવા A૪ સાઈઝના કાગળની એક બાજુએ, સુવાચ્ય અક્ષરે લખી મોકલવું. પોસ્ટકાર્ડ, ઇનલેન્ડ કે ચબરખીઓમાં કૃતિ મોકલવી નહીં. પ્રત્યેક કૃતિ નીચે પૂરું સરનામું લખવું તથા એક નકલ પોતાની પાસે રાખીને જ કૃતિઓ મોકલવા વિનંતી.
- ◆ સ્વીકૃત કૃતિની જાણ કરાશે. ટપાલ-ટિકિટો ચોંટાડેલું કવર મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃત કૃતિ પરત કરવામાં આવશે, અન્યથા કૃતિ અસ્વીકૃત ગણવી. પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું હશે તો અસ્વીકૃતિની જાણ કરાશે.
- ◆ પત્રવ્યવહારનું સરનામું : તંત્રી, 'પરબ', ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ (પ્રકાશન વિભાગ), ગોવર્ધનભવન, આશ્રમમાર્ગ, 'ટાઈમ્સ' પાછળ, નદીકિનારે, પો.બો. ૪૦૬૦, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૯.

Parishad Email: gspamd123@gmail.com E-mail: parabgsp@gmail.com

Web-site: www.gujaratisahityaparishad.org

ફોન અને ફેક્સ: ૨૬૫૮૭૯૪૭

www.gujaratisahityaparishad.com

નોંધ: 'પરબ'માં પ્રગટ થતી સામગ્રીની જવાબદારી જે તે સામગ્રીના લેખકની રહેશે.

અનુક્રમ

- ◆ પ્રમુખીય : મથામણ-૧૭ - હર્ષદ ત્રિવેદી, ૬
- ◆ કવિતા :
  - હે અજનબી અંતર્યામી - હરીશ મીનાશ્રુ, ૯
  - ભીંજાવું એટલે... - જિજ્ઞા વોહરા, ૧૦
  - ના કશું ઉમેરવું - દીપક ત્રિવેદી, ૧૧
  - ત્રણ બોન્સાઈ ગીત - મધુસૂદન પટેલ 'મધુ', ૧૨
  - તિરાડ, એમ અહીં ઊગવાનું - તેજસ દવે, ૧૩
  - અનલહંક - ડૉ. પ્રણવ ઠાકર - 'પાગલ', ૧૪
  - યક્ષ મંદિર - વસંત જોષી, ૧૪
- ◆ અનૂદિત કવિતા :
  - ત્રણ કાવ્યો -વિનોદ કુમાર શુક્લ, અનુવાદ : રાજેશ પંડ્યા, ૧૫
- ◆ ટૂંકી વાર્તા :
  - ધ લાસ્ટ ટાઈમ બાપુજી - નવનીત જાની, ૧૭
  - પોસ્ટકાર્ડ - મૂળ લેખિકા : એલિસ મનરો ✽ અનુવાદ : નીતા શૈલેશ, ૩૦
- ◆ હાસ્યલેખ :
  - 'તત્તો ન વિજુગુપસ્તે' - જાસ્મિન ભિમાણી, ૪૭
- ◆ અભ્યાસ :
  - દેરિદાની વિઘટનશીલ ફિલસૂફી-૩ - સુમન શાહ, ૫૩
  - ગોટ લાઈફ 'આહુજીવિતમ્' વિશે... - મીનળ દવે, ૫૮
- ◆ રસદર્શન :
  - વીજળીના ચમકારે-૪ - દર્શના ધોળકિયા, ૬૭
- ◆ મુલાકાત :
  - રમણીક અગ્રાવત - દિલીપસિંહ ચૌહાણ 'લાલુભા', ૬૯
- ◆ અંજલિ :
  - આપ-ઉહાપોહ વગર શબ્દની સંગતિ કરનાર - રમેશ આચાર્ય - પ્રફુલ્લ રાવલ, ૭૩
- ◆ સંપાદકીય :
  - ..... એ મને ગમે છે - કિરીટ દૂધાત, ૭૬
  - સાભાર સ્વીકાર - ૭૯
  - પરિષદવૃત્ત - ઇતુભાઈ કુરકુટિયા, ૮૦
  - સાહિત્યવૃત્તસંકલન : ઇતુભાઈ કુરકુટિયા, ૮૧
  - આ અંકના લેખકો, ૮૩
  - આજીવન સભ્યો, ૮૪
- ◆ આવરણ ચિત્ર :

M. F. Husain - Folk Lore Jaisalmer - Serigraph On Paper - 34 x 26 inches-2004
- ◆ આવરણ-સંકલ્પના : આગમ શાહ

પ્રમુખીય

મથામણ—૧૭

હર્ષદ ત્રિવેદી

કવિશ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠકનું તા. ૨૮-૩-૨૦૨૫ના રોજ સત્યાશી વર્ષની અવધિએ ગાંધીનગરમાં અવસાન થયું. પૂરા છ દાયકા આ કવિ ગુજરાતી સાહિત્યજગત ઉપર છવાયેલા રહ્યા. બચુભાઈની બુધસભામાં ઘડાયેલા આ કવિનો ઓગણીસસો યુમ્મોતેરમાં પ્રથમ કાવ્યસંગ્રહ ‘સૂરજ કદાચ ઊગે’ પ્રગટ થયો હતો. ત્યારથી માંડીને અવસાન લગી એમની શબ્દયાત્રા વણથંભી રીતે ચાલતી રહી. શિક્ષકપિતાના આ પુત્રને પણ થવું હતું તો શિક્ષક જ. થોડો વખત શિક્ષક રહ્યા પણ ખરા. વિજ્ઞાનના વિષયોમાં સ્નાતક થયા પછી એમને સચિવાલયમાં મદદનીશની જગ્યાએ નોકરી મળી ગઈ અને અમદાવાદ-ગાંધીનગર ખાતે આવી ગયા. સરકારમાં પણ યશસ્વી કામગીરી કરીને, કાળક્રમે નાયબ સચિવપદેથી નિવૃત્ત થયા હતા. તેઓ ચોવીસેય કલાક સાહિત્યમાં જ મગ્ન રહેતા. જાગ્રત રહીને પૂરા વાતાવરણની ચિકિત્સા કરવી એ એમના રસનો વિષય. જૂની-નવી પેઢીના સર્જકો-વિવેચકો સાથે એમનો સંપર્ક તાજો રહેતો. એક વાત ખાસ ભારપૂર્વક કહેવી જોઈએ કે તેઓ સાહિત્યના ‘રાજકારણ’ના માણસ નહોતા, એટલા સાહિત્યકારણના માણસ હતા. એમની પ્રથમ અને અંતિમ નિસબત શબ્દ સાથે હતી. સાહિત્ય પરિષદ ઉપરાંત અન્ય સંસ્થાઓની પણ વાજબી ચિંતા કરતા.

ગાંધીનગર વસ્યું તે વખતે વરિષ્ઠ કવિ અને ભાષાનિયામક શ્રી હસિત બૂચ ‘મિજલસ’ નામે સાહિત્યસંસ્થા ચલાવતા. એ પછી ગાંધીનગરમાં કનૈયાલાલ મ. પંડ્યા, ભાનુપ્રસાદ ત્રિવેદી, ડુંકેશ ઓઝા અને અન્ય મિત્રોએ ‘બૃહસ્પતિસભા’ની સ્થાપના કરી એમાં પાઠકસાહેબનું સ્થાન-માન આગવું. છેલ્લે તેઓ ગાંધીનગર સાહિત્યસભાના પ્રમુખપદેથી નિવૃત્ત થયેલા. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સાથેનો એમનો નાતો ઘણો લાંબો અને અતૂટ. પોતાના જીવનના છ દાયકા એમણે પરિષદને આપ્યા હતા. એમાં તેઓએ મધ્યસ્થસમિતિ, કાર્યવાહકસમિતિ, વહીવટીમંત્રી અને ઉપપ્રમુખ જેવાં મહત્વનાં સ્થાનોએ રહીને પરિષદની સેવનાખેવના કરી હતી. શ્રી બકુલ ત્રિપાઠીના અવસાનને કારણે, નવા પ્રમુખની વરણી થઈ ત્યાં સુધીના વચગાળામાં તેઓ કાર્યકારી પ્રમુખપદે પણ હતા.

સાહિત્યમાં હરિકૃષ્ણભાઈએ હમેશાં પૂર્ણતાનો આગ્રહ સેવ્યો હતો. એમની કવિતાઓની સંખ્યા ઓછી તો ન જ ગણાય. એ ઝાઝું લખનારા કવિ નહીં, ગુણવત્તાવાળું લખનારા કવિ હતા. છંદોલય બાબતે આ કવિનો કાન એવો તો સરવો કે અર્ધી માત્રા પણ આમતેમ ચલાવી ન લે. કોઈ કવિની કવિતા વંચાય કે રજૂ થાય તે પહેલાં એમને સંભળાઈ જતી.

‘અખંડ આનંદ’ સામયિકમાં વર્ષો સુધી એમણે ‘કાવ્યકુંજ’ વિભાગનું સંપાદન કર્યું. અનેક ઘણા નવા કવિઓને માર્ગદર્શન આપ્યું હતું. પોસ્ટકાર્ડ લખવાનો એમનો શોખ જાણીતો છે. એમાં પાછળની બાજુએ એકાદ રેખાંકન અચૂક કર્યું જ હોય! પહેલાં તો દર દિવાળીએ એમનાં ચિત્રોવાળા અભિનંદનપત્રો મળતા. એ રેખાચિત્રોમાં સામાન્ય જનજીવનની વિલક્ષણ રેખાઓ હોય, બાળપણની મુગ્ધતા હોય! તેઓ બચપણથી જ ‘બૃહદ્ સ્તોત્ર રત્નાકર’માંના શ્લોકો વાંચે અને ગાય. તે ઉપરાંત ઉત્તમ અને નીવડેલી કવિતાનો અભ્યાસ તો ખરો જ. એને કારણે એમની કવિતામાં ખાસ પ્રકારની પ્રશિષ્ટતા અને પ્રૌઢી આવી. પાઠકસાહેબ ટૂંકી વાર્તાને અધૂરી રેખાઓનાં ચિત્રો તરીકે ઓળખાવતા. વાર્તાસંગ્રહ ‘મોરબંગલો’ વાંચીએ તો એમની લાઘવપૂર્ણ શૈલી જોવા મળે. એમના નિબંધો, બાળકાવ્યો, હાસ્ય-કટાક્ષ, વિવેચન કે સ્મરણકથાઓ વગેરે જોઈએ તો સમજાય કે આ કવિને મૂળ તો માણસમાં, એની વિડંબનાઓમાં અને વિલક્ષણ પરિસ્થિતિઓમાં રસ છે. અત્યંત જાણીતી અને કવિની પરિચાયક રચના છે ‘જળમાં લખવાં’.

‘ઊણાં-અધૂરાં મેલી કામ
ભાઈ મારે જળમાં લખવાં નામ
ભાઈ મારે જળમાં લખવાં નામ...

આગમની ઝેંઘાણી મળે ન તોયે
રાખવા દોર ને દમમ,
ઝંખવાતી નજરુંના દીવડે
આંજવાં તેજને તમામ....ભાઈ મારે.

ઊબડખાબડ પંથ પડ્યા છે તોયે
ભીડવી ભવની હામ
રથ અરથના અડધે તૂટે
ઠરવા નહીં કોઈ ઠામ!
તોયે મારે જળમાં લખવાં નામ...ભાઈ મારે.

કવિ આ ગીત બહુ હલકથી ગાતા એ અવાજ હજીયે કાનમાં ગુંજે છે.

બીજું એક જાણીતું કાવ્ય છે :

‘નેજવાંની છાંય તળે બેઠો બુઢાપો
એનું ઝાડ જેમ ઝૂલ્યું છે મંન
કરચલીએ કાયાનાં હીર
તોય ફૂલ જેમ ખૂલ્યું છે મંન!’

‘કોઈનું કંઈ ખોવાય છે’ એ બાળકાવ્યોનું શીર્ષક જ માત્ર નથી. કવિએ લખ્યું છે કે – ‘કોઈનું કંઈ ખોવાય છે ની જેમ જ એક ભરી ભરી સૃષ્ટિ હું ખોઈ રહ્યો છું તેવી લાગણી કાયમ રહી છે.’ એટલે તો પૂછે છે :

‘માર્ગમાં રાખી મને ઊભો જરી,
માર્ગ પૂછી કોણ આ ચાલી ગયું?’

‘ઘેઘૂરઘેન મહુડો કંઈ રોમ રોમ ચૂગે, ભળભાંખળું થયું છે સૂરજ કદાચ ઊગે’ એમ કહેનારા આ કવિને એ ખ્યાલ હતો જ કે કદીક તો આ સૂરજ આથમવાનો છે. એટલે જ કદાચ, જીવનમાં પણ મૃત્યુના ઓસાણને કદી વિસારે પાડ્યું નહોતું. વાસ્તવજીવનમાં પણ મૃત્યુનાં એકાધિક દુઃખો એમને જોવાનાં આવ્યાં હતાં. લખે છે :

‘સૂરજને મેર બેસવાને વાર કેટલી?
આથમશે એક વાર ફરી ઊગશે નહીં.
ટૂંકો કિયો છે માર્ગ ગામથી સ્મશાનનો?
જો ભાળ હોય કોઈને કહી જજો જરી!’

જિંદગીભર જે માણસે પીડાઓ વેઠી હોય એ જ આવી પંક્તિઓ લખી શકે :

‘અમને પડ્યા પીડના હેવા,
અંગઉઘાર લીધી છે, દૂજો કેમ ચૂકવે દેવાં?
અમને પડ્યા પીડના હેવા!’

હરિકૃષ્ણભાઈની વાર્તાઓમાં પર્યાવરણને લગતા ઘણા પ્રશ્નો અને નાના માણસોની મોટી સંવેદનાઓ પ્રગટ થઈ છે. એમનાં પાત્રો સુરેખ અને આગવી લાક્ષણિકતાઓ પ્રગટ કરે છે. નિબંધોમાં સ્મૃતિઓ ઉપરાંત પ્રકૃતિનાં વર્ણનો આકર્ષક છે. એમણે પ્રત્યેક મનુષ્યમાં પડેલાં અડવાપણાંને ઓળખ્યું છે. ‘અડવો’ એમની પોતાની પણ આગવી ઓળખ છે. માણસમાત્રની બની રહે એવી કેટલીક શાશ્વત રેખાઓ એમાં ઝિલાઈ છે. ‘સાક્ષર બોતેરી’માં એમના નિકટ પરિચયમાં આવેલા સાક્ષરો વિશે માત્ર બે બે પંક્તિઓમાં આખું વ્યક્તિત્વ પ્રગટાવી આપ્યું છે. અન્યની લાક્ષણિકતા જોવાની આ રીત બધાંને હસ્તગત નથી હોતી. ‘રાઈનાં ફૂલ’માં કેટલાંક જાણીતાં પાત્રોને નિમિત્તે આપણા સમાજની એકાધિક તસવીર ઝીલી બતાવી છે. રાઈનાં ફૂલની થોડી, પણ ગમે એવી તીખાશ આ કાવ્યોમાં જોવા મળે છે. ‘ગુલાબી આરસની લગ્ગી’થી તો અમારો પરિચય થયેલો. એમાં આલેખાયેલું કિશોરમાનસ, આજે આપણે શું અને કેવું કેવું ખોઈ બેઠાં છીએ એનો અણસાર આપે છે. ‘દોસ્તારીની વાતો’નાં મૂળ તો ‘લગ્ગી’માં જ પડ્યાં છે, પણ અહીં કવિએ પટ જરા મોટો લીધો છે. આ સિવાય પણ એમની પાસેથી અનેક પુસ્તકો પ્રાપ્ત થયાં છે. સાતમા દાયકા પછીની ગુજરાતી કવિતામાં એક અતિ મહત્ત્વનું નામ તે કવિ હરિકૃષ્ણ પાઠક. તેઓ હવે સદેહે આપણી વચ્ચે નથી એનો અફસોસ છે. ભાષાની ચુસ્તી અને સાહિત્યસ્વરૂપ પ્રત્યેની સભાનતાવાળા કવિઓ જેટલા જાય છે એટલી સંખ્યામાં નવા કવિઓ આવતા નથી એ પણ ભાષા-સાહિત્યની મથામણ જ ગણાય!

હે અજનબી અંતર્યામી | હરીશ મીનાશ્રુ

હે અજનબી અંતર્યામી
ધજા ન ફરકી અડધી કાઠીએ, ના કે તોપસલામી
વણસરનામે વૈકુંઠે બસ કુરિયર કરી નનામી
નિત્ત ગોખલે અમે કર્યા તે
દીવાને અજવાળે
કહે ચતુર્ભુજ, ક્યાં બેઠો તું
ત્રિભુવનને ખજવાળે
શંખ ચક્ર ને ગદા ત્રિભુજે સ્થિર યથાવત્ થામી
અણસારો તો આપ, કમળને લગરીક આમ ઉગામી
હે અજનબી અંતર્યામી

ભુવન જડે ના તારું, આ તે
ક્રિયા નગરનું ચૌદું
સૌનું સરખું અબોટિયું
ને સરખું મુખે મુખૌડું
નેમપ્લેટ કોરી ઉકેલવા મિથ્યા મથું અનામી
શ્વાસ બની ના શકી હવા તે હવે સૂસવતી સામી
ભમે ફરિશ્તા દિશાશૂન્ય
કે સોય નથી કમ્પાસે
ફાટ્યોતૂટ્યો એટલાસ લઈ
રઝળી પડ્યા પ્રવાસે
મુરદાંની આ વખાર, એમાં કબર મળી હંગામી
થશે? - ક્યામતને દ્રહાડે જન્મતની થશે નિલામી?
હે અજનબી અંતર્યામી

નથી ગામમાં ઘર ના ખેતર સીમે, હવે અસીમે
શી વિઘ હવે હવાઈ હવેલી ચણવી ધીમે ધીમે
કયું દ્વાર ખખડાવું? પડશે

અંતરીક્ષ ઓકળિયો?

અમને પડે ન સૂઝ અને તું ઘટ ઘટ અંતર્યામી
નેમપ્લેટ કોરી ઉકેલવા મથવું વૃથા અનામી
ગૈયા એક ન ગોલોકે

ના મારગમાં પોદળિયો

હુંસ વિહોણા જળમાં ઝળહળ

પડે નહીં ઓકળિયો

સાડાતૈણ હાથના સ્વામી

કબર વચાળે સબર કરીશું, ઘોર નીંદરા પામી
હોકાયંત્રે મલકુત જબરૂત ના કે ભાન દિશાનું
ફાટચોતૂટ્યો એટલાસ, ગુમ ચૌદ લોકનું પાનું
કોક તો ભરશે હામી

કહે છે કયામતને દિ' જન્મતની કરશે આમ નિલામી
અમને પડે ન સૂઝ અને તું ઘટ ઘટ અંતર્યામી
અંતર એક જ વેંત, - છતાંયે છેટો અંતર્યામી
તુંજ રહેજે ભેરે ભરપૂર ભરતો રહેજે હામી

ભીંજાવું એટલે... | જિજ્ઞા વોહરા

રોજ સાંજે

ઓલવાય છે સૂરજ

અને સળગી ઊઠું છું હું!

એ તો ઊગે છે બીજે દિવસે

નવેસરથી...

જાણે કશું જ ન બન્યું હોય એમ!!

અને હું...

રહું છું સળગતી...

પણ એક દિવસ

દરિયાકિનારે જોઈ ગઈ
 સૂરજને છમ્ કરતોક દરિયામાં શમતો.
 પામી ગઈ એનું રહસ્ય.
 એની જેમ હું પણ
 પહોંચી ગઈ દરિયા પાસે
 લગાવી ડૂબકી
 એની જેમ મારી પણ
 બળતરા શમશે એ આશે...
 પણ દરિયાએ તો
 મને ટાઢક આપવાને બદલે
 આપી દીઘા એકસામટા
 સઘળી સંધ્યાના સાયવી રાખેલા
 સૂરજના તાપ...
 સંતાપ...
 પરિતાપ!!
 સમજાય છે હવે
 ભીંજાવું એટલે જ સળગવું...!

ના કશું ઉમેરવું | દીપક ત્રિવેદી

ના કશું ઉમેરવું, ના બાદ પણ
 એ રીતે તું સ્થિર થા, આઝાદ પણ
 ત્યાં વસેલું છે, અહીંયાં લગ વસે;
 છેક જે સાથે રહેશે યાદ પણ!
 એક છે આ બ્રહ્મથી બ્રહ્મ લગી
 નામ દે કે હો અનામી સાદ પણ!
 ઝળહળે બસ ઝળહળે પ્રવાલદ્વીપ
 પ્રગટ એવી પણ પ્રગટ એકાદ પણ!
 છળ પછી છળ ભેદતા પાતાળથી-
 જળકમળવત્ સાંભળો આ નાદ પણ!

ત્રણ બોન્સાઈ ગીત | મધુસૂદન પટેલ 'મધુ'

(૧)

ઘણાંને ખબર છે, ઘણાં બેખબર છે.
પલાંડી પવનપાવડીથી નથી કમ,
તળેટી મહીં પણ શિખરની અસર છે.
ઘણાંને ખબર છે....

ગતિમાન રહેવું જ જીવન નથી કંઈ,
ધજાનું ફરકવું ધજાની સફર છે.
ઘણાંને ખબર છે....

(૨)

મટકીમાં તો મહી 'મધુ', નવનીત બધું બોધરણે!
કંકરથી તો મટકી ફૂટે, કૃપા થકી બોધરણું,
કાનકુંવરની copy છોડો, ચાલો એના શરણે.
મટકીમાં તો મહી 'મધુ'...
તૂટ્યો ફૂટ્યો તોય તરાપો, સુંદર તોપણ શમણું,
કહેવતમાં તો શોભે, દરિયો નથી તરાતો તરણે.
મટકીમાં તો મહી 'મધુ'...

(૩)

પછી તમારો વારો પરભુ, પહેલાં મને મળી લઉં.
ઘરનું, ઘટનું દર્પણ ઉર્કે સ્થિર અને વહેતું જળ,
આસપાસની આંખો, વર્તન જોઉં, મૌન કળી લઉં.
પછી તમારો વારો પરભુ...
મારા વિશે મને પૂછો તો જરાય ના થઉં વિહ્વળ,
ઉત્તર કાજે સાચું ધન હું પહેલાં જરા રળી લઉં.
પછી તમારો વારો પરભુ...

તિરાડ | તેજસ દવે

(૧)

લાગે તિરાડ બોલો કેવી?

જાણે દીવાલ હોય આખ્ખી ને તેમ છતાં પાડ્યા બે ભાગ હોય એવી..

લાગે તિરાડ બોલો કેવી??

એક ભાગ ચૂનાથી ચોખ્ખોચણાક હોય બીજેથી પોપડાઓ ખરતા,
કીડીની લાંબી કતારો પણ નીકળે ને કણ થોડા રેતીના સરતા.

જાણે બે ભાઈ હોય ભેગા ને તેમ છતાં જુદાં મકાન હોય એવી...

લાગે તિરાડ બોલો કેવી???

ખીંટી પર કપડાં કે ફેમ એક ખીલી પર ટાંગો તો એ પણ ઢંકાશે,
એને ના હોય કંઈ ભેદભાવ એવા કે કોણ એની ઉપર ટંગાશે?

બંધન ના તૂટે ના છૂટે દીવાલ સંગ એની સગાઈ કંઈક એવી.

લાગે તિરાડ બોલો કેવી???

એમ અહીં ઊગવાનું

(૨)

થોર બની ઊગે કોઈ ઉજ્જડમાં કોઈ વળી ઝાડ બની છાંયડાઓ દેતું,
સંગાથે સંગાથે ઊગ્યાં હો તેમ છતાં જીવનનો હોય અલગ હેતુ,
એમ અહીં ઊગવાનું રહેતું ...

પર્વતને પથ્થરનું, દરિયાને પાણીના જથ્થાનું અભિમાન જાગે,
કેમ કરી સમજાવું સૂરજના તડકામાં પડછાયા જીવતા જ લાગે.

કુદરતની વાર્તામાં આપણે તો બનવાનું હોય ફક્ત અહીંયાં બસ સેતુ,
એમ અહીં ઊગવાનું રહેતું..

ઘરતીમાં ભળતાની સાથે તો રજકણ પણ બની જાય ઘરતીનો હિસ્સો,
એમ અહીં વહેલી સવારમાં જ દીવાનું અજવાળું બની જાય કિસ્સો.

લીલું કોઈ પાન કદી પૂછે છે કોઈને કે કોણ એનો રંગ લઈ લેતું?
એમ અહીં ઊગવાનું રહેતું..

અનલહક |

ડૉ. પ્રણવ ઠાકર - 'પાગલ'

નજારે, નજારે અનલહક, અનલહક,
મઝારે, મઝારે અનલહક, અનલહક.

સમીર સંગ ખુશબૂ વહેતા વદે છે,
સુગંધી સવારે અનલહક, અનલહક.

જરા ધ્યાનથી કાન માંડીને સાંભળ,
ઊભી આ બજારે અનલહક, અનલહક.

કદી તો ગગનને ગહન ધ્યાનથી જો,
સૂરજ કે સિતારે અનલહક, અનલહક.

સતત મૌન મુર્શિદ રહી શું ભણે છે!
અગમને ઈશારે અનલહક, અનલહક.

ક્યામતની રાતે કશો ક્યાં હવે ભય?
શબદ છે સહારે અનલહક, અનલહક.

અવસ્થા 'પ્રણવ'થી અલગ ક્યાં અમારી!
વિચારે, વિચારે અનલહક, અનલહક.

યક્ષ મંદિર | વસંત જોષી

સંખ્યાના માપની પરવા ક્યાં વિના
ભુજિયાની ગોદમાં પોઢી ગયેલાં
તે હવે મોટાં થયાં છે.

આળસ મરડી ઊઠી ગયાં છે
ઘવલ બોતેરા

પથારીથી પચાસ પગથિયાં
ઊંચેરા આસને

અશ્વો પર આરૂઢ થઈ
હારબંધ ગોઠવાઈ ગયાં છે

ફલેમિન્ગો જેવા શ્વેત.

હાથમાં લગામ ઝાલી
તત્પર પંથક ખૂંદવા.

પણ

શ્રદ્ધાના ઝાલર-નગારા નાદે મૂઢ
ઊભા છે સ્થાપિત.

હવે

યાત્રી નિવાસે રોકાય છે

પંથક ભરી આવેલા સંઘ.

ઘેરાઈ ગયા છે યાત્રી ભીડમાં

પગથિયાં ઊતરી શકાતું નથી

ધૂપ ધુમાડે

શિસ્તબદ્ધ

હારબંધ

ગોઠવાઈ ગયાં છે

ઘવલ

બોતેરા.

અનૂદિત કવિતા

(ઈ.સ. ૨૦૨૪નો જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કાર હિન્દી સાહિત્યકાર વિનોદ કુમાર શુક્લ,
જન્મ તા. ૧/૧/૧૯૩૭,ને આપવાનું નક્કી થયું છે. તેમનાં ત્રણ કાવ્યોનો અનુવાદ રજૂ છે.)

અનુવાદ : રાજેશ પંડ્યા

(૧)

શ્રાવણ મહિનો પૂરો થવામાં છે
વાદળ હજી સુધી વરસ્યાં નથી.
દેવામાં ડૂબેલા ખેડૂતો
ફાંસીએ લટકી ગયા હતા પોર.

એ મૃત ખેડૂતોનાં સ્મરણમાં
એમની મુક્તિને માટે
જેઠ જેવા આ શ્રાવણની બપોરે ઊકળતા ધામમાં
એક થાળી પાણી પીરસીને હું આંગણામાં રાખું છું
કે પાણીની બાષ્પ બને અને વાદળ ચણે

આકાશમાં
એક માત્ર વાદળ નાનકડું વાદળ
કાગડાની જેવું દેખાય છે.
હું પીરસેલી થાળી પાસે ઊભો રહી
આ..... આ..... કહી બોલાવું છું.
જે મારી અસમર્થતામાં છે
એક કર્મકાંડ, એક પિંડદાન.

(૨)

લોકો પોતાના ભાગનું આકાશ જુએ છે
અને આખું આકાશ જોઈ લે છે
બધાના ભાગનું આકાશ
આખું આકાશ છે.

પોતાના ભાગનો ચંદ્ર જુએ છે
અને પૂર્ણ ચંદ્ર જોઈ લે છે
બધાના ભાગનો ચંદ્ર જ પૂર્ણ ચંદ્ર છે.

પોતાના ભાગના જેવાતેવા શ્વાસ સહુ લે છે
જે ઘરના બગીચામાં બેસીને છાપું વાંચે છે એ
એ જે દુર્ગંધ અને ગંદકી વચ્ચે જીવે છે એય.

(પણ) બધાંના ભાગની હવા એ જ હવા નથી
પોતાના ભાગની ભૂખ સાથે
બધાંને મળતો નથી પોતાના ભાગનો ભાત
બજારમાં જે દેખાઈ રહી છે.
તંદુરમાં શેકાતી રોટી
તે બધાંના ભાગ માટે બનતી રોટી નથી.

જે બધાંની ઘડિયાળમાં દેખાય છે
તે બધાંના ભાગનો સમય નથી.
આ સમયે.

(૩)

હતાશામાં એક વ્યક્તિ બેઠી હતી
એ વ્યક્તિને હું જાણતો નહોતો
હતાશાને જાણતો હતો
એટલા માટે હું એની પાસે ગયો
મેં હાથ લંબાવ્યો
મારો હાથ પકડીને એ ઊભો થયો
મને તે જાણતો નહોતો
મારા લંબાવેલા હાથને જાણતો હતો
અમે બંને સાથે ચાલ્યા
બંને એકબીજાને જાણતા નહોતા
સાથે ચાલવાનું જાણતા હતા.

ટૂંકી વાર્તા

ધ લાસ્ટ ટાઈમ બાપુજી

નવનીત જાની

(લેખકીય ચોખવટ : વાર્તામાં આવતાં તમામ પાત્રો અને વર્ણનો કાલ્પનિક લાગવાનો સંભવ ઓછો છે. બાપુજીને શોધવાનું કષ્ટ ઉઠાવી જોખમ ન ઉઠાવવું. વાર્તામાં ઘટતું જે કંઈ ક્યાં ક્યારે કેમ ઘટ્યું એ જણાવવા લેખક બાધ્ય નથી. બાકી તો, અન્ય કોઈ પ્રશ્ન નથી.)

લાસ્ટ ટાઈમ એ જે રીતે પ્રગટી ઊઠ્યા એનો પ્રશ્ન છે. ચાલો, એનોય વાંધો નહીં. બાપુજી આમ જ અચાનક આવી ચડતા. કોઈ ખતખબર વગરનું એમનું આગમન મૂંઝવણભર્યું બની રહેતું. કોઈ અગવડનો પ્રશ્ન નહોતો. એમના માટે એક અલાયદો કમરો ખાલી રાખતા. પ્રશ્ન એ હતો કે પોતાની સાથે જે કંઈ લઈ આવતા એ અમારાં માટે - ખાસ તો મારા માટે પરેશાની સર્જતું. હરવખત એ કશું ને કશું એવું લઈ આવતા જેને સમજવા કે જેનો તોડ કાઢવા અમારી - ખાસ તો મારી નાનકડી દુનિયાનો દાટ નીકળી જતો.

આ વખતેય ડર હતો કે બાપુજી શું લઈ આવ્યા હશે?

લાસ્ટ ટાઈમ આવેલા ત્યારે એમની સાથે એક રૂડીરૂપાળી ફરિયાદને તેડી લાવેલ :

‘ખાલી ચડે છે.’

‘ઓત્તારી! ડાબા અંગે કે જમણા અંગે, બાપુજી?’

મારો પ્રશ્ન સમજાયો હોય એમ તાકી રહેલા. મેં ડાબેરી કે જમણેરી પૂછીને મજાક કરી હોય એવું કદાચ એમને લાગેલું. એ અવશપણે માથું ઘુણાવી કમરામાં ભરાઈ ગયેલા. મને ઘણી વાર થતું કે એ આમ નિઃશબ્દ બની જાય છે એમ ખાલી ચડવાનું જ પરિણામ હશે કે શું? ખાલી કમરામાં જતા રહેવાથી ખાલી થોડી ઊતરી જાય? ખાલી ખાલી વાત કરવામાંય શું જાય છે?

હું એમના કમરામાં ડોકાયો.

એ વારંવાર ચાદરની સળ ઠીક કરતા જોવા મળતા.

આખરે મારાથી કહ્યા વગર રહેવાયું નહીં : ‘બાપુજી, હવે ઠરીને બેસો. બહુ ભાંગ્યા-તૂટ્યા...’

‘આસમાની-સુલતાનીને જખમારીને જે જીરવી ગયા હોય એ જાહલ જ હોય, બોથા.’

એમના આવા જલદ જવાબ પછી કહેવુંય શું? ઠરીને બેસવાનું ન કહેવાય એમ જાહેલય ન કહેવાય!

આમ તો દેખાવે સ્વસ્થ જણાતા. જરૂદ દેહ ભરાવદાર નહીં, પણ પૂરતું પોષણ પામ્યો હશે એવું ખાતરીપૂર્વક કહી શકાય. આંખો અને હાથપગની ચપળતા એમની જુવાનીની શાખ પૂરતા. અટકી ને અગોચર મિજાજ વ્યતીતની ધારણા બંધાવતા.

લાસ્ટ ટાઈમ આવ્યો ત્યારે થોડા વ્યાકુળ લાગતા હતા. કંઈક થાકેલા પણ હશે. કશુંક અસ્પષ્ટ બબડતા હતા. એમણે કમરામાં સામાન મૂક્યો ન મૂક્યો ને કહે, 'ચાલ, એક ગેઈમ થઈ જાય.'

આ ઉમ્મરે ગેઈમ! શેની ગેઈમ? આમનું છટકી ગયું છે કે શું?

એમણે લાકડી એક બાજુ મૂકી ચશમાંના કાચ સાફ કર્યા : 'તારાં ચશમાંય ચોખ્ખાં કરી આવી જા મેદાનમાં...'

કેવું મેદાન ને કેવો ધૂળિયો ઉમ્મર? વિનોદી તો હતા જ. ઘણી વાર રમૂજ રમૂજમાં સત્યાગ્રહનો ગાલીચો પાથરી આહ્વાન કરતા : 'થોડું આળોટી લે., એકાદ પાસું સોનાનું કે વજ્જરનું થાય! કમ સે કમ, યુટિલિટી અને ફિટિલિટીનો ફરક તો સમજાય!

સમજાતું નહીં કે આને એમની ગંભીર સૂચના માનવી કે સહજ આજ્ઞા સમજવી?

આ વખતે તો એમણે રીતસરના એવા હાથી, ઘોડા ને ઊંટ છોડ્યા અમારા મધ્યમવર્ગીય ઘરમાં કે આખો કમરો હણહણાટી, હીંકાર અને ચિંઘાડથી ભરાઈ ગયો. હાથીએ કરકરી સૂંઢ બગલમાં ઘાલી ભીના છેડા લંબાવી નાકનું પ્રક્ષાલન કર્યું ને હું રાડ પાડી ઊઠ્યો,

'આ બધું શું છે, બાપુજી? આ બધાં પ્રાણીઓ....'

'પ્રાણીઓ તો મોર્ય વધવાની આડશ છે. ઘીમે ઘીમે બપી જશે. ખરી કળા તો કિંગની, કોડા!'

શી બખર કયા ઘટનાક્રમ કે પરિણામની પ્રતિક્રિયા તળે આવી શતરંજ માંડી બેઠા હશે? એવું હું વિચારતો હતો ત્યાં અમારી એ-નું આવી ચડવું આકસ્મિક નહોતું જ. મહેમાનનવાજીના સૌજન્ય થકી દડી આવેલી મારી બેઠી દડીની ભરાવદાર પત્નીની પૃચ્છાભરી નજર પૂરતી હતી : શું ચાલે છે આ બધું?

સાચું કહું તો એ વખતે હું બાપુજીનો ઉફરાટ જોવામાં અને બબડાટ ઉકેલવામાં પડેલો. ગઝનીનું સૈન્ય પૂઠે પડ્યું હોય અને મુલતાન મૂકી માળવો બચાવવા દોડી આવ્યા હોય એવા એમના દેદાર હતા. લાસ્ટ ટાઈમ આઝાદીની આસપાસ એમના એવા દેદાર દીઠેલા.

એ વખતે કોઈ કેસ સબબ બાપુજી સાથે અમારે ન્યાયાલય જવાનું હતું. પરંતુ પુખ્તતાનાં ધોરણસર એ મુલતવી રહેલું. મારા પિતાજી જ એમની સાથે ગયેલા. જતી

વખતે બંનેના ચહેરા પર અજબગજબની ગમગીની દેખાયેલી. જોકે, ન્યાયાલયના સંત્રીએ મારા પિતાજીને એવું કહેલું કે બાપુજી મૂડમાં હતા. ચાર આના આપેલા : દૂધ પીના ભેયાજી! આજ અપના દિન છે.

એ દિવસે જજસાહેબની સુનાવાણીમાં એવું આવેલું કે, તમારે આ તરફ રહેવાનું થશે અને એ લોકો પેલી તરફ રહેશે. હાલ-ચાલમાં એકબીજાના હાથપગ ન એડે એની જવાબદારી શાંતિ અને એખલાસ એમ બંને પક્ષે રહેશે.

એ દિવસે બાપુજી રસ્તો ભૂલી ગયા હોય એમ રસ્તામાં અટવાતા રહેલા. એક પગલું સડકની આ તરફ પડે, બીજું પગલું સડકની પેલી તરફ પડે. બાગવાડી આવતાં આવતાં તો એટલા અસ્વાભાવિક થઈ ગયેલા કે મગના દાણાવાળી બંદૂકથી નાના બાળક પેઠે ફુગ્ગા ફોડવા લાગેલા : આ લીલો, આ લાલ, આ કાળો, આ કેસરી... રાહદારીઓને અટકાવીને કહેતા : બાર વર્ષે બંધૂક ઝાલેલી બાર બોરની. મારા બાપા શિકારના શોખીન હતા. ચપ્પટ ચામડું થઈ દીવાલ પર લટકતું સુવ્વર જોયું છે?

મારા પિતાજી કહેતા : એ દિવસથી મને થયેલું કે આ માણસને સાચવી લેવો પડશે.

તે સાચવી જ લીધા છે ને! આઝાદીની આસપાસ ભટકતા એમના કાળવાચક સ્વભાવની બને એટલી ઓડેલી બજાવી છે. ઉતરાય એટલી આરતી ઉતારી છે.

પણ, લાસ્ટ ટાઈમ –

લાસ્ટ ટાઈમ આવ્યા ત્યારે નોખા કળાતા હતા. એમણે એમના અલાયદા કમરાના અબોટ ખૂણામાં જાણીતો સામાન મૂક્યો એમ જાણે એમ કે કોઈ સમયની આંખ ચૂકવીને લઈ આવ્યા હોય! મૂકતી વખતે મારી સામે જોતા હતા. જાણે મારું માપ કાઢતા હોય! એ કદાચ મારી ભીતરનું કંઈ ઢંઢોળવાની કોશિશ હતી.

હું એમને એવી રીતે જોતો'તો કે આજે અચાનક જ કેમ પ્રગટી ઊઠ્યા હશે? કેલેન્ડરમાં જોયા પછી સમજાયું. ઓક્ટોબરની આથમતી સંધ્યાએ એમની આંખોમાં અજબ પ્રકારની બેચેની હતી. માનોને બ્લડપ્રેશર જેવું હશે.

બાપુજી, મધ-લીંબુ નાખેલું ગરમ પાણી પીવું છે?

બાપુજી, બકરીનું દૂધ ગોતી લાવું?

બાપુજી, બે-ચાર ખજૂર-પેશી...

એ કંઈ પણ બોલ્યા વિના એમનો સામાન આઘોપાછો કરતા રહ્યા. એમના હોઠ સજ્જડ ભિડાયેલા રહ્યા. ગળાની નસો ખેંચાયેલી રહી. હાથમાં એક પ્રકારનો રઘવાટ દેખાઈ રહ્યો. સામાનમાંથી થોડી પોતડી, ગીતાનો ગુટકો, પીળા પડેલા કાગળો-પેન્સિલનો ટુકડો, શતરંજની કોથળી અને ઔષધિઓની નાની નાની પડીકીઓ હતી.

મને થયું કે એમની જરૂરિયાતની બધી વસ્તુઓ તો છે, પછી શોધતા શું હશે? મારું ધ્યાન એ બધી વસ્તુઓ વચ્ચે ગોટાઈ રહેલી જૂની ઘડિયાળ ઉપર પડ્યું.

‘એ ઘડિયાળ લાવો જોઈ.’

મેં કોઈ મોટો ગરાસ માંગી લીધો હોય એમ હડબડાયા. ઘડિયાળ મુઠ્ઠીમાં ભીંસી દીધી. ચાવી આપવાનો કૂકરો કોઈ કાંતિકારીની પેઠે મુઠ્ઠી બહાર નીકળી આવ્યો.

એમણે બનતી ઝડપે બધો સામાન સંકેલી લીધો હતો.

‘ઘડિયાળનું શું છે?’ મેં પૂછ્યું.

‘ચૂપ છે. સાવ બંધ.’

‘તો ચાવી આપી ચાલુ કરો.’

એ થોડી ક્ષણ મૌન રહ્યા. દાઢમાં ભરાયેલું કશું ખોતરી કાઢવા જીભ ફાંકે ચડી હોય એવું એમનું મોં થયું, ‘ચાલ, એવુંય કરી જોઉં. સમય પાછો વહેતો થાય...’

ઘડિયાળને ચાવી દેતાં શી ખબર એમના મગજમાં શા વિચારોનું દ્રાવણ ડોળાતું હશે! મેં ક્યારની ઊભેલી પત્નીની નજર ઓળખીને ધીમેથી કહ્યું, ‘રોકાશો.’

ગૃહિણીને તો બીજું શું હોય? રાતના ભોજનની ચિંતા.

‘બાપુજી, રાતે શું લેશો? - ભારતીએ સીધું બાપુજીને જ પૂછ્યું.

‘હાલ તો નિતાંત નિર્મળ સમય’ - બાપુજીએ કહ્યું અને હું ઘૂંચી ઊઠ્યો. ઘડિયાળની ચાવી પૂરી કરતાં એમણે એમ નીચી નજરે જ મુખ મલકાવ્યું.

એ કદાચ વિનોદમાં જ કહી રહ્યા હતા કે હાલ તો થોડી આઝાદી આપો. પછી નિરાંતે ખવાશે-પીવાશે. મને થયું કે આમનો ઢાળો-ચાળો તો એવો ને એવો જ રહ્યો છે.

હવે વાત એ કરું કે, આમ નિતાંત નિર્મળ સમય વા સ્વાતંત્ર્ય માંગનારા આ અદનો આજર માનવી અમારો કોઈ સીધો સંબંધી, નાતભાઈ કે કુટુંબીજન થતો નહોતો. મારા ડોહા એમના જમાનામાં આમને ક્યાંકથી પકડી લાવેલા અને કહેલું, આનેય તમારું એક ઘર માનજો. મન પડે એટલું રહેજો. ફળજો. ફૂલજો. તો, એમ કંઈક અનુગ્રહ અને કંઈક અભિનિવેશી આમંત્રણ આંગણમાં એમનું આમંત્રણ રોપાયું હતું.

એ પછી અમેય ક્યારેય એવી કોઈ તપસીલમાં ગયેલા નહીં કે એ ક્યાંથી આવતા, શું કરતા કે એમના પરિવારમાં કોણ કોણ હતું? વળતાં વાર ક્યાં જતા રહેતા કે જવાના હશે અને ક્યાં ગયાની પંચાયતમાં ક્યાં પડવું? એવો કોઈ ટાઈમેય નહોતો ને રસેય નહોતો. કારણ કે નોકરી-ઘંઘાનો પથારો હતો.

આ તો અમારા લાગતાવળગતા કે સગાંસંબંધી લોકની પડતાલને કોઈ પતીજ ન સાંપડી એટલે એ લોકોએ જ બાપુજી વિશે મૌલિક મનઘડંત હવા બાંધી :

- હિમાલયમાંથી આવે છે. (- પણ યોગી જેવા નથી લાગતા.)

- રિટાયર્ડ બહારવટિયો છે. (- પણ દાંડાઈ કરતાં રાંકાઈ વધુ કળાય છે.)

- અંગ્રેજી હકૂમતમાં તોતિંગ ગિરાસદાર થાણું હતા. (- પણ હવે પોતડીનુંય ઠેકાણું નથી.)

- પ્રગતિશી રાજવટ હસ્તક જે જાગીરદારોએ સુપરત કર્યું એમાંના એક આ..
(હીહીહીહાહાહાહા) કોઈકે તો એમને સર્જક-કવિય બનાવી દીધેલા!

અલ્યા એય, તેં ઓલ્યું પદ સાંભળ્યું નથી?

- ખા ગઈ રાશન પી ગઈ તેલ

પડતું મેલ્ય, પડતું મેલ્ય...

જમીન ગઈ ચકબંદી મેં,

મદ ગયે નસબંદી મેં,

જદધી મેલ્ય, જદધી મેલ્ય..

ઈ આશ્રમે જ સર્જેલા પદ. તો કોઈએ એમને ગાતાય સાંભળેલા -

‘જગાયા કલ્યાણા સંતાંયા વિભૂતિ

જેથે જાતો તેથે તૂં માઝા સાંગાની...’

એ ગાતા હશે એવું મારા માન્યમાં નહોતું આવતું. પણ એ ગાતા હોય તો આપણને શો વાંધો? વાંધો તો એમની સાથે શતરંજ રમવામાંય નહોતો. એમનું મન રાખવા એય કરી છૂટીએ. પરંતુ તકલીફ એ હતી કે એ બહુ ધીમી ચાલ ચાલતા. લાંબું વિચારતા. રાજા હાથી વજીર ઘોડા ઊંટ પ્યાદા વિશે મીમાંસા કરતા. તને ખબર છે, પ્યાદાનો ખરો ઉપયોગ ક્યારે થાય છે? તું જાણે છે, ઘોડાની અઢી ચાલમાં ઊંટની ત્રાંસી ચાલ કયા ચોકકે ભંગ પાડે? વજીરને સૌથી સબળ રક્ષણ કોનું મળે? રાજાને ક્યાં સુધી નિષ્ક્રિય રહેવું પાલવે? - એવું એવું સમજાવતા તાના-શાહીની વ્યાખ્યા સુધી પહોંચી જાય! આપણે કહેવું પડે કે એ બાપુજી, સુખેથી રમો અને રમવા દો, પ્લીઝ!

હવે તમે જ કલ્પના કરો : કોઈ લાંબો ચોડો ઊંટ જે મળ્યું એ ભચડતો ભચડતો કરુણાર્દ્ર કળાતી નજર ઢાળી એના બબડતા હોઠ સગર્વ ફગફગાવતો હોય તો તમે શું કરો? એમાંય જ્યારે તમને ખબર પડે કે તમારું સ્થાન એના ચાર પગ વચાળે છે તો શું કરો? ચોમેર અવકાશ હોવા છતાં તમે એકેય દિશામાં છટકી શકો એમ નથી. સ્હેજ સંચળ કરશો - બોલવાનું તો ઘોડાના ઘેર્ય યું - અને માનો કે હોઠ ખોલ્યા - તો ઊંટના ચારેય પગમાંનો કોઈ એક પગ ફટકા કરતો તમારા અસ્તિત્વ પર આવી પડ્યો સમજો.

માનો કે યેનકેન-પ્રકારેણ એમાંથી છટક્યા તો બીજી પળે તમે કોઈ ઘોડાના ગળે જ વળગેલા મળો. તમારું તન-મન ફંગોળાતું જતું હોય. આંતરડાં ઊલળતાં જતાં હોય. સાથળો છોલાતાં જતાં હોય એ પડું ચગદાઈને ચપ્પટ થઈ ગયું હોય. ઘોડા ઉપરથી ઊતરી કે ફંગોળાઈ તમે એકમેવના નહીં હો. તમે એવા બની ગયા હશો કે કિન્નરોની જમાતમાંય તમારો સમાવેશ કરવા કોઈ રાજી નહીં હોય.

એ વખતે તમારે નાહૂટકે મજબૂરીપૂર્વક પ્યાદાં ભેગાં ભળી જવાનું રહેશે. તમારી આસપાસ પ્યાદાં મૂંઘમાં હસતાં આમ આવકારશે : વેલકમ ટુ અવર જમાત-એ-જખ... બટ, નોટ એડજસ્ટ ફોર યૂ. વી આર ઓલ રેડી સ્ટે હિયર એન્ડ વોન્ટ.. ઈટ ઇઝ ડેન્જરસ ટુ બી ટુ ગુડ...

વેલ, મારી અને બાપુજી વચ્ચેની રમતમાં કોની હારજીત થતી એ પ્રશ્ન જવા દો. કોનું પલડું ભારે રહેતું એ વાત જવા દો. અરે, અમારી રમત પૂરી થતી કે નહીં એનોય પ્રશ્ન નથી.

પ્રશ્ન છે, એ લાસ્ટ ટાઈમ આવી ચડ્યા એનો.

લાસ્ટ ટાઈમ સાવ મૌન હતા. કેલેન્ડરમાં જોયા પછી મને વધુ નવાઈ લાગી. મોટે ભાગે એમની વાકુધારા બેલગામ રહેતી. બોલતા નહીં ત્યારે લખતા. લખવા અને બોલવા વચ્ચે એમનો ચિંતનનો સમય રહેતો. આરામ કહેવાય એવી કોઈ ક્વચિત્ વેળાએ એ શતરંજ પાથરી બેસી જતા. અરુઢ બેલતા એમ લખતાય કંઈક અરુઢ. મારા જેવા માણસને પહેલે ન પડે. જલ્પન-કલ્પનથી એમની કલમ ઉફરી ચાલતી, પણ ચાલતી બરાબર. શી ખબર ક્યા જવાળામુખીની ટોચે બેસી શબ્દ-સાધના કરતા કે એમના થેલામાંથી અગમનિગમના ધુમાડા નીકળતા રહેતા. મારી સમજણપારનો એમનો શબ્દ મને શું દઝાડવાનો? છતાં હાથમાં લખાણ પકડાવતાં અચૂક ચેતવતા : જાળવીને હો!

એ દિવસે એમણે ક્યા વિચારમાં જીભ જાળવી રાખી હશે તે મેં ઘડકતા હૃદયે પૂછ્યું :

‘બાપુજી, આર યૂ ઓકે?’

થોડી ક્ષણ એ મારી સામે એમ જોઈ રહ્યા, જાણે કોઈ ઊંડા કૂવામાં જોતા હોય. મારી પૃચ્છાના વમળમાં પોતાના મૌનનું બિંબ શોધતા હોય. જાણે મારા પ્રશ્નનો શો અર્થ કાઢવો એ વિચારતા હોય.

‘ખાલી ચડી છે, બાપુજી?’

કોઈ જવાબ નહીં. અકળાવનારું મૌન. આ માણસ આખી દુનિયા ફરે છે, બધે ભટકે છે ત્યારે ખાલી નથી ચડતી અને અહીં આવીને—

પછી મેં ભાવપૂર્વક એમની જરૂરિયાતોને કલ્પી : બાપુજી, ઓર્ગેનિક ગાયનું દૂધ..? બાપુજી, શાકભાજીનો સૂપ? રાબ? બાપુજી, સંતરાનો રસ? બદામ-પિસ્તા...

એમણે એકદમ હાથ ઊંચો કરી મને અટકાવી અનિવાર્ય જરૂરિયાતને એક કોર કરી દીધી.

‘મારી જેમ તું ભયભીત છે?’

આલેલે... આપણે સામો પ્રશ્ન કર્યો. ચાલો, એ બહાને એમની જીભ તો મુક્ત થઈ? હવે કંઈક સંતર્પક સંવાદ થશે એવું માની હું પલાંડી લગાવી ટટ્ટાર થયો.

‘શેનો ભય ને શેની ભીત, બાપુજી? મજો મજો છે, બાપુજી! એઈને, મસ્ત ધંધાનોકરી ચાલે છે. અને તમને ખબર છે, આપણી સિટી હવે સ્માર્ટસિટી થવા જઈ રહી છે. આપણી સોસાયટી બદલાઈ રહી છે....’

એ અબુધની જેમ મારી સામે જોઈ રહ્યા, બિચારા બાપુજીને આ બધા ડેવલપની ક્યાંથી ખબર હોય? એ રહ્યા જૂના માણસ. કદાચ એટલે જ મારાથી કંઈક રમૂજમાં કહેવાઈ ગયું:

‘થોડું વર્તમાનમાં જીવી લેતા હો તો, બાપુજી!’

ત્યાં તો એમની આંખ ફરી. પડખું ફર્યું. કંઈક બોલવા ગયા. અટક્યા. કમરામાં ચોમેર નજર ફેરવી. ઠીક કરેલી ચાદરના સળ પર ગુલાબની છાપ હતી. એમની પહેલી આંગળીના વધેલા નખે ખોતરવા જેવું કર્યું. સભાન થતાં રોકાઈ ગયા. ચહેરા પર હથેળી ઘસી લાંબો શ્વાસ લઈ છોડી મારી સામે નજર નોંધી.

‘કોઈ એક કાળમાં જીવવું એટલે શું માત્ર વર્તમાનમાં જ જીવવું?’

‘એમ નહીં, બાપુજી. મારો કહેવાનો મતલબ...’

‘સાંભળ, હું અનિશ્ચિતતા પ્રત્યે સચેત રહેવા ટેવાયેલો છું. એટલે તને કે અન્યને એવા વર્તમાનથી પણ દૂર જણાઉં છું જે ભાવિના સંદેહથી દૂર છે. અન્ય માટે શું સારું છે એ દર્શાવવાનો દાવો કરનારને હું હંમેશાં સંદેહથી જોઉં છું.’

હું એમને ધ્યાનથી સાંભળી રહ્યો હતો. બલ્કે, રાહ જોઈ રહ્યો હતો કે એ બોલતા બંધ થાય કે તરત હું સુંદર વર્તમાનથી એમને વધુ વાકેફ કરું :

‘બાપુજી, યૂ નો સ્માર્ટસિટી! ડેવલપિંગ?’

પરંતુ અટકીને એમણે તરત એમના થેલામાંથી થોડા કાગળો કાઢ્યા. ચાર-પાંચ કાગળો. અધ્ધર શ્વાસે લખાયેલા શબ્દો એકબીજાને આંટી મારતા હોય એમ વળગેલા હતા. અગાઉ મેં કહ્યું ને કે એમનું લખાયેલું કશું મને પહે ન પડે. પણ એમનું માન સાચવવા વાંચતો હોઉં એવા દેખાવે સડસડાટ વાંચી ગયો :

“સાધનસજ્જતાને લઈને મનુષ્યમાત્ર અન્યથી અલગ પડે છે. સાધનો બનાવવાની ક્ષમતાએ મનુષ્યસૃષ્ટિ અને પ્રાણીસૃષ્ટિ વચ્ચે એક ભેદરેખા આંકી આપી છે. બંને સૃષ્ટિના સંગમ વચ્ચેની આ એક એવી દીવાલ છે જે સહિયારાં (આઈ રિપીટ - સહિયારાં) જળ, વાયુ અને ખોરાકને રૂંધે છે. મોકળાશને મારી નાખે છે. સૃષ્ટિના પ્રાણીમાત્રનાં તન-મન-માટે મોકળાશ અતિ આવશ્યક જરૂરિયાત છે. કદાચ એટલે જ એક કવિએ આમ કહ્યું હશે : ઘણુંક ઘણું ભાંગવું... ભૂત-ભવિષ્ય વચ્ચે રહેલી આપણી નરવી જરૂરિયાત વિશે આપણે—”

મેં કાગળો જોશભેર ફેંકી દીધા : ‘આ શું માંડ્યું છે? સારું થતું જોઈ નથી શકતા? વિકાસ આંખમાં ખૂંચે છે? જ્યારે આવો ત્યારે કોઈ ને કોઈ ભૂત-પલીત લઈને આવ્યા હો છો. તમે તો જેમ જીવવું તું એમ જીવી લીધું. હવે અમને તો સુખેથી જીવી લેવા દો.’

‘લે, તું તો આટલામાં ગરમ થઈ ગ્યો. તારા જીવવા આડે મેં હાથ દીધો, ભૈ?’

‘તો બસ બાપુજી, આ બધું બંધ કરો લખવા-લખવાનું. અને લખવું જ પડે તો મારી જેમ નિજાનંદ લખો. કવિતા લખો, વાર્તા લખો, નવલકથા લખો.. હોંશે હોંશે છપાવો.’

‘લે, તુંય લખે છે?’

અહાહાહા.. આટલાં પુસ્તકો! આટલાં ઈનામ-અકરામ! માન-સન્માન! અને કોઈ આવો પ્રશ્ન કરે - તમે શું માનો છો? માથાના વાળ અધ્ધર થઈ જાય! એમના પ્રશ્ને મારી

મુઠ્ઠીઓ ભીંસાઈ ગઈ. એક ક્ષણ થયું કે આ માણસને ઘક્કા મારી ઘરની બહાર કાઢી દઉં; અથવા હું જ ઊભો થઈ ક્યાંક ચાલ્યો જઉં. પછી થયું કે જેમ હું આ માણસ વિશે બધું નથી જાણતો એમ એ પણ મારા વિશે બધું ન જાણતા હોય એવું બને.

ખેર, એમણે અગાઉ કહેલું કે હું કવિતાઓ લલકારતો. તો ચાલો સાંભળી લઈએ એમની કાવ્યબાની. વાણીથી વ્યક્તિ પમાશે અને એમના સર્જનથી એમની સમષ્ટિ.

‘છોડો આ બધી વાતો બાપુજી અને લલકારો કંઈક....’

....અને બાપુજીએ જે કવિતા લલકારી છે!

‘વીરા તું તો દિલ્હીનો દીવાન,

કે કવિ તને કેમ ગમ રે લોલ!

વીરા આવ્યું ચૂંટણીનું ચોમાસું,

વીચાણી જાણે દેડકી રે લોલ...

વીરા તારા દેશમાં ડંકા વાગે,

કે ચલો સૌ આગે આગે....’

મારે ઊભા થવા સિવાય છૂટકો નહોતો. બે હાથ જોડ્યા : કવિશ્રી રજા લઉં (મને મુક્ત કરો).

હું શૌચાલયમાંથી પાછો ફર્યો એટલામાં એ નીકળી ગયા હતા. ક્યાં ગયા, કેટલે ગયા -ના પ્રશ્નોમાં પડ્યા વગર મેં હાથ ધોયા. હાશ, છૂટ્યા, હાથમાં છાપું લઈ નિરાંતે બેઠો. પેટમાં કશુંક ખૂંચતું હતું. છાપાનું પાનું ફેરવતાંવાર કુમળી કળીઓ ચીમળાઈ ગઈ. ઝડપથી બીજું પાનું ફેરવ્યું ત્યાં ચૂંટણી યોજાઈ ગઈ. ટી.વી. ચાલુ કરીને બેઠો. વિવિધ ચેનલો મચડી જોઈ. કીડી-મંકોડાની હારની હાર જોઈ. ઝરખની લંગાર જોઈ હિંમલયની ચોટી પરથી દદડતો રક્ત ધોધ જોયો. અબુધ જીવડાંઓને પિવડાવવાતો બોધ જોયો. સોફિસ્ટિકેટડ હાસ્ય જોયાં. સિવિલાઈઝ્ડ હાસ્ય જોયાં. જોયાં મગરનાં આંસુ... અને બીજુંય ખાસું ખાસું... લાલધૂમ આંખો, કપાઈ ગયેલી પાંખો...

અકળામાણમાં શ્રીમતીજીએ ગાબડું પાડ્યું : ‘જમવાનું કાઢ્યું છે, અને બાપુજી?’

‘ગયા!’

‘ક્યાં?’

‘ક્યાં તે મને થોડી ખબર છે? કહીને મને જાય છે?’

‘અકળાવ છો શું કામ?’

જેમતેમ જમી લીધું. માથે હાથ ટેકવી પથારીમાં પડ્યો. રાત્રી સરતી ગઈ. બારીમાં જોયા કર્યું.

‘કેમ ગુમસૂમ છો? બાપુજીએ કાંઈ કહ્યું?’

‘કહે શું? એ જ લવારો...’

પ્રશ્ન લવારાનો નહોતો. હું સાંભળતો પણ ખરો. પણ એમણે હરીફરીને એ જ વાત કહેવાનો પ્રયાસ કર્યો તો : ‘તને બીક લાગે છે?’

મારી કમાન છટકી : ‘તેં ધાર્યું છે શું, ડોસલા? અમને હાંમે રે’વા નથી દેવા?’

મેં કદાચ બરાડો પાડ્યો હશે.

એ કદાચ સ્તબ્ધ થઈ ગયા હશે.

એ મારામાં શું જોઈ ગયા હશે? ‘રામ જાણે!’

*

લાસ્ટ ટાઈમ એ જે રીતે મારા ઘરમાં ઘૂસ્યા છે!

ઊડતા ગરુડના મોંમાંથી ભાગ્યજોગે છટકી ગયેલું માછલું પગ પાસે આવી પડે એમ ટપકી પડ્યા હતા. પગના વધેલા નખ. આંગળી વચ્ચે ચેપાઈ ગયેલી પલીતીના અવરુદ્ધ અવશેષો. ઘૂંટીની કાળી કકરાશ પર ઊપસી આવેલો ઘોળો ઘસરકો. પિંડી આગળ ગૂંચવાયેલા વાળ. ઢીંચણની બુઢી કરચલીઓ પર જરઠ જાંઘોનું ઝીણું કંપન. અને -

મેં વાર્તા લખવાનું મૂકીને ઝડપથી ગાદલા પરનો ઓછાડ ખેંચ્યો અને એમને ચોમેર વીંટી દીધો. એમના ચહેરા પર સ્થિતિ વિરુદ્ધનું હાસ્ય હતું એટલે જ રમૂજની ક્ષણ નહોતી છતાં મારાથી જોડાઈ ગયું :

“છેલું વચ્ચે છોડી આવ્યા, બાપુ!

આમ શી ભીતિએ દોડી આવ્યા, બાપુ!”

એ ઘૂસ્યાની થોડી ક્ષણોમાં જ મારો મોબાઈલ રણકી ઊઠ્યો : બુઢીને કહી દેજે કે ફૂકરો કાબૂમાં રાખે, નકર ફૂકરાનો કાંકરો કાઢતાં વાર નહીં લાગે. આજે તો કાછડો કાઢ્યો છે, વધુ ચપચપ કર્યું તો - ખબર છે ને કલબુર્ગીનું શું થયું તું?’

કાંકરો કાઢવાનું કહેનાર કથા કહેવા થોડો નવરો હોય! મારા હાંફળા-ફાંફળા શબ્દો, કોણ બોલો છો? ક્યાંથી બોલો છો? શું થયું! કલબુર્ગી કોણ? - લકટીની જેમ ઓરડામાં રવડી રહ્યા. અનનોન નંબર અલોપ થતાં હું ભાષાની ગેડ બેસાડી રહ્યો. ધર્મ-વર્ણ-જાતિના વિચારો ચમક્યા. ફૂકરો એટલે... કલમ કહેશું? મતલબ, બાપુજીની પેન અને કાંકરો એટલે-

ઓ માય ગોડ! મેં બૂમ પાડી. ઓ બાપુજી! સારું હતું કે એ રસોડામાં હતી... આમ જુઓ તો, હેલો, બાપુજી! પાછી તમે શું લીલા કરી? ઘરડે ઘડપણ કોઈને લવલેટર લખવાનો ચાળો ઊપડ્યો કે શું? કોઈ આશાસ્પદના અધૂરા ઓધાને અવતરેલા સર્જનનું ગળું ટૂંપ્યું કે શું? વિકાસની લાંબી ડાંકે જતા કોઈના ટાંગામાં નનામી અરજી ઠોકી કે શું? કાંઈક તો મોંમાંથી ફાટો! આ શા નાટારંગ!

એ મારા પલંગ પર બેસી પડતાં એટલું જ બોલ્યા : ‘ખાલી...’

સાચું કહું, મેં રીતસરનો એમનો કાંકલો ઝાલી લીધો. ગળાની તાણ એમના કપાળ પર ઊપસી આવી. શ્વાસની રૂંધામણ એમની આંખમાં ઊભરાઈ આવી. થોડા ડગ્યા. એક પગ રાંટો થઈ ગયો. પણ ગબડ્યા નહીં. મારા ક્રોધના કાઠવ પર મંદ મંદ ટગી રહ્યા.

‘બહુ જોર છે મરવાનું, ડોસલા! જીવવાના અભરખા પૂરા થઈ ગયા છે?’

કીચડના છાંટા ઊડવા લાગ્યા. ઝેરના કુવારા છૂટ્યા. જવાળામુખીએ લાવા ઉલાળ્યો.

એણે એકદમ આવીને મારો હાથ ન ખેંચ્યો હોત તો આજે બાપુજીનું સ્વસ્તિકલ્યાણ જ હતું!

“શરમ જેવું છે કે નહીં? એક ઓશિયાળા વૃદ્ધને આમ.. છોડો, કહું છું” કહેતાં એણે ધક્કો માર્યો. હું ટિપાઈ પર ગબડી પડ્યો. આખા ઓરડામાં મારી વાતાનાં પાત્રો, સંવાદો; ઘટનાઓ અને પરિવેશ વેરાઈ ગયાં;

મારા ખભે હાથ મૂકી ભારતીએ ગૃહિણી સચિવરસખી મિથઃવાળું શરૂ કર્યું. એ મને બાપુજીનો ઘર્મ સમજાવવા માંડી. મેં મોં મચકોડ્યું. એણે બાપુજીનું કર્મ કથ્યું. મેં અદબ વાળીને ડોળા તતડાવ્યા, એણે વારંવાર દોહરાવ્યું કે બાપુજી એ જ કરી રહ્યા છે જે આજ દિન સુધી કરતા આવ્યા છે.

એ બધું તો બરાબર પણ એમને ખબર હશે કે કેંક નપાવટ શક્તિઓ એમને ચૂપ રાખવા મથી રહી છે? ધાર્સ્તી એ હતી કે બાપુજીની લૂલીનો પીછો કરતી એવી શક્તિઓ અહીં મારા ઘર સુધી પહોંચશે તો હું શું કરીશ? એમણે તો કહી નાખ્યું કે તને એવી બીક હોય તો હું જ નહીં આવું. ભારતીની આંખમાં આંસુ તગતગી ઊઠ્યાં. એણે ઝળઝળિયાંભેર મારી સામે જોયું અને હું શી ખબર કઈ લાચારીએ નીચું ઘાલી ગયો.

‘મારી ભૂલ કે આવી સ્થિતિમાં મને તમારા સિવાય કોઈ યાદ ન આવ્યું ને આવી ગયો. માફ કરશો.’ - કહેતાં બાપુજીએ ભારતીને નાની પોતડી જેવું લઈ આવવા કહ્યું.

‘પોતડી તો ક્યાંથી... બાપુજી, એમનો લેંઘો લાવું.’

‘ના, બિલકુલ નહીં.’ - વળતી ભારતીની વાત કાપતાં એમણે મારા કાગળો ભેગા કરવા માંડ્યા. ઝપાઝપીમાં આડાઅવળા ઊઠી ગયા હતા. કેટલાક ચહેરાઈ ગયા હતા. ચીવટથી એ કાગળોને કમબદ્ધ ગોઠવતાં કશું ન બન્યું હોય એમ બોલ્યા : ‘ભારતી, તમારો જૂનો કાઢી નાખેલો દુપટ્ટો કે ચણિયો હશે તોય ચાલશે.’

એમની આવી માંગણીથી મને ખરેખરી દાઝ ચડી. આમને ચૂપ રહેતાં કેવી રીતે શિખવાડવું એ સમજાતું નહોતું.

એ રાત્રે ભારતીએ મને બહુ સમજાવ્યો : એ એકલા છે. આખી દુનિયામાં ભમે છે પણ તકલીફમાં આપણી પાસે જ આવે છે. તમારી સાથે શતરંજ રમે છે. તમારી આગળ ફરિયાદો કરે છે. લાખેલું તમને વંચાવે છે. આપણે ક્યારેય એમને એકલા નથી રાખ્યા. તમે જાતે એમના કમરામાં પથારી કરી મોડે સુધી તાત્ત્વિક ચર્ચાઓ કરી છે. યાદ કરો.

ભાડમાં ગઈ તાત્ત્વિક ચર્ચા. પથારી ફેરવી નાખી છે મારી. ચર્ચા ચર્ચા સુધી રહે ત્યાં સુધી સારું. તને ખબર છે, અહીં આપણે મન-મગજના ખાચણીદસ્તામાં ચર્ચાઓ ખાંડીએ અને કોઈ ઠેકાણે કોઈને મરચાં ઊડતાં હોય... બાપુજી તો વળી રાતની ચર્ચાઓને સવારે લેખિત રૂપ આપે, બપોર છપાવે; ગાંઠનું ગોપીચંદ્ર કરી રાત-મઘરાતે વહેંચે. કલ્યાણગ્રામનો પાયો ચણવો છે તે!

ભારતી સાથે વધુ માથાકૂટ કર્યા વગર હું મારા કમરામાં ચાલ્યો આવ્યો. મોડે સુધી ઊંઘ ન આવી. કસ્તર જેવું કશું ખૂંચ્યા કર્યું. એ શું કરતા હશે એના વિચારો આવ્યા કર્યા. આજ સુધી અમારા ઘરમાં કોઈએ એમની સામે ઊંચા અવાજે વાત નથી કરી અને હું કેવું વર્તન કરી બેઠો! અરે પણ કરી જ બેસુંને! કંઈ સારું રળીને નહોતા આવ્યા. આ તો સારું છે કે પેલા લોકોએ પોતડી ખેંચીને પતાવ્યું. અને આય... એવી અવસ્થામાં શી ખબર ક્યાંથી દોડીને આવ્યા હશે! કેટકેટલા લોકોએ જોયા હશે! મારા ઘરમાં ઘૂસતા નિહાળ્યા હશે. કાલે જગબત્રીસીમાં ચડી વાગશે તો જવાબય શું દેવો? આમનું કંઈક કરવું તો પડશે જ. નહીંતર—

અમે બાપુજીનું કંઈક કરવા વિચારીએ એ પૂર્વે બાપુજીએ જ એવું કર્યું કે અમે-એમાંય મારા તો મોતિયા મરી ગયા! મેં કદાચ અગાઉ એવું જોયું હશે પણ ધ્યાનમાં નહીં લીધું હોય. પણ એણે જોયું પછી વાત વણસી પડી. સ્ત્રીની સંકુલ દૃષ્ટિનો આ વખતે બરાબરનો અનુભવ થયો.

અમારી એણે એવું પકડી પાડ્યું કે બાપુજી ઊંઘમાં જે અવસ્થા દર્શાવે છે એ જાગ્રત અવસ્થાનો જ છાયો છે.

મેં કહ્યું : એ છાયા પર કોઈ પ્રકાશ પાડો, ભાગ્યવાન!

‘વાતાંઓ લખો છો ને પાત્રોનો સંચો -બળ્યું શું કહો છો તમારી ભાષામાં?’

‘પાત્રોનાં મનોસંચલનો. સ્ટ્રીમ આવે કોન્શ્યસનેસ ઓર સબકોન્શ્યસનેસ.’

‘હા, હા, બસ એ જ. બાપુજીએ પોતાના નાકે મૂકેલી આંગળી એવડું એ છે.’

‘શું વાત કરે છે? મતલબ તારું જજમેન્ટ પાકું?’

‘પાકામાં તો એવું છે ને કે, બાપુજીના હાથની પહેલી આંગળીનો આગળનો વેઢો જરા લાંકમાં વળી, નાકની દાંડી ઉપર દીવાદાંડી જેમ ટેકાયો છે એ જોયું? એ ઉપરથી લાગે છે કે બાપુજી સૂચવી રહ્યા છે : ચૂપ રહો!’

‘ચૂપ રહો?’

‘હું’

‘એટલે—’

‘યસ’

બે ઘડી તો મારી વાણી હણાઈ ગઈ. સાલું, કાંઈ બોલવાનું જ નહીં? કાંઈ કહેવાનું જ બંધ? એની માને... મતલબ કે કોઈ આપણી વાત ન માને કે વાતને ન માન મળે એ તો ચાલો સમજ્યા. પણ કશુંય કહેતાં કશુંય બોલવાનું ન હોય તો શ્વાસોશ્વાસના બધારણમાં કેટલી મોટી ગરબડો ઊભી થાય રે બાબા..

રામ જાણે, એ કોઈ સંકેત કે ચિહ્ન? દબાવ હતો કે અભાવ? બાપુજીની આંગળી બાપુજીના નાકે એ કેવા ઈંગિતની અકળતા! પ્રશ્ન એ નથી કે બાપુજીની એ કોઈ અભાનતા હતી કે સભાનતા? નિદ્રા હતી કે અનિદ્રા? ભ્રમ હતો કે પરભ્રમના ચાકડા પરથી ખડી પડેલો અજાણ્યો ઘટનાક્રમ?

ઘટના ઘટી ત્યારે કેટલા વાગેલા એ ચોક્કસ કહી શકાય નહીં. રાત્રી હતી એટલો ખ્યાલ છે. ઘડિયાળની ટીકાટીક સંભળાતી હતી, પણ સમયના પગ એક ઠેકાણે ચોંટી ગયા હતા. રેકોર્ડબ્રેક અંધકાર હતો. આજે અમાસ છે કે શું એ જોવા તારીખિયા પર દષ્ટિ કરી પણ હાય રે એમાં ચોટેલા દિન-રાતનો અનવરત ફફડાટ! ઘડીક ભૂતકાળનાં પાનાં તો ઘડીક ભાવિનાં પાનાં બેવફા બનીને ફરકતાં હતાં.

આજનો દિ' પકડવો તોય કેમનો પકડવો?

રાત તો જાણે ખિખિયારાની મહાખલક! એના ખાંચાખૂણામાંથી ફૂટી નીકળતો પેઢાંવઢ દિનનો ખખડાટ, ઝાકળની જેમ ઝમતાં રુદન અને રક્તઝાંચ લાચારીઓ, હોવાની ફરતે વળ ખાઈને ઘસાતો જતો અંધકાર. કાળી બળતરા અને કળતર... અને બાપુજી તો એયને ઘસઘસાટ ઘોરતા નાકે-મોંએ આંગળી મેલી! ખીજ તો એવી ચડી કે... અરે એક ગેઈમ શતરંજની થઈ જાય તોય સમજાય.

બાપુજી તરફ મારાથી હાથ તો લંબાઈ ગયો, પણ બીજો હાથ આડો ફાટ્યો : એમની સ્વતંત્રતા છે નાકે આંગળી મૂકવાની, ભાઈ.

પણ... બીજે ક્યાંય નહીં ને આમ નાકે-મોંએ આંગળી! ચૂપ!

એટલો અકળાયો કે માંય ગ્યું બધું કરતા પથારીમાં લંબાવાનું ક્યું. ધ્યાન ધંધા તરફ વળ્યું. આવતીકાલે કરવાનાં કામોની યાદી વિચારી. પૂરા થતા વર્ષના નફા-ખોટ વિશે ખયાલો કર્યાં. કરવેરાના નવા સ્લેબને લક્ષ્યમાં લઈ ગણતરીઓ માંડી. એના વાંકઘોંક વિશે વિચાર્યું. ક્યાં કેટલું બચાવી શકાય અને કેટલું જતું કરવું પડે એવું એવું ઘૂમતા દિમાગમાં રમતું હતું ત્યાં બારીના પડદા પાછળ કશુંક હોવાનું લાગ્યું. વા-ઝડીની આગાહી હતી ને બારી ખુલી રહેલી. પરદા મજબૂત હતા એટલે એવી કોઈ ચિંતા નહોતી.

પહેલાં તો થયું કે એ દૂધ આપવા કે દવાનું યાદ કરાવવા આવી હોય. ઊડતા પડદાને જોઈ બહાર બારી બંધ કરવા ઊભી રહી હોય. પણ ધ્યાનથી જોતાં દેખાયેલો ઓછાયો ભારતી જેવો નહોતો. પડછાયાનો અમાનવીય આકાર જોઈ હું હબક ખાઈ ગયો. વધુ તો ત્યારે કળાયું કે બારી પાછળનો પડછાયો જરા આગળ વધ્યો એના લાંબા કાન પશુ જેમ લટપટાતા જરા પાછળ ગયા. થોડો રાની ઘુરાઈ આવ્યો ને ઓછાયો નાકે આંગળી મૂકીને આગળ સરકી ગયો.

પંખો ફૂલ સ્પીડમાં હતો અને મેં ઓઢ્યું નહોતું એમ છતાં પગની પિંડીએ પરસેવો વળી ગયો હોય એવો ભાસ થયો.

રામ જાણે, મારા બાપ-દાદાઓએ આ ઘર ક્યારે વસાવ્યું હોય! વખતોવખત એના દેદાર બદલાતા રહેલા એટલું સાંભરણમાં હતું. આવાં ચળિતર થતાં હોય એવી કલ્પના ક્યાંથી હોય! એક એવી વાત સાંભળેલી કે આ ઘરના આંગણામાં એક જૂનું ઝાડ હતું. બહુ છાયો દેતું. એનાં ફળ-ફૂલ ગરવાથી કેટલાંક ફૂલછોડ પર ઊગેલાં. હવે ઝાડ તો ઠીક એક ખૂણામાં હતું કે પછી ઘરના સુધારાના ભાગ રૂપે એ ખૂણામાં રહે એવું આયોજન

કરવામાં આવ્યું હોય — ઝાડને કારણે જે બીજા છોડ ઊગીને ઊભા થતા હતા એ બહુ નડતર બનવા લાગ્યા...

‘વંદે માતરમ્’ એવો જોરદાર નારો સંભળાયો કે હું પથારીમાંથી હડફ દઈ બેઠો થઈ ગયો. આ અવાજ ક્યાંથી આવ્યો હશે? કદાચ બાપુજી—

મેં જોયું તો એ તો એ જ પરિચિત મુદ્રામાં નિદ્રાધીન! પણ, એક મિનિટ.. એમના હોઠ સામાન્ય કરતાં સહેજ વાંકા થયેલા મંદસ્મિતવત્ જણાયા. મને લાગ્યું કે કદાચ એ જ.. યાર, નાક પરની એમની આંગળીનું શું કરવું?

મને થયું કે આ ઘડીએ જ એવડી ઈને જગાડીને કહી દઉં કે સવાર પડતાં જ તું આ ડોહાને ચોખ્ખુંચાણાક કહી દેજે કે તમે હવે ભલા થઈને સિધાવો. બે-ચાર દિ’ શાંતિથી રહેવા આવો છો કે અમારી ઊંઘ હરામ કરવા? ઘણાં ઘરડાંઓને પાછલી અવસ્થામાં આવાં તૂત ઊપડતાં હોય છે : અમારા જમાનામાં આમ હતું ને તેમ હતું અથવા નહોતું. આવા લોકો ન તો વર્તમાનમાં શાંતિથી બેસવા દે કે ન તો ઊભા થઈ ભાવિ તરફ જવા દે. થીજી ગયેલા સમયની પાટ ઉપર નાગા સુવડાવી મંદ સ્મિતવદને હળુંકથી પૂછે : હાલચાલ ઠીકઠાક હૈ? કહો, સબકુછ ઠીકઠાક હૈ?

મજામાં છીએ, ભાઈ. ખાઈપીને લહેર કરીએ છીએ. છાપાં વાંચીએ છીએ. ધંધો-નોકરી કરીએ છીએ. પ્રવચનો સાંભળીએ છીએ. ટી.વી. જોઈએ છીએ. મોબાઈલ મચડીએ છીએ. હરીએ છીએ, ફરીએ છીએ, પૈસા ભેગા કરીએ છીએ. બચ્યાં પેદા કરીએ છીએ.. ઈન શોર્ટ, પોપટ ભૂખ્યો નથી, પોપટ તરસ્યો નથી. પોપટ આંબાની ડાળ, પોપટ સરવરની પાળ. પોપટ આમ ઝૂલે તેમ ઝૂલે, ઢોલ વગાડે નાગા ફૂલે.. સિયાવર રામચંદ્ર કી જે!

કોણ જાણે મારે એટલું જ વિચારવાનું હોય, આગળ કશું વિચારીશ તો પછી ચૂપ નહીં રહું એવા કારણે જ જાણે એક ઓછાઓ ફુતકાર કરતો પડદા પાછળ આવી ઊભો. નાકે આંગળી મૂકી. નાકે આંગળી મૂકી મને ચૂપ રહેવાનું કહેનાર કોણ એ ઓળખવાનો પ્રયત્ન કરું ત્યાં તો પડછાયાની પાછળ પૂંછડાનો ઝંડો ઊંચો થયો, ઊંચો થઈ હવામાં લહેરાયો, હવામાં લહેરાઈ પ્રશ્નાર્થ જેમ વમળાયો અને એ વમળાટ સઙ્ક્રાક કતો બારીને ભારી થપાટ મારતો આગળ નીકળી ગયો...

એક ક્ષણ થયું કે મારાથી મૂતરી પડાશે. બધે પોગાય પણ રાનીપશુ આગળ આપણું શું ગજું? ટૂંટી નીચેનો સ્લેબ કમરતોડ દબાણ કરવા લાગ્યો. પેડુ પરનો ભાર સંભાળતો સંભાળતો સાવચેતીથી પલંગ નીચે ઊતર્યો. પહેલી વાર સમજાયું કે દરેક કમરામાં એટલેય વૉશરૂમનું હોવું કેટલું આવશ્યક છે! બહાર પાબંદી લાગે તો ઘરમાં તો હળવા થવાય, શું કહો છો?

પ્રશ્ન એ નથી કે વા-ઝંડીની આગાહી હતી તે કેવો વરસાદ પડ્યો. પ્રશ્ન એય નથી કે બારીના ટકાઉપણા વિશે કે પડદાના ઉડાવપણા વિશે હું કેટલું વિચારતો રહ્યો.

પ્રશ્ન છે એ લાસ્ટ ટાઈમ આવી ચડ્યા એનો. મતલબ, લાસ્ટ ટાઈમ બાપુજી...

ટૂંકી વાર્તા

પોસ્ટકાર્ડ

મૂળ લેખિકા : એલિસ મનરો * અનુવાદ : નીતા શૈલેશ

ગઈ કાલે બપોરે હું પોસ્ટ-ઓફિસની ગલીમાંથી પસાર થતાં વિચારતી હતી કે મને બરફનો, દુખતા ગળાનો તેમ જ લંબાતા શિયાળાનો કેટલો કંટાળો હતો અને હું ઇચ્છતી હતી કે ક્લેરની જેમ મને પણ આ બધું છોડીને ફ્લોરિડા જતા રહેવા મળે તો કેટલું સારું. એ બુધવારની બપોર હતી, મારે માટે કામનો અડધો દિવસ. હું કિંગ્ઝ ડિપાર્ટમેન્ટ સ્ટોરમાં કામ કરું છું. ભલે એ દુકાનનું નામ આવું હોય, પણ એમાં માત્ર પહેરવાનાં કપડાં અને પરચૂરણ ચીજો જ મળતી. બહુ પહેલાં એમાં કરિયાણાની ચીજો મળતી એવું મને આછુંપાતળું યાદ છે. મમ્મા મને એમાં લઈ જતી અને એક ઊંચા સ્ટૂલ પર બેસાડતી, બુઢ્ઢા શ્રીમાન કિંગ મને મુઢ્ઢીભર દરાખ આપતા અને કહેતા કે, હું આવી દરાખ માત્ર રૂપાળી છોકરીઓને જ આપું છું. જ્યારે એ ગુજરી ગયા ત્યારે એ લોકોએ ત્યાંથી કરિયાણાનો નિકાલ કરી નાખ્યો, સાથે સાથે શ્રીમાન કિંગનો પણ – અને હવે તો એ કિંગ્ઝ ડિપાર્ટમેન્ટ સ્ટોર પણ રહ્યો નહોતો, હવે તો એ કોઈ કુબર્ગ નામની વ્યક્તિનો હતો. માલિકો જાતે તો આ સ્ટોરની નજીક પણ ફરકતા નથી, માત્ર શ્રીમાન હોવ્ઝને મેનેજર તરીકે મોકલી આપે છે. હું ઉપલા માળે બાળકોનાં કપડાં અને નાતાલ સમયે રમકડાંનો વિભાગ ચલાવું છું. હું ચૌદ વર્ષથી આ જ કામ કરું છું. શ્રીમાન હોવ્ઝ મારી સાથે કોઈ માથાકૂટ કરતા નથી, કારણ કે એ બરાબર જાણે છે કે જો એ એવું કરવા જશે તો હું એ ચલાવી નહીં લઉં.

બુધવાર હોવાને કારણે, પોસ્ટ-ઓફિસમાં કામકાજ બંધ હતું, પણ મારી પાસે મારા લેટરબોક્સની ચાવી હતી. મેં અમારું ખાનું ખોલ્યું, મમ્માના નામે આવતું ટેલિફોનનું બિલ અને સ્થાનિક અખબાર, ‘જ્યૂબિલી પેપર’ કાઢી લીધાં. એ બધામાં એક પોસ્ટકાર્ડ પણ હતું જે અંદર જ રહી જાત. પહેલાં મેં એના પરનું ચિત્ર જોયું, એના પર તાડનાં વૃક્ષો હતાં, ગરમ ભૂરું આકાશ હતું, અને એક મોટેલનો આગળનો ભાગ હતો જેના પર એક હટ્ટી-કટ્ટી, સોનેરી વાળવાળી સ્ત્રીનું રેખાચિત્ર હતું, રાતનો સમય હોવો જોઈએ, કારણ કે એ બધું નિયોન લાઇટના પ્રકાશમાં ઝળહળતું હતું. એ કહેતી હતી મારા ઘરે સૂવા આવો’ – એટલે કે એ જાણે એમ બોલતી હોય એમ એના મોઢામાંથી એ શબ્દો એક ફુગ્ગામાં લહેરાતા હતા. મેં એ પલટીને વાંચ્યું, હું એના ઘરે ન સૂતો, જોકે આમેય એ બહુ મોંઘું હતું. હવામાન સરસ હતું. લગભગ ૭૫ ડિગ્રી ફેરનહાઈટની આજુબાજુ. તમારા

જ્યૂબિલીમાં શિયાળો કેવોક છે? હું આશા રાખું છું કે બહુ ખરાબ નહીં જ હોય. તું એક સારી છોકરીની જેમ વર્તજે. કલેર. એના પર દસ દિવસ પહેલાંની તારીખ હતી. જોકે કોઈ વાર પોસ્ટકાર્ડો મોડાં પહોંચતાં હોય છે, પણ હું શરત મારીને કહી શકું છું કે, એને આ ટપાલમાં નાંખવાનું યાદ આવ્યું હશે એ પહેલાં થોડા દિવસ એણે એને બિસ્સામાં જ રાખી મૂક્યું હશે. ત્રણ અઠવાડિયાં પહેલાં એ ફ્લોરિડા જવા માટે નીકળ્યો ત્યાર પછી આ એક જ પોસ્ટકાર્ડ આવ્યું હતું, અને હું તો શુક્ર કે શનિવારે એ અહીંયાં પાછો આવી જશે એવું ધારતી હતી. એની બહેન પોર્કી અને એનો બનેવી હેરોલ્ડ, વિન્ડસરમાં રહેતા અને દર શિયાળામાં એ લોકોની સાથે એ આમ જ જતો. મને એવું લાગતું કે હું એ લોકોને નહોતી ગમતી, પણ કલેર કહેતો કે એ મારા મનનો ભ્રમ હતો. જ્યારે પણ મારે પોર્કી સાથે વાત કરવાની થતી ત્યારે હું કંઈક લોચા મારતી. મને ખબર હોય છતાં શબ્દ ઉચ્ચારવામાં ભૂલ કરી બેસતી. અને, એ વાતને કાપી નાખતી. પણ હું પાછળથી એ વિશેના વિચારો કરીને બળતરા ક્યાં કરતી. મને એય ખબર છે કે, હું સ્માર્ટ થવા જતી એટલે મારી આ દશા થતી. હું મારી જાતને કઠ્ઠા જ કરતી કે અમે પણ એ લોકો જેવા જ છીએ – અને એટલે જ, પોર્કી ‘મેક્વેરી’ ખાનદાનની હતી એ કારણસર હું એની પર છાકો પાડવા માંગતી હતી.

હું કલેરને કઠ્ઠાં કરતી, તું બહારગામ હોય ત્યારે તારે મને કાગળ લખવો. અને એ કહેતો, હું શેના વિશે લખું, હું એને કહેતી કે એ જે સીન-સીનેરી જુએ કે જેને મળે એનું એ વર્ણન કરે. મને એ બધા વિશે સાંભળવામાં મજા આવશે કારણ કે, ફરવા માટે હું ક્યારેય ઘરેથી બહાર નીકળીને બફેલોથી આગળ ગઈ જ નહોતી (મા સાથેની સગાં-વહાલાંને મળવા માટેની વિનિપેગની ટ્રેનની મુસાફરીને તો હું ગણતરીમાં જ નથી લેતી). પણ કલેર કહેતો, હું જ્યારે પાછો આવીશ ત્યારે તને બધું મોઢામોઢ જ કહીશ. જોકે, એ ક્યારેય એ બધું ન કહેતો. જ્યારે હું એને ફરીથી મળતી ત્યારે એને કહેતી, ચાલ, હવે તારી મુસાફરીની બધી વાત કર. અને એ મને કહેતો, તું જ કહે કે હું તને શું કહું? હું અકળાઈ જતી, મને કેવી રીતે એ ખબર હોય?

મેં મમ્માને ઘરના આગલા દરવાજાની બારીમાંથી મારી રાહ જોતી જોઈ. હું જ્યારે અમારા ઘરની પગદંડી પર વળી ત્યારે એણે દરવાજો ખોલીને બૂમ પાડી, “જોજે, સંભાળજે, ત્યાં લપસણું છે. સવારે બિચારો દૂધવાળો ત્યાં માથાભેર પડતાં પડતાં માંડ બચ્યો’તો”.

મેં કહ્યું, “કોઈ વાર મારો ટાંટિયો ભાંગે તો વાંધો નહીં.”

અને એણે તરત જ કહ્યું, “એવું નહીં બોલવાનું. એ તો તું જાણે સામે ચાલીને સજા માંગી રહી હોય એવું લાગે.”

મેં કહ્યું, “કલેરે તને એક પોસ્ટકાર્ડ મોકલ્યું છે.”

એણે કહ્યું, “ના હોય!” એણે એને ફેરવીને કહ્યું, “મને ખબર હતી – એ તારા નામે જ હશે.” પણ એ મરકતી હતી. “ભલે એણે જે ફોટો મોકલ્યો હોય, પણ મને લાગે છે કે ત્યાં કંઈ ખાસ પસંદ આવે એવું નહીં હોય.”

ક્લેર કદાચ ચાલતાં શીખ્યો હશે ત્યારથી જ ઘરડી સ્ત્રીઓનો માનીતો હશે. એ લોકો માટે તો એ હજી પણ એ પેલો જાડિયો-પાડિયો છોકરડો જ હતો. એ કેવો લગીલગીને વાત કરતો, અને ભલે એ મેક્વેરી ખાનદાનનો હતો, પણ તોય જરાય અહંકારી નહોતો. અને એ પણ એ લોકોને એવી રીતે ચીડવતો કે પેલીઓ શરમાઈ જતી અને એમના ગાલ રતુંબડા થઈ જતા. મમ્મા અને ક્લેર કેટલીક રમતો રમ્યા કરતાં, મને એમાં કંઈ ગતાગમ પડતી નહીં. એમાંની એકમાં તો એ દરવાજો ખખડાવતો અને કંઈક એવું બબડતો, “ગુડ ઇવનિંગ મેડમ, શું તમને શરીરનાં અંગ-ઉપાંગો વિકસાવવાનો કોર્સ કરવામાં રસ છે? એનાથી મને કોલેજમાં જવામાં મદદ થશે”. મમ્મા ગળે ઘૂંટડો ઉતારી બોલતી, “અરે જુવાન, મારી સામે તો જો! શું તને એવું લાગે છે કે મારે એ અંગ-ઉપાંગો વિકસાવવાનો કોર્સ કરવાની જરૂર છે?” અથવા એ વાયડો થતો અને કહેતો, “મેડમ, તમારા આત્મકલ્યાણ માટે હું અહીં આવ્યો છું”. મમ્મા ખડખડાટ હસી પડતી અને એને કહેતી, ‘તું તારાની ફિક્કર કર’. અને પછી એને એની પ્રિય વાનગીઓ મરઘીનાં ભજિયાં અને મીઠાઈ - ખટમધુરી પાઈ - ખવડાવતી. ખાતાં ખાતાં એ એવા જોકસ સંભળાવતો જે કદાચ મમ્મા કોઈ દિવસ ન સાંભળત. “તમે પેલા યુવાન સ્ત્રીને પરણેલા વૃદ્ધની વાત સાંભળી? એ ડૉક્ટર પાસે ગયો અને એણે ડૉક્ટરને કહ્યું, મારે થોડીક તકલીફ છે.” મમ્મા બોલી ઊઠતી, “બસ કર.” જોકે એ પૂરું કરે ત્યાં સુધી એ રાહ જોતી - તું હેલન લુઈસને મૂંઝવણમાં મૂકે છે.” ઘર સિવાય બધે જ મેં મારા નામમાંથી વધારાનું ‘લુઈસ’ કાઢી નાંખ્યું હતું. ક્લેરે મમ્મા પાસેથી એ સાંભળી લીધું હતું, મેં એને કહ્યું હતું કે મારે એની જરૂર નથી, તે છતાંય એણે મને એ બેવડા નામથી જ બોલાવવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. કોઈ વાર મને એવું લાગતું કે હું એ બંનેનું સંતાન છું, જાણે હું એ બંનેની વચ્ચે બેઠી હોઉં અને એ બંને મજાક-મસ્તી કરતાં કરતાં ખાવાનું મમળાવતાં મને કહેતાં હોય કે હું બહુ સિગારેટો ફૂંકું છું. અને હું જો એ છોડી નહીં દઉં તો મારા બંને ખભા કાયમ માટે ઝૂકેલા જ રહી જશે. ક્લેર મારા કરતાં બાર વરસ મોટો છે - હતો - અને મેં એને હંમેશાં એક આધેડ પુરુષ તરીકે જ જોયો છે.

હું એને રસ્તા પર જોતી અને એ મને મોટી ઉંમરનો લાગતો, જેવી દરેક મોટી ઉંમરની વ્યક્તિ લાગે એવો જ. એ એક એવા પ્રકારનો માણસ હતો, જે પોતાની ઉંમર કરતાં વધારે મોટો જ લાગે અને ખરેખરની મોટી ઉંમરે જુવાન લાગે. એ હંમેશાં ક્વીન્સ હોટલની આજુબાજુ જ રહેતો. એક મેક્વેરી હોવાને કારણે એણે ક્યારેય ખાસ મહેનત નહોતી કરવી પડી. અને એની પાસે એક નાનકડી ઓફિસ હતી, જેમાં એ એક નોટરી પબ્લિક તરીકે થોડું-ઘણું કામ કર્યા કરતો, એની સાથે સાથે વીમાનું અને રિયલ એસ્ટેટ એજન્ટનું પણ થોડું કામ કરતો. હજી એની પાસે એ જ જગ્યા છે જેની આગળની બારી ઝાંખી અને ઘૂળવાળી છે; શિયાળો હોય કે ઉનાળો, ત્યાં પાછળના ભાગમાં એક લાઈટ બળતી રહેતી. ત્યાં લગભગ ઍસી વરસની એક સ્ત્રી, મિસ મેઈટલેન્ડ ટાઈપિંગ કર્યા કરતી અથવા એ એને જે કામ સોંપતો એ કર્યા કરતી. એ જ્યારે ક્વીન્સ હોટલમાં ન હોય ત્યારે એના એક-બે કાયમી મિત્રો તાપણ પાસે બેસીને શાંતિથી દારૂ પીતાં પીતાં પતાં ટીચ્યા કરતા, મોટે ભાગે એ લોકો તડાકા માર્યા કરતા. જ્યૂબિલીમાં અમુક પ્રકારના પુરુષો છે, મને લાગે છે કે, દરેક નાનકડા ગામમાં આવા પુરુષો હોતા જ હશે. હું જાહેર જીવનમાં

મહત્વના ગણી શકાય એવા લોકોની વાત નથી કરતી, એવા લોકો તો એટલા મહત્વપૂર્ણ હોય કે પાર્લમેન્ટમાં કે મેયરપદની ઉમેદવારી કરી શકે (જોકે, ક્લેર પણ ધારે તો એ પણ ચોક્કસ કરી શકે). હું તો માત્ર એવા પુરુષોની વાત કરું છું જે ગામના મુખ્ય રસ્તાની આજુબાજુ આંટાફેરા કર્યા કરતા હોય, તમે એમના મોઢા પરથી જ એ લોકોને ઓળખી જાવ. ક્લેર અને એના મિત્રો આવા પ્રકારના હતા.

મમ્માએ કહ્યું, “એ ત્યાં એની બહેન સાથે છે?” જાણે કે, મેં એને કહ્યું જ ન હોય. મમ્મા સાથેની મારી મોટા ભાગની વાતો વારંવાર થયા કરતી. “એ લોકો એને કયા નામે બોલાવે છે?”

મેં કહ્યું, “પોર્કી”

“હા, મને યાદ છે, હું એ બાબતે વિચારતી. કોઈ પુખ્ત વયની સ્ત્રીનું એવું તે કંઈ નામ હોય! અને મને એની નામકરણ વિધિ પણ યાદ છે, અને એનું નામ તો ઈઝાબેલ હતું. ઘણા સમય પહેલાં, મારાં લગ્ન પહેલાં, હું ત્યારે ચર્ચનાં પ્રાર્થનામંડળમાં ગાતી. તને ખબર છે, એ લોકોએ એને નામ પાડતી વખતે પેલો લાંબો, લબડતો ડગલો પહેરાવેલો હતો.” મમ્માને ક્લેર માટે કૂણી લાગણી હતી, પણ મેક્વેરી પરિવાર માટે જરાય લાગણી નહોતી. એને લાગતું કે એ લોકો સદાય અધ્ધર જ ચાલતા. મને યાદ છે, એકાદ-બે વરસ પહેલાં અમે એમના ઘર આગળથી પસાર થતાં હતાં, ત્યારે એણે મને એ લોકોના મહાલયના પ્રાંગણના ઘાસ પર મારો પગ ન પડી જાય એનું ધ્યાન રાખવા કહ્યું હતું અને મેં એને કહ્યું હતું, “મમ્મા, થોડા વરસમાં તો હું ત્યાં જ રહેતી હોઈશ, આ તો મારું જ ઘર હોવાનું છે, એટલે મહેરબાની કરીને એવા સૂરમાં તું એને મહાલય કહેવાનું બંધ કર.” એ અને હું, અમે બંને એ ઘર પર ઝૂલતા લીલા પરદાનાં તોરણ જોયાં કરતાં, એના પર મોટા અક્ષરે જૂના અંગ્રેજીમાં સફેદ ‘M’ શાણગારેલો હતો; ચર્ચની જેમ જ ત્યાંના બધા વરંડા અને બાજુની દીવાલો પર રંગીન કાચ જડેલા હતા. ત્યાં કોઈ સંચાર થતો જણાતો નહોતો. પણ ઉપરના માળે શ્રીમતી મેક્વેરી હલનચલન કર્યાં વગર પડી રહેતાં, એમને શરીરની એક બાજુએ પક્ષાઘાત થયો હતો, તેઓ બોલી પણ ન શકતાં. દિવસ દરમિયાન એમની સંભાળ વિલા મોન્ટગોમેરી રાખતાં અને રાત્રે ક્લેર. ઘરમાં થનારા ચિત્રવિચિત્ર અવાજોથી એ કંટાળી જતાં. જ્યારે પણ ક્લેર મને ત્યાં અંદર લઈ જતો ત્યારે અમે માત્ર ગુસપુસ વાતો જ કરી શકતાં, જેથી કરીને એમને મારો અવાજ ન સંભળાઈ જાય અને એ કંઈ કરી ન બેસે. મમ્મા લાંબો સમય મારી સામે જોઈ રહેતી, “આ જરાક વિચિત્ર લાગે એવું છે, પણ તારી અટક મેક્વેરી હોય એવી કલ્પના પણ હું નથી કરી શકતી.”

“મને એમ કે ક્લેર તને બહુ ગમે છે.”

“હાસ્તો, મને ગમે જ છે. પણ હું એ માત્ર તને શનિવારે રાત્રે બહાર લઈ જતો હોય કે રવિવારે રાત્રે અહીંયાં જમવા આવતો હોય એવું જ વિચારી શકું છું. તમારાં બંનેનાં લગ્ન થાય એવું હું વિચારી પણ નથી શકતી.”

“તું જોયા કરજે. આ ડોસી ગુજરી જાય પછી શું થાય છે એ જોજે.”

“એણે તને એવું કહ્યું છે?”

“આ તો સમજાઈ જાય એવું જ છે ને!”

મમ્મા કહેતી, “તું કલ્પનાના ઘોડા સારા દોડાવી જાણે છે.”

“તારે એવું દેખાડવાની જરૂર નથી કે એ મારી પર ઉપકાર કરી રહ્યો છે. કારણ કે કેટલાક એવાય છે, જે તારાથી તદ્દન ઊંધું જ વિચારે છે.”

મમ્મા ધીમેથી બોલતી, “હું કંઈ પણ બોલું, તને વાંધા જ પડે છે.”

શનિવારની રાતોએ કલેર અને હું બાજુના દરવાજામાંથી અંદર સરકી જતાં, પછી પેલા જૂની ઢબના રસોડામાં કોંકી અને કંઈક ખાવાનું બનાવી લેતાં. સ્કૂલમાંથી છૂટેલાં બે નાનકડાં બાળકોની જેમ જ અમે શાંત રહેતાં અને બિહ્મીપગે બધું કર્યા કરતાં. ત્યાર પછી અમે ચોરીદૂધીથી પાછલો દાદરો ચડીને કલેરના રૂમમાં જઈને ટીવી ચાલુ કરી દેતાં, એટલે માજીને એમ જ લાગતું કે કલેર એકલો જ એની રૂમમાં ટીવી જોઈ રહ્યો છે. એ જો એને બોલાવતાં તો હું એકલી જ એ મોટા પલંગમાં પડી પડી ટીવી પરના કાર્યક્રમ જોયા કરતી અથવા દીવાલ પર ટાંગેલા જૂના ફોટા જોયા કરતી – જેમાં એ હાઈસ્કૂલની હોંકી ટીમમાં ગોલકીપર તરીકે રમતો હોય, પોર્કી એના ગ્રેજ્યુએશનના ડગલામાં હોય, કે પછી હું ન ઓળખતી હોઉં એવા મિત્રો સાથે તહેવારની રજાના દિવસોમાં એ અને પોર્કી હોય. માજી જો એને લાંબો સમય રોકી રાખે અને હું કંટાળી જાઉં તો હું ટીવીનો અવાજ ચાલુ રાખીને જ નીચે જઈને વધારે કોંકી પીતી. (હું એનાથી વધુ કેફી હોય એવું કોઈ પીણું ન પીતી, એ બધું કલેરને જ મુબારક). માત્ર રસોડાની જ લાઈટ ચાલુ હોય અને હું દીવાનખાનામાં પહોંચી જતી. હું ખાનાં ખોલી-ખોલીને એમાંના ટેબલક્લોથ અને નેપ્કિનો જોયાં કરતી. કાચનાં વાસણોનો કબાટ ખોલતી, ચાંદીના છરી, કાંટા, ચમચા જોતી વખતે જાણે હું ચોર હોઉં એવું મને લાગતું. પછી હું વિચારતી, જો હું એક મેકવેરી કરે એ બધું જ કરતી હોઉં, તો પછી મારું નામ મેકવેરી હોવાનો અને આ બધી વસ્તુઓ માણવાનો પણ મને અધિકાર છે જ.

કલેર કહેતો, “મારી સાથે લગ્ન કર.” અમે જ્યારથી સાથે હરવા-ફરવાનું શરૂ કર્યું કે તરત જ એણે મને કહ્યું તું. પણ મેં કહ્યું, “મને પરેશાન ન કર, મારે લગ્ન કરવાનો વિચાર પણ નથી કરવો.” એ ચૂપ થઈ ગયો. પછી જ્યારે આટલાં બધાં વરસ પછી મેં એ વાત પાછી ઉપાડી ત્યારે એ ખુશ થયો હોય એવું લાગ્યું. એણે કહ્યું, “મારા જેવા બુદ્ધિ સાંઢને તારા જેવી રૂપાળી છોકરી પરણવા માંગતી હોય એવું બહુ સાંભળવા મળતું નથી.” મેં વિચાર્યું, “હું પરણીને પાછી કિંગ્સ ડિપાર્ટમેન્ટ સ્ટોરમાં જાઉં એટલી વાર છે, પેલા ખડુસ હોવ્ઝને મારી રાહ જોતો તડપવા દઉં. મને એમેચ થાય કે એને સીધોદોર કરું, પણ સારા માણસો એવું ન કરે એમ કહીને હું મારી જાતને રોકી લેતી.”

“હવે હું એ પોસ્ટકાર્ડ લઈને મારા ખોખામાં મૂકવા જાઉં છું,” મેં મમ્માને કહ્યું, “અને મને લાગે છે કે આપણા બંને માટે હવે આજની આ બપોરે ઝોડું મારવા સિવાય બીજું કંઈ કામ બાકી રહ્યું નથી.” હું ઉપર ગઈ અને મેં મારું ડ્રેસિંગ ગાઉન ચડાવ્યું (આ

ચાઈનીઝ એમ્બ્રોઈડરીવાળું ગાઉન કલેરે મને ભેટમાં આપ્યું તું). મેં મારા મોઢા પર ક્રીમ ચોપડ્યું અને જે ખોખામાં હું પોસ્ટકાર્ડો, પત્રો અને અન્ય યાદગીરીની વસ્તુઓ રાખતી એમાં આ પોસ્ટકાર્ડ પણ મૂકી દીધું. એમાં આગલાં વર્ષોના ફ્લોરિડાના, થોડા બેન્ક અને જાસ્પરનાં પોસ્ટકાર્ડો, તેમ જ ગ્રાન્ડ કેન્યન અને યલોસ્ટોન પાર્કનાં હતાં. પછી હું આમતેમ સમય પસાર કરતાં કરતાં મારા સ્કૂલના ફોટા અને પરિણામપત્રકો ઉથલાવતાં H.M.S. Pinnafore નૃત્યનાટિકાની કાર્યક્રમસૂચિ જોવા લાગી. એ અમે હાઈસ્કૂલમાં ભજવેલું અને હું એમાં મુખ્ય અભિનેત્રીની ભૂમિકા ભજવતી, પેલા કેપ્ટનની દીકરીની ભૂમિકા - જોકે હું એ પાત્રનું નામ ભૂલી ગઈ છું. મને યાદ છે કે ત્યાર બાદ ક્લેર મને રસ્તા પર મળ્યો તો અને મારા ગાયન માટે ઓણે મને અભિનંદન આપ્યાં હતાં. અને મને એમ પણ કહેલું કે હું કેટલી સુંદર દેખાતી હતી. એ એટલી મોટી ઉંમરનો દેખાતો હતો કે એ મને હંમેશાં સલામત જ લાગતો, અને એટલે જ મને પણ એની સાથે લટુડાં-પટુડાં કરવાનું ગમતું હતું. આગળ ઉપર જે થવાનું હતું એની જો મને ખબર હોત તો મને પણ એની નવાઈ જ લાગત. જોકે હજી સુધી હું ટેડ ફોર્જીસને મળીય નહોતી.

એના પત્રને બહારથી જોઈને જ મને ખબર પડી જતી, અને હવે તો હું એ વાંચતી પણ નહીં, પણ અત્યારે માત્ર જાણવાની ઈતેજારીથી જ મેં એ ખોલીને વાંચવા માંડ્યું. હું ટાઈપરાઈટરથી લખાયેલા પત્રોને ઘિક્કારું છું, કારણ કે એમાં કોઈ અંગત સ્પર્શ હોતો નથી. પણ આજની રાતે હું અજાણ્યા બોજથી ઘેરાઈને સાવ થાકી ગયો છું. હું માની લઉં છું કે તું મને માફ કરી દેશે. ભલે ને આ ટાઈપરાઈટરથી લખાયેલો પત્ર હોય, પણ મને માત્ર એ જોવાથી જ પ્રેમ ઊભરાઈ આવતો, જો તમારે એ લાગણીને એવું નામ આપવું હોય તો... એ લાગણી એટલી તીવ્ર હતી કે મને લાગતું - હું ઢગલો થઈને પડી જઈશ. ટેડ ફોર્જીસ જ્યૂબિલીના રેડિયો સ્ટેશનમાં છ મહિનાથી ઉદ્ઘોષકનું કામ કરતો હતો. એ વખતે હું હાઈસ્કૂલનાં વર્ષો પૂરાં કરી રહી હતી. એ માત્ર ચોવીસ વર્ષનો હોવા છતાં, મમ્મા કહેતી કે એ મારા માટે થોડો મોટો હતો - જોકે એ ક્લેર માટે ક્યારેય એવું ન કહેતી. એ ક્ષયરોગના દરદીઓ માટેના સેનેટોરિયમમાં બે વર્ષ રહીને આવેલો હોવાને કારણે થોડો વધારે મોટો લાગતો હતો. અમે સુલિવાનની ટેકરી પર જતાં અને એ કહેતો કે, મોત સાવ લગોલગ આવીને ઊભું હોય અને તમે સાવ એકલા પડી ગયા હો, કોઈ વ્યક્તિના સથવારાનું મહત્ત્વ તમને સમજાતું હોય પણ તમને માત્ર એકાંત જ સાંપડતું હોય. એ કહેતો કે એને મારા ખોખામાં માથું મૂકીને રડવું હતું, પણ જોકે દર વખતે એ કંઈક બીજું જ કરતો. એ જ્યારે જતો રહ્યો ત્યારે હું ઊંઘમાં ચાલવા લાગી હતી. હું ઠેઠ બપોરે ઊઠતી અને પછી પોસ્ટઓફિસે જતી. ત્યાં જઈને મારો પત્ર આવ્યો કે નહીં એ તપાસવા માટે મારું ખાનું ખોલતાં મારાં ગાત્રો ગળી જતાં. અને પેલા પત્ર બાદ મારો એકેય પત્ર આવ્યો નહોતો. જુદી જુદી જગ્યાઓની મને તકલીફ હતી - સુલિવાનની ટેકરી, રેડિયોસ્ટેશન, ક્વીન્સ હોટલની કોફીની દુકાન. મને ખબર નથી કે એ કોફીની દુકાનમાં મેં કેટલા કલાક કાઢ્યા હશે, અમારી વચ્ચે થયેલી બધી વાતો મારા મગજમાં ઘુમરાયા કરતી અને દર વખતે મને એના મોઢા પરના એ સમયના હાવભાવો દેખાયા કરતા - પણ મને એક વાત સમજાતી નહીં કે, ભલે હું ગમે તે કરું તોય હું એને આ

દરવાજેથી પાછો લાવી શકવાની નહોતી. હું કલેરની મિત્ર બની ગઈ હતી. એ કહેતો કે મારે ખુશ રહેવું જોઈએ અને એ મને એની વાતો કરતો. હું એને ક્યારેય જણાવતી નહીં કે મને શું તકલીફ હતી, પણ જ્યારે અમે સાથે હરવા-ફરવાનું શરૂ કર્યું, ત્યારે જ મેં એને જણાવી દીધું કે, હું એને માત્ર મૈત્રી જ આપી શકું એમ હતી. એણે કહ્યું 'તું કે એ સમજે છે અને એ ધીરજપૂર્વક રાહ જોશે. અને એણે રાહ જોઈ.

મેં એ પત્ર આખો વાંચ્યો અને વિચાર્યું કે આ પહેલી વાર નથી થયું. આ પત્ર વાંચ્યા પછી કોઈ મૂરખ પણ સમજી જાય કે આના પછી બીજો કોઈ પત્ર આવવાનો નથી. તારી સઘળી મીઠાશ અને સમજણ માટે હું તારો આભાર માનું છું. જોકે મારા મગજમાં માત્ર એક જ શબ્દ 'મીઠાશ' ચોંટી ગયો હતો, અને એનાથી મને આશા બંધાતી હતી. મેં વિચારેલું કે જ્યારે કલેરનાં અને મારાં લગ્ન થશે ત્યારે હું આ પત્ર ફેંકી દઈશ. તો પછી હું હમણાં જ કેમ ફેંકી નથી દેતી? મારા માટે એના લીરેલીરા કરી નાંખવાનું સરળ હતું — જાણે સ્કૂલનું વર્ષ પૂરું થયે તમે ત્યાં લીધેલી નોંધનાં કાગળિયાં ફાડી નાંખતા હો એમ જ. પણ પાછી મમ્મા મારી કચરાની ટોપલીમાં શું છે એના પર નક્કામી ટિપ્પણી ન કરે એટલે જ મેં એની ગડી વાળીને મારા પાકીટમાં મૂકી દીધો. એ પતાવીને હું મારા પલંગમાં પડી પડી કેટલાક વિચારો કરવા માંડી, જેમ કે, જો હું ટેડ ફોર્જીસ પર મોહી ન પડી હોત તો કલેર વિશેનો મારો અભિપ્રાય કંઈક જુદો હોત? કદાચ નહીં. મેં કદાચ કંઈ જુદું કર્યું હોત — પણ હવે એ બધું વિચારવાનો કોઈ અર્થ નહોતો. પહેલાં એણે જે ધમાલ કરી એને કારણે મને એની દયા આવી. હું એના ટાલવાળા માથા તરફ જોયા કરતી અને એના નિઃસાસા અને એની બધી ધાંધલ સાંભળતી અને પછી વિચારતી, આમેય હું વિનમ્ર રહેવા સિવાય બીજું શું કરી શકવાની હતી? એ પણ મારી પાસે બીજી કોઈ અપેક્ષા રાખતો નહોતો, એણે ક્યારેય કોઈ અપેક્ષા રાખીય નહોતી. હું માત્ર ત્યાં પડી રહીને એને બોલવા દેતી, અને મને પણ એની આદત પડી ગઈ હતી. હું પાછળથી વિચારતી, શું હું પથ્થરદિલ છું? માત્ર ત્યાં પડી રહું છું, એને મને પકડી રાખીને, મને પ્રેમ કરવા દઈને, મારી ડોક પર રડવા દઈને, એને જે કહેવું હોય એ કહેવા દઉં છું; અને જવાબમાં હું એક પ્રેમાળ શબ્દ પણ બોલતી નથી. મારે ક્યારેય આવા પથ્થરદિલ નહોતું થવું અને હું ક્યારેય કલેર સાથે ખરાબ વર્તન નહોતી કરતી, અને હું એને જે કરવું હોય એ કરવા દેતી'તી, દસમાંથી નવ વાર તો નક્કી કરવા દેતી.

મને સાંભળાયું કે મમ્મા બપોરનું ઝોડું મારીને ઊઠી ગઈ'તી અને એણે સ્ટવ પર પાણીની કીટલી ચડાવી દીધી હતી, જેથી કરીને એ ચા પીતાં પીતાં છાપું વાંચી શકે. પછી થોડી વારમાં જ એણે મોટેથી બૂમ પાડી અને મને મને થયું કે કોઈ મરી ગયું લાગે છે, એટલે હું પલંગ પરથી ફૂદીને દોડતી હોલમાં ગઈ. પણ એ ધીમેથી બોલી, "તું જા, પાછી સૂઈ જા. માફ કરજે, મેં તેને ડરાવી દીધી, મારી ભૂલ થઈ ગઈ." હું પાછી રૂમમાં આવતી રહી, અને મેં સાંભળ્યું કે એ કોઈને ફોન કરી રહી હતી, કદાચ એની કોઈ જૂની બહેનપણીને કંઈક સમાચાર આપવા કરતી હશે અને પછી મને લાગે છે કે હું પાછી સૂઈ ગઈ.

એક ગાડી આવીને ઊભી રહી, એના અવાજથી હું જાગી ગઈ, એમાંથી ઊતરીને કોઈ અમારા આગલા દરવાજા તરફ આવ્યું. મેં વિચાર્યું, કલેર જલદી પાછો આવી ગયો

કે શું? અને પછી અડધી-પડધી ઊંઘમાં, મૂંઝાયેલી મને વિચાર આવ્યો કે સારું થયું કે મેં પેલો પત્ર ફાડી નાંખ્યો. પણ આ એના પગલાં નહોતાં. ઘંટડી વાગે એ પહેલાં તો મમ્માએ દરવાજો ખોલી નાંખ્યો'તો. મને આલ્મા સ્ટોનહાઉસનો અવાજ સંભળાયો, એ જ્યૂબિલી પબ્લિક સ્કૂલમાં ભણાવે છે અને મારી ખાસ બહેનપણી છે. હું ફરીથી બહાર હોલમાં ગઈ અને નીચે ડોકાઈને મેં એને બૂમ પાડી, “આલ્મા, તું આજે ફરીથી અહીંયાં જમવાની છે?” એ બેઇલીઝમાં રહે છે અને ત્યાં ખાવાની ગરબડ જ ચાલતી હોય છે — ત્યાં જો એને શેપર્ડ્ઝ પાઈમાંના માંસની વાસ આવી જાય, તો એ વગર આમંત્રણે અમારા ઘરે જમવા આવી જતી હોય છે.

આલ્મા એનો કોટ કાઢ્યા વગર જ દાદરો ચડવા માંડી, એનો પાતળો, કાળો ચહેરો ખાસ્સો ઉત્તેજિત દેખાતો હતો, એટલે મને ખબર પડી ગઈ કે નક્કી કંઈક થયું લાગે છે. મેં વિચાર્યું કે એના વરની બાબતે જ કંઈક હોવું જોઈએ, કારણ કે એ લોકો છૂટાં પડી ગયાં છે, પેલો એને ભયંકર કાગળો લખતો રહે છે. એણે કહ્યું, “હેલન, કેમ લાગે છે તને? તું હજી હમણાં જ ઊઠી?”

“મને તારી ગાડીનો અવાજ આવ્યો,” મેં કહ્યું, “એકાદ મિનિટ માટે તો મને એવો જ વિચાર આવ્યો કે કદાચ ક્લેર જ આવ્યો લાગે છે, પણ હજી થોડા દિવસ સુધી એ આવે એવું કંઈ લાગતું નથી.”

“હેલન, તું બેસી જઈશ? તારા રૂમમાં ચાલ જ્યાં તું બેસી શકે. શું તું એક આઘાત ખમવા માટે તૈયાર છે? તને આ કહેવાનું મારા ભાગે ન આવ્યું હોત તો સારું થાત. તારી જાતને સંભાળી લેજે.”

એની બરાબર પાછળ મેં મમ્માને જોઈ અને મેં કહ્યું, “મમ્મા, આ કોઈ મજાક કરે છે?”

આલ્માએ કહ્યું, “ક્લેર મેકવેરી પરણી ગયો છે.”

“તમે બંને શું કહેવા માંગો છો?” મેં કહ્યું, “ક્લેર મેકવેરી તો ફ્લોરિડામાં છે, અને આજે જ મને એના તરફથી એક પોસ્ટકાર્ડ મળ્યું છે, અને મમ્માને પણ એની જાણ છે.”

“એ ફ્લોરિડામાં પરણી ગયો છે, હેલન. શાંત થઈ જા.”

“એ લોકો હવે જ્યૂબિલી આવી રહ્યાં છે અને હવે અહીં જ રહેવાનાં છે.”

“આલ્મા, તેં ભલે ગમે ત્યાંથી આ વાત સાંભળી હોય, આ સાવ ફાલતુ વાત છે. મને હમણાં જ એના તરફથી એક પોસ્ટકાર્ડ મળ્યું છે, મમ્મા—”

પછી મેં જોયું કે મમ્મા મારી સામે એવી રીતે જોઈ રહી હતી કે હું જાણે આઠ વરસની કીકલી હોઉં. અને મને અછબડા નીકળ્યા હોય અને મને ૧૦૫ ડિગ્રી તાવ ચડેલો હોય. એના હાથમાં છાપું હતું, એણે એ ખોલીને પાથર્યું જેથી કરીને હું એ વાંચી શકું. “એ આમાં છે,” એણે કહ્યું, કદાચ એને ખ્યાલ નહોતો કે એ સાવ ધીમું બોલી રહી હતી. “એ બ્યૂગલ હેરાલ્ડમાં લખેલું છે.”

“આને હું અફવા સિવાય બીજું કંઈ ગણતી નથી,” મેં કહ્યું અને મેં એ વાંચવાનું શરૂ કર્યું. ફરીફરીને હું એ આખું વાંચી ગઈ, જાણે એમાંનાં નામો મેં પહેલાં ક્યારેય ન સાંભળ્યાં હોય, અને એમાંનાં અમુક નામ તો એવાં હતાં પણ. કોરલ ગેબાન્સ, ફ્લોરિડામાં શાંતિથી વિધિ પતિ ગઈ હતી. જ્યૂબિલીના ક્લેર એલેક્ઝાન્ડર મેકવેરી, એ જ ગામનાં શ્રીમતી જેમ્સ મેકવેરી અને શ્રીમાન સ્વ. જેમ્સ મેકવેરી(જે સ્થાનિક વ્યાવસાયિક અને લાંબા ગાળા માટે પાર્લમેન્ટના સભ્ય રહી ચૂક્યા હતા)ના સુપુત્ર અને લિંકન, નેબ્રાસ્કાના સ્વર્ગસ્થ શ્રીમાન અને શ્રીમતી ક્લાઈટ ટીબટનાં સુપુત્રી, શ્રીમતી માગરેટ થોરા લીસન લગ્નગ્રંથિથી જોડાયેલ છે. વરપક્ષ તરફથી માત્ર વરનાં બહેન અને બનેવી, શ્રીમાન અને શ્રીમતી હેરોલ્ડ જહોન્સન જ હાજર રહ્યાં હતાં. નવવધૂએ આછા લીલા રંગનો પોશાક અને ઘેરા કથઈ રંગનાં ઘરેણાં પહેર્યાં હતાં, એમના હાથમાં સુવાર્ણરંગી ઓર્કિડનાં ફૂલોનો ગુચ્છો શોભી રહ્યો હતો. વરઘોડિયા હાલ ગાડીમાં તેઓના ભવિષ્યના ઘર, જ્યૂબિલીમાં પધારી રહ્યાં છે.

“તું હજી એમ જ માને છે કે આ ફેંકી દેવા જેવી વાત છે?” આલ્મા જોરથી બોલી.

મેં કહ્યું, “મને ખબર નથી.”

“તું બરાબર છે ને?”

“બરાબર.”

મમ્માએ કહ્યું - આ નાનકડા બેડરૂમમાં ભરાઈ રહેવાને બદલે આપણે બધા જ નીચે જઈએ, ચા પીએ અને કંઈક ખાઈએ, તો આપણને બધાને સારું લાગશે. આમેય સાંજનો જમવાનો સમય તો થઈ જ ગયો હતો. એટલે અમે બધા નીચે ગયા, હું હજીય મારા ગાઉનમાં જ હતી. મમ્મા અને આલ્માએ ભેગાં મળીને કંઈક એવું ખાવાનું બનાવ્યું કે જેનાથી ઘરમાં જો કોઈ માંદું હોય તો એને એ ખાવાથી થોડીક તાકાત આવે, ખરેખર તો એવા વખતે કંઈ ખાવાની ઇચ્છા ન થતી હોય. ઠંડા માંસના ટુકડાની સેન્ડવિચ, અથાણાંની કાતરીઓ, ચીઝની પતરીઓ અને ખજૂરની બરફી. “જોઈએ તો તું એક સિગારેટ પી લે,” મમ્માએ મને કહ્યું - એની જિંદગીમાં પહેલી વાર એણે મને આવું કીધું. એટલે મેં પીધી, આલ્માએ પણ પીધી અને આલ્માએ કહ્યું, “હું મારી સાથે પરસમાં ઊઘવાની ગોળીઓ લઈને આવી છું, એ બહુ ભારેમાંની નથી, તું એમાંથી એકાદ-બે લઈ શકે છે.” મેં એનો આભાર માનીને ના પાડી. હજી સુધી તો એની જરૂર પડી નથી. હજી સુધી તો એ વાત જ મારા ગળે ઊતરી નથી.

“એ દર વર્ષે જ ફ્લોરિડા જાય છે, ખરું ને?”

મેં હા પાડી.

“હું માનું છું કે એ આ બાઈને પહેલાં પણ મળી ચૂક્યો છે - એ વિધવા છે કે ત્યક્તા છે - એ જે હોય તે - અને એ લોકો હમાણાં સુધી સંપર્કમાં હશે, અને સાથે મળીને જ આ બધી યોજના કરતાં રહ્યાં હશે.”

મમ્માએ કહ્યું કે, ક્લેર વિશે એવું વિચારવું પણ અઘરું છે.

“હું તો મને જેવું દેખાય છે એવું કહું છું. અને હું શરત મારીને કહી શકું છું કે એ એની બહેનની બહેનપણી છે, એની બહેને જ આ બધું ગોઠવ્યું છે. એ લોકો જ ત્યાં હાજર હતાં – એની બહેન અને બનેલી. એ તારી બહેનપણી તો નહોતી જ, હેલન, મને યાદ છે, તે જ મને એવું કહ્યું તું.”

“હું તો એને માંડ ઓળખતી’તી.”

“હેલન લુઈસ, તે મને કહ્યું તું કે, તું અને એ પેલી ડોસીના મરવાની જ રાહ જોતાં હતાં,” મમ્માએ કહ્યું, “ઓણે તને એમ નહોતું કહ્યું? કલેરે?”

“એનું તો માત્ર બહાનું હતું,” આલ્મા બોલી પડી.

“ના, એ એવું ન કરે,” મમ્મા બોલી, “ઓહ, આ બધું સમજવું બહુ અઘરું છે – કલેર!”

“પુરુષોને તો જે મળે એને માટે તેઓ તૈયાર જ હોય છે,” આલ્માએ કહ્યું. બંને થોડી વાર અટકીને મારી સામે જોઈ રહ્યાં. હું એ લોકોને કંઈ જ ન કહી શકી. હું જે વિચારતી હતી એ એમને કહી જ ન શકી, ગયા શનિવારે રાત્રે એના ઘરે જે થયું હતું એના વિશે હું વિચારતી’તી – એ ગયો એ પહેલાં એ બાળકની જેવો નગ્ન હતો, એ મારા વાળ એના મોં તરફ ખેંચી રહ્યો’તો અને જાણે બચકું ભરવાનો હોય એમ દાંતથી એ ખેંચી રહ્યો’તો. કોઈનું થૂંક મારા વાળને લાગે એ મને જરાય ગમતું નહીં પણ એને મેં એવું કરવા દીધું’તું. મેં એને માત્ર એક જ ચેતવાણી આપેલી કે, જો એ બચકું ભરીને મારા વાળ તોડી નાંખશે તો મારે હેરસલૂનમાં જઈને વાળ સરખા કરાવવા પડશે અને એના પૈસા ઓણે જ ચૂકવવા પડશે. એ રાત્રે ઓણે એ પરણવા જવાનો હોય એવું વર્તન તો નહોતું જ કર્યું.

મમ્મા અને આલ્મા વાતો કરતાં રહ્યાં અને તુક્કા લડાવતાં રહ્યાં, અને મને વધુ ને વધુ ઊંઘ આવવા લાગી. મેં આલ્માને બોલતાં સાંભળી, “આનાથી ઘણું વધારે ખરાબ થઈ શક્યું હોત, હું ચાર વરસ સુધી નરકમાં જીવતી’તી.” અને મમ્માએ કહ્યું, “એ બહુ માયાળુ છે, અને આ છોકરીને તો એ કેટલું વહાલ કરતો!” મને ખબર નહોતી પડતી કે મને કેમ આટલી બધી ઊંઘ આવતી હતી., હજી તો ઘણું વહેલું હતું અને મેં બપોરે ઝોકું પણ માર્યું’તું. આલ્માએ કહ્યું, “તને ઊંઘ આવે છે એ બહુ સારી વાત છે, કુદરતની આ જ રીત છે, બેહોશ કરવાની દવા જેવી.” એ બંને મને ઉપર લઈ આવ્યાં અને મને પલંગમાં સુવડાવી દીધી, એ લોકો ક્યારે નીચે જતાં રહ્યાં એ મને સાંભળાયું પણ નહીં.

હું સવારે વહેલીય ન ઊઠી, રોજના ઊઠવાના સમયે જ ઊઠી, નાસ્તો પણ મારી જાતે જ લઈ લીધો. જેવી મેં મમ્માની હલચલ સાંભળી કે મેં એને બૂમ પાડીને સૂઈ રહેવા માટે કહ્યું, કોઈ અન્ય સામાન્ય સવારની જેમ જ. ઓણે મને બૂમ પાડીને પૂછ્યું, “તારે આજે કામ પર જવું જ છે? હું મિસ્ટર હોલ્ડને ફોન કરીને કહી શકું છું કે, તું આજે માંદી છે.” મેં કહ્યું, “મારે એ લોકોને શા માટે હાશકારો થાય એવું કંઈ કરવું જોઈએ?” મેં લાઈટ વગર જ હોલના આયનામાં જોઈને મેક-અપ કરી લીધો અને થોડુંક ચાલીને જ કિંગ્સમાં પહોંચી ગઈ. આજની સવાર કેવી હતી એના પર મેં કોઈ ધ્યાન ન આપ્યું, એક હકીકત હતી કે રાતોરાત કંઈ વસંતઋતુ નહોતી આવી જવાની. સ્ટોરની અંદર એકેએક

જણ મારી રાહ જોઈ રહ્યાં હતાં, વાહ, કેવું સરસ – ગૂઝ મોર્નિંગ, હેલન; ગૂઝ મોર્નિંગ, હેલન – કેવા ડાહ્યાડમરા અવાજો એવી આશા રાખીને બોલતા હતા કે જાણે હું હમણાં જ જમીન પર ચત્તીપાટ પડીને મોટેમોટેથી રડવા માંડીશ! શ્રીમતી મેકકૂલ, બેરીલ એલન – જેની આંગળીમાં એના વિવાહ થયાની સાહેદી પુરાવતી વીંટી પણ હતી. શ્રીમતી કેસ જે પચ્ચીસ વરસ પહેલાં છૂટાં પડી ગયાં'તાં પણ પાછાં કોઈ સાથે જોડાઈ પણ ગયાં'તાં – અને પેલો કેસ – એ તો આ બધામાં ક્યાંક ખોવાઈ જ ગયો'તો. એ મારી સામે શું જોઈ રહી છે? બુદ્ધો હોઝ્ઝ હસતાં હસતાં એની જીભ ચાવી રહ્યો હતો. હું સાહજિકતાથી બધાને ગૂઝ મોર્નિંગ, ગૂઝ મોર્નિંગ કરતી ઉપર જતી રહી અને ભગવાનનો આભાર માનતી ગઈ કે, સારું છે કે મારા માટે મારું અંગત બાથરૂમ છે. એ સાથે જ હું વિચારતી ગઈ કે યિલ્ડ્રન્સવેર માટે આજે બહુ મોટો અને ખાસ દિવસ હોવાનો છે. અને ખરેખર એવું જ થયું. કોઈ દિવસ આટલી બધી માતાઓ એમની નાનકડી દીકરીઓ માટે માથાની રિબનો અને નાનકડા મોજાની જોડ લેવા માટે ખાસ આ દાદરો ચડીને આવતી નહીં.

મેં મમ્માને ફોન કરીને કહી દીધું કે, આજે બપોરે હું ઘરે નહીં આવું. મેં વિચાર્યું કે, હું ક્વીન્સ હોટેલમાં જઈને હેમ્બર્ગર ખાઈશ અને હું રેડિયોના લગભગ અજાણ્યા લોકો સાથે ત્યાં હોઈશ. પણ પોણાબારે આલ્મા આવી. “આજના દિવસે હું તને એકલી નહીં ખાવા દઉં. એટલે આપણે ક્વીન્સ હોટેલમાં સાથે જઈશું”. એણે મને ઈંડાની સેન્ડવિચ ખવડાવી, હેમ્બર્ગર નહીં. એની સાથે દૂધનો ગ્લાસ, કોકાકોલા નહીં. કારણ કે, એણે મને કહ્યું કે મારું પાચનતંત્ર બરાબર નહીં હોય, મેં એને નકારી કાઢી. અમારું ખાવાનું આવ્યું અને અમે ખાવા માટે તૈયારી કરવા માંડ્યાં ત્યાં સુધી એણે રાહ જોઈ. અને પછી એ બોલી, “એ લોકો આવી ગયા છે.” એ કોની વાત કરે છે એ સમજતાં મને એકાદ મિનિટ લાગી, પછી મેં કહ્યું, “ક્યારે?”

“ગઈકાલે રાત્રે જમવાના સમયની આસપાસ. ગઈકાલે રાત્રે જ્યારે ગાડી ચલાવીને આ સમાચાર આપવા માટે હું તારા ઘરે આવતી'તી, ત્યારે એ લોકો કદાચ મારી સામેથી જ પસાર થયા'તા.”

“તને કોણે કહ્યું?”

“બીચર્સ પરિવાર મેકવેરી પરિવારની બાજુમાં જ રહે છે ને?”

શ્રીમતી બીચર ચોથું ધોરણ ભણાવે છે અને આલ્મા ત્રીજું. “ગ્રેસે એ લોકોને જોયા'તા. વળી એણે છાપુંચ વાંચી લીધું હતું એટલે એને ખબર હતી કે એ લોકો કોણ હતા.”

“એ કેવી દેખાય છે?,” મેં પૂછી જ લીધું.

“એ કંઈ નાની ઉંમરની તો નથી જ. ગ્રેસ કહેતી'તી – લગભગ પેલાની ઉંમરની જ. મેં તેને કહ્યું'તું ને, એ એની બહેનની બહેનપણી જ છે. અને એ કંઈ એવી દેખાવડી પણ નથી. એક વાત ધ્યાનમાં રાખજે, એ સાવ ઠીક ઠીક જ દેખાય છે.”

“એ જાડી છે કે પાતળી?” હવે હું અટકી શકું એમ નહોતી, “કાળી છે કે ગોરી?”

“એણે માથા પર હેટ પહેરી’તી એટલે ગ્રેસને એના વાળનો રંગ ન દેખાયો, પણ એને લાગ્યું કે, કાળા જ હતા. અને એ શરીરે ભરાવદાર સ્ત્રી છે. ગ્રેસે કહ્યું કે, એના નિતંબ તો મોટા ગ્રાન્ડ-પિયાનો જેવા છે. કદાચ એની પાસે પૈસા હશે.”

“એ પણ ગ્રેસે જ કહ્યું?”

“ના, હું કહું છું. હું એવું અનુમાન કરું છું.”

“કલેરે કોઈની સાથે પૈસા માટે પરણવું પડે એવું નથી. એની પાસે પૈસા છે.”

“આપણા ધારાધોરણ મુજબ એવું લાગે, પણ એમના પ્રમાણે એવું ન પણ હોય.”

હું આખી બપોર એમ જ વિચારતી રહી કે, કદાચ કલેર આવે, અથવા મને ફોન કરે તો હું એને પૂછી શકું કે એણે આ શું કર્યું. મેં મનોમન વિચાર્યું કે એ મને તદ્દન ફાલતુ કારણ આપશે, જેમ કે આ બિચારી સ્ત્રીને કેન્સર થયું છે અને હવે એની પાસે માત્ર છ જ મહિના બચ્યા છે, અને એ અતિશય ગરીબ છે (એ એની મોટેલામાં સાફસફાઈ કરવાવાળી બાઈ છે) અને એને તો માત્ર એ બાઈને થોડા સમયનો સાથ આપવો હતો. અથવા, એ એના બનેવીને પૈસાની કોઈ લેવડદેવડ બાબતે બદનામ કરતી હતી, અને એને ચૂપ કરવા માટે એણે એની સાથે લગ્ન કરવાં પડ્યાં. પણ ઘરાકોની એકસરખી અવરજવરને કારણે મને વધારે વાતાંઓ ઘડવાનો સમય ન રહ્યો. ઘરડી સ્ત્રીઓ હાંફતી હાંફતી દાદર ચડીને ઉપર આવીને, પોતાનાં પૌત્રો-દોહિત્રીઓ માટે એમની માર્ય મહિનામાં આવનારી વર્ષગાંઠની ભેટો બાબત વાતો કરતી કરતી આવતી રહી. જાણે કે જ્યૂબિલીનાં દરેક પૌત્રો-દોહિત્રીઓનો જન્મદિવસ માર્ય મહિનામાં જ ન આવતો હોય. મેં વિચાર્યું કે એ લોકોએ મારો આભાર માનવો જોઈએ કે, હું એ લોકોના ઉત્સાહમાં વધારો કરી આપતી હતી. આલ્માએ પણ – એ પણ શિયાળામાં દેખાતી હતી એના કરતાં વધારે સારી દેખાવા લાગી હતી. હું એનો વાંક નથી કાઢતી પણ આ હકીકત છે. કોને ખબર, હુંય કદાચ એવી જ હોત – જે રીતે જોન સ્ટોનહાઉસ એને ધમકાવતો કે એની પર બળાટકાર કરતો – અને એના જ શબ્દોમાં કહું તો, માથાથી પગ સુધી આખા શરીરે ભૂરાં ચકામાં પાડી દેતો. મને દુઃખ થતું, આટલું ખરાબ થતું ત્યારે હું એને કોઈક રીતે મદદ કરી શકી હોત. એ એટલું ભયાનક હતું, અને આ વખતે શિયાળો પણ લાંબો હતો.

સાંજે ઘરે જમવા ન જવાનો વિચાર પણ કરી શકાય એમ નહોતું. એવું કરું તો મમ્મા તો ખતમ જ થઈ જાય. એ ઘરે મારી રાહ જોતી હતી. એણે સામન માછલીનો બ્રેડ બનાવ્યો’તો, કોબી અને ગાજરના સલાડમાં મને ભાવતી સૂકી દરાખ પણ નાંખી’તી. અને સાથે મારી પ્રિય મીઠાઈ, બ્રાઉન બેટ્ટી પણ બનાવી’તી. પણ ખાતાં ખાતાં અધવચ્ચે જ એના લાલી ચોપડેલા ગાલ પરથી આંસુ દઢડવા માંડ્યાં.

“મને એવું લાગે છે કે જો કોઈએ રડવાનું હોય તો એ મારે રડવાનું હોય,” હું બોલી, “તને તે એવું શું થયું છે?”

“મને એ બહુ ગમતો,” એ બોલી, “મારી ઉંમરે એવા બહુ ઓછા માણસો હોય જે દરરોજ તમારા ઘરે આવે તોય તમને ગમે.”

“હું દિલગીર છું,” મેં કહ્યું.

“પણ એક વાર જો કોઈ પુરુષ કોઈ છોકરી માટેનું માન ખોઈ બેસે, તો પછી એ એનાથી થાકી જ જાય ને!”

“મમ્મા, તું શું કહેવા માંગે છે?”

“તને ખબર નથી? મારે જ તને કહેવાનું છે?”

“તને શરમ આવવી જોઈએ,” મેં પણ રડવાનું શરૂ કરીને એને કહેવા માંડ્યું, “તારી પોતાની દીકરી સાથે તું આવી રીતે વાત કરે છે.”

“એ...મ! અને હું તો હંમેશાં એમ જ માનતી રહીંતી કે, એને કંઈ ખબર જ નથી. ક્લેરને બદનામ ન કરતી. હાસ્તો, મને જ બદનામ કરવાની હોય ને!”

“ના, મને શરમ ન આવવી જોઈએ,” ઓણે રડતાં રડતાં ચાલુ જ રાખ્યું, “હું ઘરડી છું પણ મને ખબર છે કે, કોઈ પુરુષ કોઈ છોકરી માટેનું માન ખોઈ બેસે તો પછી એ એને પરણે નહીં.”

“એ વાત જો સાચી હોય ને, તો પછી આ ગામમાં એકેય લગ્ન થાય જ નહીં.”

“તેં હાથે કરીને તારી તકો રોળી નાંખી.”

“જ્યાં સુધી એ અહીંયાં આવતો રહ્યો ત્યાં સુધી તો તેં મને આમાંનો એક પણ શબ્દ ન કહ્યો, હવે હું કંઈ સાંભળવાની નથી.” એટલું બોલીને હું ઉપર જતી રહી. એ મારી પાછળ ન આવી. કલાકો સુધી હું સિગારેટો પીતી રહી. મેં કપડાં પણ ન બદલ્યાં. મને સાંભળાયું કે એ ઉપર આવી અને સૂઈ ગઈ. ત્યાર પછી હું નીચે ગઈ, થોડી વાર ટીવી જોયું, ગાડીઓના અક્સ્માતોના સમાચાર જોયા. પછી મેં મારો કોટ ચડાવ્યો અને હું બહાર નીકળી.

મારી પાસે એક નાનકડી મોરિસ ગાડી છે, જે એક વર્ષ પહેલાં ક્લેરે મને આપી હતી. હું કામે જવા માટે એ ગાડી નથી વાપરતી, કારણ કે આટલા ઓછા અંતર માટે ગાડી ચલાવીને જવું એ તો મૂર્ખામી જ ગણાય; અને આપણે જાણે દેખાડો કરતાં હોઈએ એવુંય લાગે: જોકે હું એવા દેખાડા કરનારા લોકોને ઓળખું પણ છું. હું ઘર ફરતે ફરીને ગૈરેજમાં ગઈ અને ગાડી બહાર કાઢી. દર રવિવારે હું મમ્માને એના નર્સિંગ હોમમાં રહેતા આંટી કેને મળવા ટપરટાઉન લઈ જતી. ત્યાર પછી, આજે પહેલી વાર મેં ગાડી બહાર કાઢી. ઉનાળામાં હું ગાડીનો વધારે ઉપયોગ કરતી હોઉં છું.

મેં ઘડિયાળમાં જોયું, સમય જોઈને મને આશ્ચર્ય થયું. બાર ને વીસ. આટલી બધી વાર બેસી રહેવાને કારણે મને અશક્તિ લાગતી હતી અને ઘ્રુજારી પણ આવતી’તી. અત્યારે મને થયું કે મારી પાસે આલ્માવાળી ગોળીઓ હોત તો સારું થાત. મેં વિચારેલું કે હું બસ નીકળી પડીશ, ગાડી ચલાવતી રહીશ, પણ મને એ ખબર નહોતી કે કઈ દિશામાં આગળ જવું. હું જ્યૂબિલીની ગલીઓમાં ફરતી રહી, મારા સિવાય બીજા કોઈની ગાડી

નજરે પડતી નહોતી. બધાં ઘરોમાં અંધારું હતું. બધી ગલીઓ કાળી ડિબાંગ હતી. બધાના વાડામાં છેલ્લો છેલ્લો પડેલો બરફ છવાયેલો હતો. મને એવું લાગતું તું કે, આ દરેક ઘરમાં રહેતા લોકોને એવી કંઈક ખબર હતી જેનાથી હું અજાણ હતી. એ લોકો સમજતા હતા કે શું બની ગયું તું, અને કદાચ એ લોકોને એય ખબર હતી કે આમ જ બનવાનું છે, અને હું એકલી જ એનાથી અજાણ હતી – મેં ગ્રોવ સ્ટ્રીટ પર ગાડી ચલાવી અને હું મિનિ સ્ટ્રીટ પર આવી, અને પાછળથી એનું ઘર જોયું. ત્યાં પણ લાઇટો ચાલુ નહોતી. હું ગાડી ચલાવતી ચલાવતી આગળની તરફ જોવા ગઈ. એ લોકોએ પણ લપાતા-છુપાતા ઉપલા માળે જવું પડ્યું હશે અને ટીવી ચાલુ રાખવું પડ્યું હશે? મને નવાઈ લાગતી હતી, ગ્રાન્ડ પિયાનો જેવા નિતંબ ધરાવતી કોઈ સ્ત્રી એવું બધું ચલાવી ન લે. હું શરત મારીને કહી શકું કે, એ સીધો જ એને ડોસીના રૂમમાં લઈ ગયો હશે અને એણે કહ્યું હશે કે, “આ નવાં શ્રીમતી મેકવેરી છે”, બસ એમ જ – મેં ગાડી થોભાવી અને કાચ ઉતાર્યાં. અને પછી હું શું કરવાની છું એ વિચાર્યાં વગર હું હોર્ન પર ઝૂકી અને જેટલા જોરથી અને જેટલો લાંબો સમય વગાડાય એવી રીતે હું હોર્ન વગાડવા માંડી – એ અવાજને કારણે હુંય ખૂલી ગઈ, જેથી મારાથીય ખૂમો પાડી શકાય. અને, મેં પાડી પણ. “એય ક્લેર મેકવેરી, મારે તારી સાથે વાત કરવી છે!”

કોઈ જવાબ ન મળ્યો. “ક્લેર મેકવેરી!” એના અંધારા ઘર સામે હું ખૂમો પાડતી હતી. “ક્લેર, બહાર આવ!” મેં ફરીથી હોર્ન વગાડ્યું, બે, ત્રણ, મને યાદ નથી કેટલી વાર. વચ્ચે વચ્ચે હું ખૂમો પાડતી હતી. મને લાગ્યું કે હું મારી જાતને સાવ નીચલી કક્ષાએ ઊભેલી જોઈ રહી હતી, સાવ નાનકડી. હું હોર્ન પર મુઠ્ઠીઓ પછાડી રહી હતી, અને હોર્ન પર ઝૂકીને ખૂમો પાડી રહી હતી. હું ધમાલ કરતી હતી, મન ફાવે એમ. એક રીતે કહું તો, મને મજા આવતી’તી. હું લગભગ ભૂલી ગઈ’તી કે હું શા માટે આમ કરતી’તી. મેં સૂરમાં હોર્ન વગાડતાં વગાડતાં ખૂમો પાડવા માંડી, “ક્લેર, તું ક્યારેય બહાર નહીં આવે? ક્લેર, જો તું બહાર નહીં આવે તો અમે તને બહાર ઢસડી લાવીશું –” હું રડતી જતી હતી અને સાથે સાથે ખૂમો પાડતી જતી હતી, જાહેર રસ્તા પર આવું કરવા છતાં મને કંઈ તકલીફ નહોતી થતી.

“હેલન, તારે આખા ગામના બધા લોકોને જગાડી દેવા છે?” બડી શીલ્ડરૂસે બારીમાં માથું નાંખીને કહ્યું. એ અમારા ગામમાં રાતે કોન્સ્ટેબલની સેવા બજાવે છે, અને હું એને રવિવારે ચાલતી બાઈબલ સ્કૂલમાં ભણાવતી.

“નવપરિણીત યુગલને વધાવવા માટે હું આ કરી રહી છું,” મેં કહ્યું, “એમાં શું વાંધો?”

“મારી ફરજના ભાગ રૂપે, મારે તને અવાજ બંધ કરવાનું કહેવું પડે.”

“પણ મને બંધ કરવાની ઈચ્છા નથી થતી.”

“મને લાગે છે કે હેલન, તું જરાક અસ્વસ્થ છે.”

“હું એને ક્યારની બોલાવું છું અને એ બહાર આવતો નથી,” મેં કહ્યું, “મારે તો એ માત્ર બહાર આવે એટલું જ જોઈએ છે.”

“તારે એક સભ્ય છોકરી જેવા બનીને હવે આ હોર્ન વગાડવાનું બંધ કરવું જોઈએ.”

“મારે એ બહાર આવે એવું જોઈએ છે. તું એને બહાર લાવી શકીશ?”

“હેલન, જો કોઈ પુરુષને બહાર ન આવવું હોય તો હું એને એના પોતાના ઘરમાંથી બહાર ન લાવી શકું.”

“બડી શીલ્ડ્સ, મને એમ કે તું કાયદાનો માણસ છે.”

“એ તો હું છું જ; પણ કાયદાની પણ એક મર્યાદા હોય છે. જો તારે એને મળવું હોય તો તું દિવસના સમયે આવીને એનો દરવાજો ખખડાવને, કોઈ સારી સ્ત્રી કરે એવું વર્તન કર ને.”

“એ પરિણીત છે, કદાચ તું જાણતો ન હોય તો...”

“જો હેલન, એ રાત્રે પણ એટલો જ પરિણીત છે, જેટલો દિવસે.”

“તને આ મજાક લાગે છે?”

“ના, એવું નથી, પણ આ સાચી વાત છે. હવે તું ખસ અને મને ગાડી ચલાવવા દે, હું તને ઘરે મૂકી જાઉં. જો આ ગલીનાં ઘરોની લાઇટો ચાલુ-બંધ થઈ રહી છે. જો પેલી ગ્રેસ બીચર આપણને જોઈ રહી છે. અને હોલ્મ્સ પરિવારના લોકો પણ બારી ખોલી રહ્યા છે. તારે હવે એ લોકોને તારા વિશે વાતો કરવા માટે વધારે મસાલો તો નથી આપવો ને?”

“એ લોકો પાસે વાતો કરવા સિવાય બીજું કંઈ કામ છે જ નહીં, તો ભલે કરે મારી વાતો.”

પછી બડી શીલ્ડ્સે બારીમાંથી ડોકું બહાર કાઢી લીધું અને થોડોક દૂર જતો રહ્યો. અને મેં જોયું કે મેક્વેરીના ઘરના ઘાસ પર ચાલીને કોઈ ઘેરા રંગનાં કપડાંમાં આવી રહ્યું હતું, એ ક્લેર હતો. એણે ડ્રેસિંગ ગાઉન કે એવું કંઈ પહેર્યું નહોતું. એ સંપૂર્ણપણે તૈયાર થઈને આવ્યો તો — શર્ટ, જેકેટ અને પેન્ટ. એ કાર સુધી આવ્યો, હું ત્યાં જ રાહ જોતી બેઠેલી. હવે હું એને શું કહીશ? એ જરાય બદલાયો નહોતો. એ જાડિયો હતો, ઊંઘરેટા મોઢાવાળો પુરુષ. પણ એ સાવ સામાન્ય દેખાતો હતો, હંમેશાં દેખાતો એવો જ. એ કારણસર જ મને રડવાનું અને બૂમો પાડવાનું બંધ કરી દેવાની ઇચ્છા થઈ આવી. હું ભૂરી થઈ જાઉં ત્યાં સુધી બૂમ-બરાડા પાડીને રડી શકી હોત — પણ તોય એના દેખાવમાં કોઈ ફરક ન પડ્યો હોત, કે ન તો એ પોતાના પલંગમાંથી ઊઠીને યાડમાં ઝડપથી ચાલીને આવ્યો હોત.

“હેલન, ઘરે જા,” એણે કહ્યું, “જાણે અમે એના ઘરમાં જ આખી સાંજ ટીવી જોતા બેઠા હતા અને હવે મારો ઘરે જવાનો, અને ઘરે જઈને સૂઈ જવાનો સમય થયો હતો.”

“તારી મમ્માને મારા વતી વહાલ કરજે,” એણે કહ્યું, “ઘરે જા.”

એણે માત્ર એટલું જ કહેવું હતું, એણે બડી સામે જોયું અને કહ્યું, “તું ગાડી ચલાવીને એને મૂકવા જવાનો છે ને?”

અને બડીએ હા પાડી. હું ક્લેર મેક્વેરી સામે જોતી રહી અને વિચારતી રહી, આ એ પુરુષ છે જે પોતાની રીતે જ ચાલે છે. એ મારી ઉપર સવાર હોતો ત્યારેય એને બહુ ફરક

ન પડતો, અને અત્યારે એ પરણી ગયો છે અને એના કારણે મેં રસ્તા પર આટલી ધમાલ કરી, એનાથી પણ એને કોઈ ફરક પડતો નથી. અને આ એવો પુરુષ છે જે ક્યારેય કોઈ પણ વાતનું કારણ આપતો નથી, કદાચ એની પાસે કોઈ કારણ છે જ નહીં. અને જો એ કોઈ વાત માટે કારણ આપી શકે એમ ન હોય, તો એ આખી વાત જ ભૂલી જાય છે. અત્યારે એના બધા પડોશીઓ અમને જોઈ રહ્યા છે, પણ જો આવતી કાલે એ આમાંના કોઈને રસ્તામાં મળશે, તો એ એમને કોઈ રમૂજ વાર્તા કરશે.

અને મારું શું? મને જો એકાદ દિવસ રસ્તા પર મળશે તો એ માત્ર એટલું જ કહેશે, “કેમ છે, હેલન?” અને મને પણ એકાદ રમૂજ ટુચકો સંભળાવશે.

અને જો મેં પણ એ બરેબર કેવો છે એ વિશે વિચાર્યું હોત, ક્લેર મેક્વેરી વિશે, જો મેં ધ્યાન આપ્યું હોત, તો મેં એની સાથે સાવ જુદી જ શરૂઆત કરી હોત અને એની તરફની મારી લાગણીઓ પણ સાવ જુદી જ હોત. અને ભગવાન જાણે, અંતે એ બધાથી કંઈ ફરક પડત કે નહીં.

“તેં આટલી બધી ધમાલ કરી એ બાબતે હવે તને ખરાબ નથી લાગતું?” બડીએ કહ્યું અને હું સીટ પર બાજુએ સરકી અને ક્લેરને એના ઘર તરફ જતા જોઈ રહી. હું વિચારતી હતી, હા, મારે એમ જ કરવું જ જોઈતું તું, મારે ધ્યાન આપવું જોઈતું તું.

બડીએ કહ્યું, “હેલન, હવે તું ક્યારેય એને કે એની પત્નીને હેરાન નહીં કરે ને?”

“શું?” મેં કહ્યું.

“હવે તું ક્યારેય એને કે એની પત્નીને હેરાન નહીં કરે ને? કારણ કે એ હવે પરણેલો છે, હવે પેલું બધું પૂરું થઈ ગયું છે. અને જોજે, કાલે સવારે તું ઊઠીશ ત્યારે તને તેં આજે રાત્રે જે કર્યું એનું એટલું ખરાબ લાગવાનું છે 'ને કે તું લોકોને મોઢું કેવી રીતે બતાવી શકીશ? પણ એક વાત સાંભળી લે, આવું બધું તો થયા જ કરે. એક જ વસ્તુ કરવાની, આપણે આગળ ને આગળ ચાલ્યા જ કરવાનું. અને હા, એટલું યાદ રાખજે કે, તારી એકલી સાથે જ આવું નથી થયું”. એને જરાય સમજાતું હોય એમ લાગતું નહોતું. જાણે એ બાઈબલમાંથી કશુંક વાંચીને મને શિખામણ આપી રહ્યો હોય એવું લાગતું તું.

“તને ગયા અઠવાડિયાની એક વાત કરું.” એ ગ્રોવ સ્ટ્રીટ પર નિરાંતે ધીમે ધીમે ગાડી હંકારી રહ્યો તો, જાણે એણે મને ઘરે પહોંચાડવાની કે પોતાનું બડબડ બંધ કરવાની કોઈ ઉતાવળ જ નહોતી. “ગયા અઠવાડિયે અમને એક ફોન આવ્યો અને એના કારણે અમારે ડેનોક સ્વોમ્પ જવાનું થયું. ત્યાંના કળણમાં એક ગાડી ફસાઈ ગઈ તી. એક બુઢ્ઢો ખેડૂત ભરેલી બંદૂક ઉગામીને ગાડીમાંનાં પેલાં સ્ત્રી અને પુરુષને ફૂંકી મારવાની ધમકી આપી રહ્યો તો, કારણ કે એ લોકો એના ખેતરમાંથી ગેરકાયદેસર રીતે પસાર થઈ રહ્યાં તા. એ લોકો તો અંધારું ઊતરી ગયે, એકાદ ખટારાને કારણે પડી ગયેલા ચીલા પર ગાડી ચલાવતા ચલાવતા ત્યાં પહોંચી ગયાં તા. કોઈ મૂરખ પણ સમજી શકે કે, વરસના આ સમયે આવી જગ્યાએ જાવ તો ફસાઈ જ જવાય. હું જો તને એ બંનેનાં નામ કહું, તો તું એ લોકોને તરત ઓળખી જ જાય. અને તું એય સમજી જશે કે એ બંને એક ગાડીમાં સાથે હોવાં પણ ન જોઈએ. પેલી તો પાછી એક પરણેલી સ્ત્રી છે. અને એનાથીય ભૂંડી વાત એ છે કે

એનો પતિ વિચારતો હશે કે, હજી સુધી એ ચર્ચના પ્રાર્થનામંડળમાંની પ્રેક્ટિસમાંથી પાછી કેમ નથી આવી — આ બંને જણાં ચર્ચના પ્રાર્થનામંડળમાં સાથે ગાય છે — અને એના વરે તો આ ખોવાઈ ગઈ એવો રિપોર્ટ પણ લખાવી દીધો'તો. એટલે અમારે એ ગાડી પેલા કળણમાંથી ખેંચી કાઢવી પડી. અમે પેલા પુરુષને તો એની પરસેવે રેબઝેબ હાલતમાં ત્યાં જ છોડી દીધો, પેલા બુઢ્ઢા ખેડૂતને અમારે ટાઢો પાડવો પડ્યો. પેલી સ્ત્રીને પેલા પુરુષથી છૂટી પાડીને અજવાળું થતાં, અમે એના ઘરે લઈ ગયા, આખા રસ્તે એ રડતી જ રહી. મેં પહેલાં જ્યારે તને કહ્યું'તું કે આવું બધું તો ચાલ્યા જ કરે, ત્યારે હું તને આ કહેતો'તો. ગઈ કાલે જ આ સ્ત્રીને મેં એના પતિની સાથે અહીંની દુકાનમાં કરિયાણું ખરીદતાં જોઈ, એ લોકો બહુ ખુશ નહોતાં દેખાતાં, પણ તોય એ લોકો એકબીજાની સાથે હતાં ખરાં. એટલે હેલન, એક સારી છોકરીની જેમ વર્તન કરવા માંડ. અને અમારા બધાની સાથે આમ જ જીવવા માંડ. અને, થોડા જ સમયમાં વસંતઋતુનું આગમન પણ થઈ જશે.”

ઓહ, બડી શીલ્ડસ, તું તારે બોલ્યા કર. અને, કલેર પણ રમૂજ ટુચકા સંભળાવ્યા કરશે. અને, જ્યાં સુધી એનો ઊભરો શમી નહીં જાય ત્યાં સુધી મમ્મા રડતી રહેશે — પણ મને એક વાત ક્યારેય નહીં સમજાય કે, અત્યારે, જ્યારે કલેર મેકવેરીને કંઈ પણ સફાઈ આપ્યા વિના જતો રહેતો જોઉં છું — તોપણ મને મારો હાથ એના તરફ લંબાવીને એને સ્પર્શવાનું મન કેમ થાય છે.

૧૯૫૧ ઉનાળાની રજાઓમાં એક દિવસ બપોરની ચાના સમયે ત્રણ વાગે બલ્લુકાકાને રાજેન્દ્રની “આયુષ્યને અવશેષે”નાં પાંચ સોનેટો વાંચવા આપી. વાંચતા જાય ને ડોલતા જાય, ડોલતા જાય ને વાંચતા જાય. એ મહાકાવ્ય પુરુષને અને એ દુરારાધ્ય વિવેચકને કવિતા ડોલાવી શકતી હતી. વાંચીને કહે, ‘રેશમના પટ પર કિનખાબથી લખીને સામી ભીંત પર લટકાવવા જેવું છે.’ પછી એ વિશે વધુ વાત થતાં કહે, ‘ઘરડા માણસનું મન જે લયમાં વિચારે એ લયનો છંદ રાજેન્દ્રે આબાદ પકડ્યો છે.’ બલ્લુકાકાનું વય બ્યાશીનું હતું. આપણા એક પ્રસિદ્ધ કવિએ ‘આયુષ્યના અવશેષે’ વાંચીને રાજેન્દ્ર પરના એક અંગત પત્રમાં લખ્યું હતું કે આ પાંચ સોનેટોમાં રાજેન્દ્રએ બળવંતરાયના ‘જૂનું પિયરઘર’નો તંતુ આગળ લંબાવ્યો છે એનો ઉલ્લેખ કર્યો એના ઉત્તરમાં બલ્લુકાકા કહે, ‘Absurd! Mine is a psychological probability, while Rajendra has remained within the range of his experience. Nothing more could be said in such a short span.’

— નિરંજન ભગત, સ્વાધ્યાયલોક, ગુજરાતી સાહિત્ય: ઉત્તરાર્ધ: (પૃષ્ઠ ૧૧૧)

‘તતો ન વિજુગુપસ્તે’

જાસ્મિન ભિમાણી

ઈશ-ઉપનિષદના આ છઠ્ઠા શ્લોકના અંતિમ શબ્દો વાંચતાં હું અટકી ગયો. પહેલાં ક્યાંક આ વાંચ્યું છે? અસંખ્ય વખત વાંચ્યા છે આ શબ્દો! આંખ બંધ કરી-ક્યાં? ક્યારે? વાંચ્યું હશે એ પ્રશ્ને મન વિચલિત કરી દીધું.

...અને મારી ‘યુરેકા મોમેન્ટ’ આવી. હા યાર... બોર્ડિંગમાં ગૃહપતિસાહેબની ઓફિસની દીવાલે આ શ્લોક લખેલો હતો!

આજની ભવાટવિ છોડી મારું મન વગર ટિકિટે એ જૂના દિવસોના રોલર કોસ્ટર રાઈડના એડવેન્ચર પર ઊપડ્યું.

ધોરાજી પટેલ બોર્ડિંગના એ શરદીના દિવસો હતા. રાતની પ્રાર્થનાસભામાં જ અમે સફ્રધક્ક થઈ પહોંચ્યા હતા. માથે વાંદરા ટોપી, ડિલે સ્વેટર, પગમાં અંગૂઠો હાઉકલી કરે એવાં મોજાં, પેન્ટના ચોરબિસ્સામાં સાથીઓએ નાસ્તો લેવા આપેલા પૈસા, કાનમાં ભરાવવા માટે રૂનાં પૂમડાં અને ગંધાતો અઠવાડિયાથી સૂરજછાપ ગોટીના સાંનિધ્ય માટે તડપતો એ હાથરૂમાલ!

જેવી પ્રાર્થના પૂરી થઈ અમે દોડતી ચાલે બોર્ડિંગના દૂર ખૂણામાં આવેલી મુતરડી પાસે પહોંચ્યા. હનુમાનજીએ સમુદ્ર કૂદી લંકામાં વિજયપ્રવેશ કર્યો હતો એટલી જ સહજતાથી અમે બોર્ડિંગની મુતરડીની નીચી દીવાલના કંઠેડા પકડી દીવાલ કૂદી બોર્ડિંગની બહારની દુનિયામાં પ્રવેશ કર્યો. અમારા પગ સિનેમામાં લાગેલી ‘શોલે’ ફિલ્મ જોવા થનગનતા હતા. પેની વગરના અમારા પાયલ ચપ્પલના રોડ સાથે ઘસાઈને આવતા અવાજ સિવાય ધોરાજીનો એ જૂનાગઢ રોડ કડકડતી ઠંડીને લીધે સાવ સૂમસાન હતો.

અમારા ચાર મિત્રોમાંથી એક ભોળા પારેવા જેવા વંડી ઠેકવામાં નવા નિશાળિયા મિત્રએ દાંતની ડાકલી વગાડતાં ડરીને પૂછ્યું, “એલાવ, પકડાઈ જાહુ તો હુ કરપુ?”

“કાઈ નહિ, એક માફીપત્ર લખીને ઈન્ડિપેનની સાય બગાડશું.” બીજો બોલ્યો

“મારા બાપાને તેડાવશે તો એચ મહિના પછી ધોરાજી જેવડું સિટી તો જોહે.” ત્રીજો બિન્દાસ બોલ્યો.

મેં કહ્યું, “તમે તો હાવ ફોરસી જ રહ્યા. બ્યો મા. કાઈ થવાનું નથી, આવી ટાઢમાં સાહેબ ગોદું ઓઢીને સૂઈ ગ્યા હશે. મને તો એક જ બીક છે કે હાળુ ધોરાજીની ગબ્બર-પ્રેમી જનતા શોલેને હાઉસફૂલ નો કરી દીધું હોય તો હારુ.”

શોલે આમ તો એ જમાનામાં કંઠસ્થ, ઘેર ટેપરેકોર્ડરમાં શોલેની કેસેટ અગણિત વખત સાંભળી હતી. પણ આ મસમોટા પડદા પર જય, વીરુ, બસંતી અને ગબ્બરને જોવાનો લહાવો આજ પહેલી વખત મળે એમ હતો. અમારામાં ઉત્સાહ હતો. ઉમંગ હતો.

... અને અમારી ધારણા સાચી ઠરી. સિનેમા પર પહોંચ્યા ત્યાં હૈયેહૈયું દળાઈ જાય એટલી માનવમેદની હતી. દૂરથી જ હાઉસફૂલનું પાટિયું દેખાયું. આજ કદાચ ઉત્તરાયણનો તહેવાર હતો માટે આટલી ભીડ જામી હતી એવો અમે અંદાજો કાઢ્યો. હવે શું કરવું એવા પ્રશ્ન સાથે અમારા ચારેયનાં ડોકાં એકબીજા સામે ફ્યાં.

એવામાં દૂર અંધારિયા ખૂણામાં લાલો દેખાયો. મેં કહ્યું, સબ દર્દ કી એક દવા.... લાલો! અમે એની તરફ ગયા. રોનકી સ્વભાવના લાલાએ ગળે લીલો રૂમાલ અને કાનમાં તાજ છાપ સિગારેટ રાખી હતી. ખુલું ખમીશ અને એમાંથી દેખાતું લાલ જાળીવાળુ ગંજી-ફરાક. ચહેરા પર છરીનો કાપો અને બોચી સુધી આવતા હિપ્પીકટ વાળ. સફેદ બૂટ અને મોજાંમાંથી દેખાતી છરીની મૂઠ સાથે લાલો ભીડ જોઈ ગાંડી માથે બેડું જેવી સ્થિતિમાં ટિકિટ બ્લેક કરતો હતો.

અમે બોર્ડિંગના વિદ્યાર્થીઓ એના કાયમીના ગ્રાહક હતા. મને એણે મોટી આંખે તિરસ્કૃત નજરે જોયો. હાલો, લઈ લ્યો, સસ્તી ને સિદ્ધપુરની જાત્રા જ સે... આવું ગણગણતાં એણે કાદરીનું ફેમસ પાનની મૂલ્યવાન થૂંકવાળી આંગળી કરી મારા હાથથી કરેલ ચારના ઇશારાને સમજી ચાર ટિકિટ એવી રીતે આપી જેવી રીતે શબરીએ પ્રભુ શ્રીરામને ઝાંઠાં બોર આપ્યાં હતાં! મેં ચોરખિરસામાંથી એને પૈસા ગણી દીધા. અમારી ઘનની ઢગલી લાલાએ ફોરી નાખી. છતાં ટિકિટ મળી ગઈ અને ધર્મનો ઘક્કો ન થયો એ જાણી આનંદ થયો. અપો જરથુષ્ટ કહેતા કે એ જ સુખી છે જે બીજાને સુખી કરે છે. લાલાએ અમને ટિકિટ આપી સુખી કરી દીધા, જોકે આજ એની પાસે ટાઈમ નહોતો, નહિ તો પિક્ચર પહેલાં જ અમને એ આખી સ્ટોરી કહી દેતો. હાઉસફૂલ ન હોય ત્યારે સિનેમાની લોંબીની કાચની પેટીમાં લગાડેલ ફોટાને બતાવી કોઈ બાયોલોજીના શિક્ષક કંકાલ બતાવી સમજાવતા એવી રીતે લાલો અમને સ્ટોરી સમજાવતો.

અમે ટિકિટ લઈને કોઈ જોઈ ન જાય એટલા માટે લપાતાછુપાતા સિનેમામાં ઘૂસ્યા. હજી સિનેમાનો મુખ્ય દરવાજો ખૂલ્યો નહોતો. હું લોંબીમાં ઊભો રહી વિચારતો હતો કે એવા દુઃખના દિવસો મેં જોયા છે જ્યારે અમે બે મિત્રો એક જ ટિકિટમાં એક ફિલ્મ જોતા. ઇન્ટરવલ સુધી એક જોતો અને ઇન્ટરવલ પછી બીજો. પછી એકબીજાને જોયેલી અડધી સ્ટોરી કહી દેતા. એના કરતાં તો આજ સારું છે, ડરપોક વિદ્યાર્થી કે જે વંડી ઠેકવામાં ડરતા એવા લોકોએ મગાવેલ પાંઉભાજી, તરબૂચનું હટાણું કરી એમાંથી કમિશન મેળવી આજ હિન્દી સિનેમાની શ્રેષ્ઠ ફિલ્મ આખી જોવા મળશે.

મુખ્ય દ્વાર ખૂલ્યું અને હુલુહુ કરતા અમે સિનેમામાં ઘૂસ્યા. અમારો નંબર આગળથી બીજી લાઈનમાં આવ્યો હતો. હાથ લાંબો કરીએ તો જયે ઉછાળેલ સિક્કો પડદા પરથી કેચ કરી શકાય. ત્યારે ડોકું રહી જાય એવી આરામખુરશી હતી. આરામખુરશી તો હું કહું છું બાકી એ કિચુડ કિચુડનો કાળો કકળાટ કરતી ઉંદરડા પકડવાની ટ્રેપ જ જોઈ લો. સીટ પરથી જરાક ઊંચા થયા અને પછવાડેથી પેન્ટ ન ફાટે તો જ નસીબદાર! અમારા જમાનામાં પાટલૂન પછવાડેથી ફાટતાં અને અમારી માતુશ્રી અસ્તર મૂકી એને સાંધીને ફર્સ્ટ ક્લાસ બતી જેવું બનાવી દેતી. દૂરથી ટ્રકની હેડલાઈટ જ જોઈ લો. આ બતીના ઉદ્ભવમાં મોટા ભાગે સિનેમાની સીટનો જ હાથ રહેતો.

ત્યારના સિનેમાહોલમાં શીંગ, ભૂંગળાના ટુકડાને ખાવા હડિયાપટ્ટી કરતા ઉંદર તમારા પગને બમ્પ તરીકે યૂઝ કરતા. સેન્ટ્રલ એસી, ડોલબી સાઉન્ડ અને ડનલોપના ગાદલા જેવી આજના જમાનાની સીટોમાં સિનેમા જોવા કરતાં મને ઊંઘ કરવાનું વધારે ફાવે. હું કબલું છું કે એમાં વાંક થિયેટરનો છે એટલો ફિલ્મની ક્વોલિટીનોય છે. ત્યારે સાઈડની દીવાલ પર ટીંગાડેલ બાવાંજાળાંગ્રસ્ત પંખા કમને ફરતા. ફરતા એના કરતાં અવાજ વધુ કરતા. પડદા પર વિલન બોલે કે અગર કિસેને આવાજ કી તો ભુન કે રખ ઢુંગા. તો દશ્યમાં હતા એ બધા અને સિનેમાહોલની પબ્લિક બધા માની જતા સિવાય એ પંખા. એ સિનેમાની ખીચોખીચ પબ્લિકમાં બહારથી આવેલાને એવો બફારો લાગતો જાણે હિટલરની ગેસચેમ્બરમાં જ ન આવી ગયા હોય! આગળની સીટ પરથી કોઈ ઊભો થાય તો એનો પડછાયો સીધો પડદા પર પડતો અને પાછળથી અમારા જેવા બૂમ પાડતા કે, “હેઠો બેસ એલા, પગમાં ઉંદેચડો જ આવ્યો હશે... અહીં ઠેઠરમાં હરપ નો નીહરે.” આગળ બેસીને ફિલ્મ જોવી એટલે જાણે લોન ટેનિસની મેચ ન જોતા હોય! વીરુને ગોળી છોડતો જોવા જમણી તરફ જોવાનું અને ગોળી છૂટ્યા પછી ડાબી તરફ ડોકી મરડીએ ત્યારે ખબર પડે કે સાંભો હણાયો! અને ખખડી ગયેલ ઝાડની જેમ અમથો નથી પડ્યો, વીરુની ગોળી વાગી એટલે એ બોરની જેમ ટપ કરતો હેઠો આવ્યો છે.

મેં તો ગામડામાં અમારા નાથુકાકાના વિશાળ ઘોતિયાને પડદો બનાવી પ્રોજેક્ટર પર ‘મેરા ગાંવ મેરા દેશ’ ફિલ્મ જોઈ છે. ત્યારે ફિલ્મ સસ્તી હતી. વધારે લાડ ન કરતાં મૂકી એક ખિરસામાં લીધેલ શીંગ સાથે અમને માત્ર ફિલ્મ જોવા મળે એ માની મોજના તોરા ફૂટતા. અત્યારના જમાનામાં ફિલ્મ ખર્ચાળ થઈ ગઈ છે. મધ્યમવર્ગીને ફિલ્મનો શોખ પાલવે તેવું નથી, કારણ કે ફિલ્મની સાથે બ્રેકફાસ્ટ-ડિનર, મિનરલ વોટર, પાર્કિંગ ફી અને ખોટું પાર્કિંગ કર્યું હોય તો આરટીઓ ઈન્સ્પેક્ટરનો વેરો! મધ્યમવર્ગી પરિવારને ફિલ્મનો શોખ એના પૂજ્ય પિતાશ્રીની એફડી તોડવા મજબૂર કરી શકે એમ છે.

હું મારા સુવાર્ણ દિવસો વર્ણવામાં મારી કથા કહેવાનું ઠામકું ભૂલી જ ગયો.

હા તો, શોલે ચાલુ થઈ. નંબરિયા પડ્યા. એક રીલ પૂરી થઈને બીજી રીલ બીજા થિયેટર પરથી લેવા જવામાં સમય લાગ્યો (ત્યારે એક જ રીલના સેટ પર બે થિયેટરમાં ફિલ્મ ચાલતી) અને થિયેટરમાં સ્ટ્રેટેજિક ટાઈમ આઉટ થયો, કદાચ લેવા જનાર વચ્ચે બીડી બાક્સ લેવા ઊભી ગયો હશે. પછીની રીલ આવી ને ફિલ્મ વળી પાછી શરૂ થઈ.

હેલનના મહેબૂબા મહેબૂબા ડાન્સ પર સિક્કાનો વરસાદ થયો. અમે જેટલા હાથ લાગે એટલે સિક્કા વીણીને ખિસ્સાં ભર્યાં. વચ્ચે લાઈટ ધીમી થઈ ને હુડિયો બોલાવ્યો. પછી લાઈટ ઠામુકી જતી રહી ત્યારે હો હા અને દેકારા સાથે સિટીઓ વાગી, દર્શકોના ગુસ્સાના લીધે તૂટેલી ખુરશી વધુ તૂટી હશે. અંગ્રેજના જમાનાનો જેલર અસરાની બગલમાં લાકડી દાબી થંભી ગયો. હું બહાર નીકળ્યો ત્યારે લોંબીમાં વાતડાઘો લાલો કોઈ સાથે છરી બતાવી ગંભીર ચર્ચા કરતો હતો. એ ડોરકીપર હતો. ટિકિટચેકર હતો. જનરેટર ઓપરેટર હતો અને પાર્ટટાઈમ જોબ તરીકે ટિકિટ બ્લોક કરતો. મેં એને કહ્યું, ‘એલા લાલિયા, લાઈટ ગઈ. તું જપટથી જનરેટર ચાલું કર.’ એણે બે મિનિટ છરી કેમ હુલાવવી એ સામેવાળાને શિખવાડ્યું પછી કપાસીવાળા પગ જનરેટર તરફ ઉપાડ્યા. ત્યાં જઈ બીડી જગવી, બીડીની ટૂંટી સુધીની ક્સ મારી ને જનરેટરને હેન્ડલ માર્યું. મને લાગે છે એ સિનેમામાં બસંતીના નાયવાનો આધાર ખૂંખાર ગબ્બર કે એના પૂજ્ય પિતાશ્રી કરતાં લાલાની આવી રહેમનજર પર વધુ રહેતો. લાઈટ આવી, હું અંદર જઈને જાળવીને મારી આરામખુરશી પર બિરાજ્યો.

શોલે એની ચરમસીમાએ પહોંચ્યું હતું. ગોળીઓના વરસાદ વચ્ચે જય મરણને શરણ વીરુના ખોળામાં પડ્યો હતો. વીરુ જયને ગળે લગાવી હીબકાં ભરતો હતો. આ કરુણ પ્રસંગે સિનેમાહોલમાં પંખાના અવાજ સિવાય પિન ડ્રોપ સાયલન્ટ હતું. દર્શકોની આંખો ભીંજાયેલી હતી. વીરુએ યુન યુન કે માડુંગ... ગબ્બરસિંગ મેં આ રહા હું... એવું કૈંક કહેતાં બધાંમાં વીરરસનો સંચાર થયો, સિટીઓ અને તાળીઓથી સમગ્ર સિનેમા હોલ ગુંજી ઊઠ્યો. એવામાં પડદા પર શિવાજી બીડીના જ લાલ ગુલાબી કાગળની ચબરખી નજરે પડી. એમાં ગરબડિયા અક્ષરે લખ્યું હતું કે ‘જસમન ભિમાણીને બહાર બરકે,’ બેકગ્રાઉન્ડમાં શિવાજી મહારાજનો ફોટો સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. એ વખતે મોબાઈલ નહોતો, તાત્કાલિક કોઈનું કામ પડે તો પ્રોજેક્ટર રૂમમાં જઈને ચિઠ્ઠી લખવાની જે પડદા પર દેખાય. મારું નામ જોઈને, પકડાયા! એવું સ્વગત બોલતા પેલા ત્રણેય મિત્રોનાં હૈયાં ત્રણ ગણાં ઘબકવા લાગ્યાં. વીરરસે ભયાનક રસનું રૂપ લીધું. મેં એમને સાંત્વના આપી કે વીરુ ગબ્બરસિંગના અડા પર પહોંચશે એટલી વારમાં જ હું બહારથી આવી પહોંચીશ, ચિંતા ન કરો.

બહાર દરવાજે જ એક ઘોઘો શાલ ઓઢીને ઊભો હતો. મને જોઈને એ મારી તરફ દોડ્યો. મારા ખભા પકડી લીધા. એ રૂમ પાર્ટનરે કહ્યું કે, “ગજબ થઈ ગયો. ગૂહપતિ હંધાયના રૂમ ચેક કરે સે. તું નો’તો તો અમે બા’નું બનાવ્યું સે કે તું ખરચુ (સંડાસ) કરવા ગયો સો. શંકરના ચાર બ્રેડ પકોડા ખાધા એમાં તને ઝાડા થઈ ગ્યા. રૂમ કરતાં તો હવારનો તું સંડાસમાં જ રે સે, એવું કીધું. સાહેબ એમ કહીને ગયા સે કે તું આવે તો ઓફિસમાં મોકલજો.”

ખારા સમંદરમાં મીઠી વીરડી જેવા દોસ્તો ત્યારે હતા. આટલો સંદેશો આપવા એ વંડી ઠેકીને ત્રણ કિલોમીટર લાંબો થયો. શું ભાઈબંધી હતી એ! એના પર સમરકંદ-બુખારા ઓવારી જવાનું મન થયું. પણ શોલે અઘૂરું મૂકીને મારે જવું નહોતું. જયનો

બદલો લીધા વગર વીરુને મૂકીને હું જતો રહું તો વીરુને ખોટું ન લાગે? સાહેબ જ કહેતા કે જીવનમાં જીવ્યા ત્યારે જ કહેવાય જ્યારે બધું જોઈ લઈએ. એમની વાત માની શોલે પૂરું કરીને જ જવાનો મેં નિર્ણય કર્યો. સવારે જે થવું હશે એ થશે, સાહેબ બીજું શું કરી લેશે? એકાદ માફીપત્રનું પતાકળુ કે વાલીને બોલાવશે. પપ્પાને મળ્યાને આમેય ઘણા દિવસ થયા હતા, ભલે એ એના દેવના ચક્કર જેવા દીકરાને જોવા આવતા. મેં પેલા દોસ્તને સમજાવી વિદાય કર્યો અને અમે ગબ્બરને યમસદન પહોંચાડીને ખાધુંપીધું ને રાજ કીધું કરીને જ સિનેમામાંથી બહાર આવ્યા. ફિલ્મ પૂરી થઈ ત્યાં સુધી ટાળતો આવ્યો અને અંતે રસ્તામાં મેં મિત્રોને વાત કરી. એમના સીદન્તિ મમ ગાત્રાણિ જેવું થયું. મેં માંડ ઘરપત આપી અને રૂમ પર આવી જેમતેમ અમે સૂતા.

સવારનો સૂરજ ઊગ્યો ન ઊગ્યો ત્યાં સાહેબનું સમન્સ પગી દ્વારા આવ્યું. મારું ગોદડું ખેંચી એ પગી બોલ્યો, “તાંયબ તને બોલાવે તે. ઉચત.” એ પગી મતલબી તોતળો હતો. ખબર નહિ કેમ પણ સાહેબ સાથે વાત કરવા સિવાય એ તોતળું જ બોલતો. વાયુવેગે વાત દરેક વિદ્યાર્થીમાં ફેલાઈ કે અમે પકડાઈ ગયા છીએ. તમાસાનું ટોળું મારા રૂમની બહાર હતું. એમાં ખાસ કરીને જેણે રાતે તડબૂચ, પાઉંભાજી મગાવી હતી અને હું નહોતો લાવ્યો એ બધા ઉઘરાણી કરવા ઓશિયાળું થોબડું લઈને ‘મોયલે ગાડે’ હતા. બોડિંગમાં મારી પ્રતિષ્ઠા હતી, હું નાદારી નોંધાવું એવો કોઈ લેભાગુ કંપનીનો સીઈઓ નહોતો. અને આ લોકો પાસેથી જ રોજ કમાવાનું હતું ને? કુશળ સંચાલકની જેમ વહેવારે કાગડો કાળો કરી, ગાદલા નીચેથી પૈસા કાઢી ઉઘરાણીવાળાને દૂધે ધોઈને પૈસા આપી દીધા. બ્રશ કર્યા વગર ગંજી માથે સ્વેટર ચડાવી હું સાહેબની ઓફિસે જવા નીકળ્યો. પ્રામાણિકતાનું આગવું ઉદાહરણ આપતાં રાતના ત્રણેય સાથી મારી સાથે હતા.

ખડિયામાં ખાપણ, મોંમાં તુલસીનાં પાન અને પાછળ પાળિયા થાય તો સિંદૂરના થાપા કરવા માટે હસતા સાથીઓ સાથે અમારી સેના ઊપડી ગૃહપતિની ઓફિસમાં.

રસ્તામાં મેં પેલા મિત્રને કહ્યું કે, “તું કહેતો હતો ને કે તારા બાપાએ સિટી નથી જોયું? ટૂંક સમયમાં ઈ ધોરાજી શેર જોડે.”

ગંભીર ચહેરે અમે ગૃહપતિસાહેબની ઓફિસમાં બગલ ખંજોળતા હોય એમ અદબવાળી ઊભા હતા. બહાર વગર ટિકિટની મારઘાડ ફિલ્મ જોવા જાડેરી જાન જેટલું મિત્રવૃંદ ઊભું હતું. સાહેબના મારથી આખી બોડિંગ પરિચિત હતી. હમણાં માર્યો, હમણાં મારશેની રાહ જોવાતી હતી. આરામખુરશી પર સાહેબ બેઠા હતા. થોડીક વાર અમારા સામે વારાફરતી જોયું. “અજ્ઞાન જ્યારે આચરણમાં આવે ત્યારે એને દુર્ગુણ કહેવાય.” “કહેશે કોણ ઝવેરી અમને? ફેંકી દીધા રત્ન ઉકરડે?” આવું અને બીજા બે ચાર સુવિચાર સ્વગત બબડ્યા. પછી મુઢા પર આવ્યા.

“કાલ તમે ચારેય શોલે જોવા ગયા હતા?”

અમે ચૂપ.

સાહેબ પણ ફિલ્મના શોખીન હતા. અવારનવાર તેમનું લીલું વેસ્પા બ્લૂ સ્ટાર સિનેમાની બહાર ઘોડી ચડાવેલ અમે સગી આંખે જોયું હતું. એમણે બે મિનિટ અમને બગલ ખંજોળાવી. પછી તે હસ્યા. તેમનું હાસ્ય ગબ્બરસિંગની યાદ અપાવતું હતું. પછી તે નરમ પડ્યા અને શોલેનો ફેમસ અસરાનીનો ડાયલોગ બોલ્યા, “હમ નહિ સુધરે તો તુમ ક્યાં સુધરોગે... હા...હા.”

મને ત્યારે એમના આ અસરાનીના ડાયલોગ પાછળનો વ્યંગ સમજાયો નહોતો, આજ સમજાય છે. એ એવું કહેવા માગતા હતા કે હું આવડો મોટો થઈ ફિલ્મ જોવા જાઉં છું તો તમે તો હજી નાના છો, ફિલ્મ જોવા જાવ એમાં શી નવાઈ.

અમે એમની સામે આંખો મિલાવી ન શક્યા. મારી આંખ એમની ખુરશીની પાછળની દીવાલ પરના સુવિચાર પર ઠરી.

यंस्तु सर्वाणि भूतानी आत्मन्येवानुपश्य ।

सर्वभूतेषु आत्माने ततो न विजुगुप्सते ॥

અર્થાત્, જે જ્ઞાની મનુષ્ય બધાં પ્રાણીઓને પોતાનામાં જુએ છે અને પોતાને સર્વપ્રાણીઓમાં જુએ છે તે, આ દર્શનના પરિણામે કોઈને ધિક્કારતો નથી.

એ કરુણાના મૂર્તિ સમાન સાહેબે અમને ડારો દઈ માફ કરી દીધા. જાવ વાંચો, બાપાએ તમને અહીં ભણવા મોકલ્યા છે, કપાસમાં દવા છાંટી છાંટી એ તમને કાવડિયા મોકલે છે. સમજ્યા?

અમે બહાર નીકળ્યા, જાડેરી જાન ખાલી હાથે માંડવેથી કન્યાને લીધા વગર આવતી હોય એવાં ઓશિયાળાં મોઢાં બધા મિત્રોનાં હતાં. માર્યા કેમ નહિ આ લોકોને એવો યક્ષ પ્રશ્ન સર્વેના મોઢે રમતો હતો.

ભૂતકાળની નાની દીવી વર્તમાનની કેડીને અજવાળતી હોય છે. જર્મનો કહે છે કે કોઈ પણ પ્રજાનું ચારિત્ર્ય, ધોરણો જોવાં હોય તો એ જુઓ કે એ પ્રજા કેવી રમૂજ પર હસે છે. હું કહું છું કે કોઈ રાજા, પ્રધાન, શાસક, સત્તાધીશ, પ્રિન્સિપાલ કે પછી કોઈ છાપા/ સામયિકના તંત્રી વગેરેની સેન્સ ઓફ હ્યુમર પરથી જે તે સંસ્થાનો તાગ મેળવી શકાય છે.

આજ, અનાયાસે સાહેબને પ્રણામ થઈ ગયા!

દેરિદા અને વિઘટનશીલ ફિલસૂફી - ૩

સુમન શાહ

ભારતીય પરમ્પરામાં ગુરુ-શિષ્ય સમ્બન્ધનો મહા મહિમા છે. મહા એવો કે એક સમયે શિષ્ય ગુરુને ટપી જાય અને પોતાના જ્ઞાનવિચારની સ્થાપના કરે. જ્ઞાનવિજ્ઞાનના ક્ષેત્રમાં આમ થવું સંભાવ્ય છે. ફિલસૂફીક્ષેત્રમાં આદિ શંકરાચાર્ય કે સ્વામી વિવેકાનન્દ અને પશ્ચિમની પરમ્પરામાં પ્લેટો કે ઍરિસ્ટોટલ સર્વોત્તમ દૃષ્ટાન્તો રૂપે જગપ્રસિદ્ધ છે.

વર્તમાનમાં નિષ્ઠાવાન વિદ્યાર્થીના દાખલામાં થોડું જુદું બને. પોતે શીષ્યો હોય એ વિષયમાં એવો વિકાસ સાધે કે એકાદ નવ્ય વિચાર જનમી આવે. જેમકે, જે વિષયમાં પીએચ.ડી. થયો હોય એમાં આગળ વધે અને કંઈક નવું શોધી લાવે. જોકે એ દુઃખઃદ છે કે આજકાલ ગુજરાતીના કેટલાક પીએચ.ડી.પદવીધારીઓ પોતાના સંશોધનવિષયમાં ભાગ્યેજ આગળ વધે છે અને કહેવાતા ગુરુઓ અને ગુરુઓની માત્રભક્તિ કરનારા શિષ્યોની સંખ્યા મોટી થવા માંડી છે.

દેરિદાના દૃષ્ટાન્તમાં જોઈ શકાય છે કે એમના વડે આગવા જ્ઞાનવિચારની સ્થાપના થઈ છે. તેઓએ હ્યુસેર્લનું અધ્યયન કર્યું તેમજ એથી લાઘેલા જ્ઞાનને પચાવ્યું અને સાવ ફંટાઈને પોતાનો વિચાર ઘડ્યો જેને આપણે વિઘટન કહીએ છીએ. વિઘટન કરીને એમણે પશ્ચિમની વિચારપરમ્પરામાં જવાબદાર મનીષી ગુરુઓના જ્ઞાનરાશિની તાત્વિક ભૂમિકાઓને પડકારી જેને આપણે વિઘટનશીલ ફિલસૂફી કહીએ છીએ.

એ કારણે દેરિદાના અધ્યયન અને અધ્યાપનકાળની વાતો જાણવી જરૂરી છે. અલ્જીરિયા અથવા અલ્જીયર્સ છોડીને પેરીસ ગયા એ પછીના સમયગાળામાં એમણે રૂસો કામૂ બર્ગસોં સાર્ત્ર નિત્શે વર્ગેરેનું વાચન શરૂ કરેલું. એ વયે કાવ્યો તો કોનાથી નથી લખાઈ જતાં? એમનાથી પણ લખાઈ ગયેલાં અને સામયિકોમાં પ્રકાશિત પણ થયેલાં. એ પછી પેરીસની École Normale Supérieureમાં લૂઈ આલ્થુસર અને મિશેલ ફૂકો જેવી હસ્તીઓ પાસે ભણ્યા. એ ઘડતરકાળમાં એમને સમજાઈ ગયેલું કે પોતાના રસનો વિષય ફિલસૂફી છે અને તેમાં ય ફીનોમિનોલોજિમાં રુચિ સવિશેષ છે. અગાઉ એ સંસ્થામાંથી સાર્ત્ર સિમોં દ બૂવા અને મલોં-પોન્તિ ભણેલા.

એ ગાળામાં દેરિદા ઝાં હિપોલિટનાં વ્યાખ્યાનોમાં બેસતા. દરમ્યાન દેરિદા એડ્માર્ડ હ્યુસેલની (૧૮૫૯-૧૯૩૮) ફિલસૂફીથી પ્રભાવિત થાય છે અને પોતાના ડિપ્લોમાની ડીગ્રી માટે The Problem of Genesis in Huserl's Philosophy શોધનિબંધ લખે છે. (૧૯૫૩-૫૪). હ્યુસેલકૃત Philosophy of Arithmetic અને Crisis ગ્રન્થો વિશેની ય ચર્ચાનો સમાવેશ કરતો એ શોધનિબંધ હ્યુસેલ પરનું એક સમીક્ષાત્મક અધ્યયન છે. એનું ફ્રેન્ચમાં ૧૯૯૦-માં અને અંગ્રેજી અનુવાદ રૂપે ૨૦૦૩-માં પુસ્તક રૂપે પ્રકાશન થયું હતું.

એ વિશે વીગતે કહું એ પહેલાં હ્યુસેલની ફિલસૂફીનાં બે વાનાં વિશે સ્વલ્પ વાત કરવી જરૂરી છે:

હ્યુસેલ ફીનોમિનોલોજિના સ્થાપક કહેવાય છે. એમની ફિલસૂફી મનુષ્યચેતના અને મનુષ્યવ્યક્તિને થતા અનુભવોનું દાર્શનિક અધ્યયન છે. આત્મલક્ષીતા અને અનુભવના સત્ત્વની તપાસને હ્યુસેલ પોતાનું ધ્યાનકેન્દ્ર ગણે છે એટલું જ નહીં અનુભવને જ વાસ્તવિકતા અને જ્ઞાનના બોધનો પાયો ગણે છે. સૂચવે છે કે પૂર્વધારણાઓ અને બાહ્ય માન્યતાઓને બાજુએ રાખીને અનુભવદ્રવ્યને એક આવિર્ભાવ રૂપે તપાસવામાં આવે એ વલાણ ફિલસૂફીમાં અતિ આવશ્યક છે.

એ તપાસ-પદ્ધતિ છે, epoché and phenomenological reduction. હ્યુસેલને epoché સંજ્ઞા પ્રાચીન skepticismમાંથી -સંશયવાદમાંથી- મળી છે. epochéની રીતે વિશ્વ વિશેના નિર્ણયોને સંશયથી જોવાય છે. પૂર્વધારણાઓ અને માન્યતાઓનું bracketing થાય છે એટલે કે એને બાજુએ મુકાય છે. પરિણામે ક્ષેત્ર ઘટી જાય છે અને તેથી ચેતનાની જ સંરચના પર બધું ધ્યાન કેન્દ્રિત થઈ શકે છે. એવા phenomenological reductionને કારણે સમજાય છે કે આવિર્ભાવ / અનુભવ શી રીતે સરજાય છે.

બીજું કે હ્યુસેલ એ પ્રશ્ન પૂછે છે કે વિશ્વની વસ્તુઓના અનુભવનો પુરાવો -evidence- શો. ઉત્તર એ છે કે અનુભવાતી વસ્તુ ખરેખર છે -truly is- એવો બોધ થાય છે અને એ બોધ બાબતે ગેરસમજ કે ગરબડ નથી હોતી, એ જ એનો પુરાવો છે! તેઓ જણાવે છે કે બોધની ખરાઈ માટે માહિતીચયન -data- એકઠો કરવાની જરૂરત નથી કેમકે આવિર્ભાવો પોતે જ પોતાને ચેતનાને અર્પે છે, દાખલા તરીકે, 'આજે મને તાવ આવશે' એ સહજસ્ફુરણની ખરાઈ કરવા કશે ય જવાની જરૂરત નથી રહેતી. આ અર્પણત્વને હ્યુસેલ givenness કહે છે.

દેરિદાએ હ્યુસેલની givenness વિભાવનાને પડકારી છે. આવિર્ભાવ પોતે જ પોતાને ચેતનાને અર્પે એ સ્વ-ઉપસ્થિતિને -selfpresence- દેરિદા નકારે છે અને જણાવે છે કે ઉપસ્થિતિની દરેક ક્ષણ traceથી લાંછિત હોય છે અને અનુભવો ભાષા અને સંજ્ઞાઓથી ચેપાયેલા બલકે અર્થનિષ્પત્તિની પદ્ધતિથી રચાયા હોય છે. એ કારણે તો અનુભવોનાં અર્થઘટન થઈ શકે છે. ભાષા અને સંજ્ઞાઓની એ મધ્યસ્થીને ન વીસરી શકાય.

સવિશેષે દેરિદાને હ્યુસેલ્ની ફીનોમિનોલોજિમાં genesisનો ન નિવારી શકાય એવો કોયડો જોવા મળ્યો છે. તેઓ એક આંટી -loop- દર્શાવે છે કે both temporality and meaning must be generated by prior acts of the transcendental subject, but transcendental subjectivity must itself be constituted by an act of genesis.

એક દાખલાથી એ પરિભાષા સમજાવે : ધારો કે તમારે હાંડવો બનાવવો છે. તમે જાણો છો કે હાંડવો બનતાં કેટલો સમય લાગશે. ફિલસૂફીની પરિભાષામાં એ સમયતત્ત્વને temporality કહેવાય -- અનુભવની સંરચના તેમજ ઘટનાઓ અસ્તિત્વ અને વાસ્તવિકતા સાથે જોડાયેલો લાક્ષણિક સમયસંવિભાગ. હાંડવો meaning છે. હાંડવો બનાવતાં પહેલાં તમે શીખી લીધેલું કે કઈ ક્રિયા-પ્રક્રિયાથી બનશે. શીખવાની એ ક્રિયા મૂળારમ્ભ છે, act of genesis. તમે હાંડવાના કર્તા એટલે કર્તા પારગામી આત્મલક્ષીતા, transcendental subjectivity.

હ્યુસેલ્ કહે છે કે ચેતનાને સમયનો અનુભવ અઘતન-ભૂતકાળ નિકટતમ-ભવિષ્ય અને જિવાતા-વર્તમાનની આન્તરક્રિયાથી થતો હોય છે. એમણે retention, protention અને living presentની એ આન્તરક્રિયાનું વર્ણન કરીને સમયના સાતત્યની સંરચના સમજાવી છે. તદનુસાર એમનું મન્તવ્ય બને છે કે અર્થ અને કર્તાની સંરચનામાં સ્થિરતા લાવનારું પરિબળ સમય છે. સ્થિરતા નથી આવતી કહીને દેરિદા એ મન્તવ્યનેય પડકારે છે. હ્યુસેલ્માં એમને temporality meaning અને transcendentle subjectivityનો સમ્બન્ધ સ્થગિત અને દુષ્કર લાગ્યો એટલે વિશેષ ચર્ચામાં એ માટે એમણે tension શબ્દ પ્રયોજ્યો. દેરિદા tension શબ્દનો પ્રયોગ એક વિભાવના તરીકે કરતા હોય છે અને ત્યારે એનો અર્થ થતો હોય છે, તંગ અવસ્થિતિ.

હાંડવો બનાવવા તમારે હાંડવો કેમ બનાવાય એ જાણવું જરૂરી હતું પણ એ જાણવા હાંડવો બનાવવો એ જરૂરી હતું. ઉપયુક્ત દીર્ઘ અંગ્રેજી ફકરામાં કહ્યું છે એમ, દેરિદા એને genesisનો કોયડો ગણે છે. વાસ્તવમાં તો પરસ્પરાવલમ્બન ઊભું થયું, અને એમાં મૂળારમ્ભ ક્યાં? મૂળારમ્ભની અવધારણા જ વ્યર્થ ઠરી! આરમ્ભબિન્દુથી માંડીને અર્થ સુધીની યાત્રા અર્થથી આરમ્ભ અને આરમ્ભથી અર્થ એમ એક લચ્છી કે આંટી -loop- છે એમ અવગત થયું. દેરિદાનું મન્તવ્ય છે કે - આ મૂળારમ્ભ છે એમ આંગળી મૂકીને કહી શકાતું નથી કેમકે મૂળારમ્ભ હમેશાં પૂર્વવર્તી સમ્બન્ધો અને સંદર્ભો પર આધારિત હોય છે.

આમ સંશયો ઊભા કરીને દેરિદાએ હ્યુસેલ્ના સુખ્યાત cartesian methodic doubtને -પદ્ધતિવિષયક સંશયમન્ત્રને- એમની જ ફિલસૂફી સામે બરાબર પ્રયોજી જાણ્યો છે. આપણે જોયું કે સ્વ-ઉપસ્થિતિ અને મૂળારમ્ભ જેવા ફિલસૂફીના પાયાના સમ્પ્રત્યયો તેમજ અર્થ અને મનુષ્ય-અનુભવની સંરચનાઓના સ્વરૂપ વિશે એમણે તીવ્ર પ્રશ્નો કર્યા છે. Speech and Phenomena ગ્રન્થમાં દેરિદા એ જ મતલબ દર્શાવે છે કે ફીનોમોનોલોજિ સંજ્ઞાઓ તેમજ અનુભવની પાયાની સંરચનાઓ પર ભાર મૂકે એ

બરાબર છે પણ એથી genesis અને structure વચ્ચે જે તંગ અવસ્થિતિ સરજાય છે તેનું નિરાકરણ નથી મળતું. ફીનોમિનોલોજિ અર્થની સુસંગત પ્રાંજલ ભૂમિકાની અપેક્ષા સેવે એ બરાબર છે પણ તંગ અવસ્થિતિ એને પડકારે છે અને વિરોધાભાસો વિરોધાભાસો જ રહે છે.

જોકે આ વિરોધાભાસો મને ફળપ્રદ લાગ્યા છે -productive. કેમકે એથી પરમ્પરાગત વિભાવનાઓમાં રહેલી મુશ્કેલીઓ પ્રકાશિત થાય છે અને નવી વિભાવનાઓના સર્જનની તકો ઊભી થાય છે. પરિણામે વિમર્શ-પરામર્શ વિકસે છે. પૂરેપૂરો અર્થ પકડવાની વૃત્તિ પર પણ કાપ આવે છે કેમકે અર્થ તો સદા ગતિમન્ત હોય છે. દેરિદા પણ વિરોધાભાસોને નિષ્ફળતા નથી ગણતા બલકે એને ચિન્તનમાં પ્રગતિ કાજેના આધારસ્ત્રોત કહે છે. દાખલા તરીકે, ઉપસ્થિતિ અને અનુપસ્થિતિની આન્તરલીલાને કારણે વૈકલ્પિક પરિપ્રેક્ષ્યો અને અર્થઘટનો માટે જગ્યા મળે છે અને પરિણામે બૌદ્ધિક સર્જકતા ખીલે છે. વિરોધાભાસોની એ સંસૃજનાત્મક શક્તિની નોંધ લેવી જોઈશે. આ વિરોધાભાસો વિચારકોને જાણે ઘક્કો મારીને કહે છે કે પાયાની અવધારણાઓ વિશે પ્રશ્નો કરો અને નવ્ય પદ્ધતિઓ શોધો -- તમારું ક્ષેત્ર ફીનોમિનોલોજિનું હોય કે સાહિત્યનું કે સાહિત્યસમીક્ષાનું. આ વાત કોઈપણ જ્ઞાનવારતાને એટલી જ લાગુ પડે છે. બધું બરાબર અને નિશ્ચિત છે એમ ગણીને નિશ્ચિન્ત થઈ બેસી રહેવાના મનોવલાણનો વિલય ઝંખતા આ વિરોધાભાસો રૂપાન્તરણકારી છે એની પણ નોંધ લેવી જોઈશે.

આ બધા પ્રશ્નો અને પડકારોનો એ અર્થ નથી કે દેરિદા ફીનોમિનોલોજિને નકારે છે. અર્થ એ છે કે એની કોયડારૂપ પદ્ધતિઓને એમણે પરિષ્કૃત કરી અને સ્વકીય દૃષ્ટિએ વિકસાવી. વિઘટનવિચાર ફિલસૂફીની એક શાખા તરીકે ફીનોમિનોલોજિ પર ભિન્ન અને વિલક્ષણ સ્વરૂપે ઊભો છે એવું લાગે છતાં કહેવું જોઈશે કે એને ઉલ્લંઘીને એ ખાસ્સો વિકસ્યો છે.

આવા બધા પ્રકારે ફીનોમિનોલોજિમાં અવગાહન કરતા દેરિદા દસેક વર્ષ બાદ ફીનોમિનોલોજિથી ઇંટાઈ જાય છે અને વિઘટન-વિચારની આવશ્યકતા ચીંધતા રહે છે.

શોધનિબન્ધના આ મુદ્દાને મેં આટલું મહત્ત્વ આપ્યું તે સકારણ છે કેમકે એ દેરિદાની ફિલસૂફી તરીકેની સ્વાયત્ત કારકિર્દીનું પ્રારમ્ભબિન્દુ છે.

આ લેખમાળામાં અન્યતા આતિથ્ય મૈત્રી હિંસા ન્યાય કાયદા મૃત્યુદાણ આતંકવાદ ૯/૧૧ વગેરે નીતિમતાવિષયક બાબતો તેમજ સ્નેહ પ્રેમ જાતીયતા જીવન મૃત્યુ શુભ દુરિત તેમજ કેળવણી સાહિત્ય અને રાજકારણ વિશેના દેરિદાના વિચારો હું યથાપ્રસંગે પરિચયાર્થે રજૂ કરીશ પણ આ ક્ષણે એમના અધ્યયન-અધ્યાપનની આ ચાલુ વારતા સમ્પન્ન કરું.

રૂપ્લોમા પછી ડૉક્ટરલ થીસીસ માટે દેરિદાએ વિલક્ષણ વિષય પસંદ કરેલો: The Ideality of the Literary Object. ખાસ્સું કામ થયેલું પણ પ્રોજેક્ટ પડતો મૂકવો

પડેલો કેમકે વચગાળે જ માર્ગદર્શક હીપોલીટનું અવસાન થયેલું. તેમ છતાં વરસો પછી ૧૯૮૦માં દેરિદાને એમના sur travauxને આધારે -વિદ્યાકીય સમગ્ર કાર્યને આધારે- ડૉક્ટરેટની પદવી આપવામાં આવેલી. એ થીસીસ-ડીફેન્સમાં દેરિદાએ રજૂ કરેલાં સમર્થનો અને વિચારો એમના The Time of Thesis: Punctuations ગ્રન્થમાં ઉપલબ્ધ છે. એમાં એ પ્રસંગના સ્વાનુભવ વિશે અને શૈક્ષણિક તેમજ વિદ્વતાયુક્ત લેખનમાં વિરામચિહ્નોના ફિલસૂફીપરાયાણ સંકેતો વિશે દેરિદાએ સરસ વાતો કરી છે.

૧૯૫૬-૫૭માં દેરિદા બોટમાં અમેરિકા જાય છે. એમને હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીની સ્કૉલરશિપ મળી હોય છે. આશય હતો હ્યુસેલની હસ્તપ્રતોના અધ્યયનનો પણ ભાઈસાહેબે હાર્વર્ડમાં બેસીને જોયસની Ulysses વાંચ્યા કરેલી. જોકે એ નવલનું ઊંડું અધ્યયન કરેલું. વિઘટન સંદર્ભે Ulyssesને એમણે સીમાચિહ્નરૂપ સર્જનાત્મક કૃતિનો દરજ્જો આપ્યો છે. ત્યારે દેરિદા ફ્રેન્ચ મનોવિશ્લેષક Marguerite Aucouturierને પાણ્યા હતા જેમનું ૨૦૨૦-માં કોરોનાવાઈરસને કારણે ૮૭ વર્ષની વયે અવસાન થયેલું.

દેરિદાએ વરસો લગી પેરીસની Sorbonne Universityમાં ફિલસૂફીનું અધ્યાપન કર્યું. પછીનાં વરસોમાં અમેરિકાના અનેક પ્રવાસો કર્યા. ૧૯૭૫-થી ૮૬ દરમ્યાન તેઓ દર વર્ષે યેલ યુનિવર્સિટી ગયા હતા. એ સમયગાળાના વિવેચનને Yale School નામ અપાયું છે. (૧૯૯૨-માં હું યેલમાં 'વિઝિટિંગ ફેલો' તરીકે ગયેલો, પૃચ્છા કરેલી કે કશું દેરિદાની સ્મૃતિમાં સચવાયું હતું કે કેમ. પણ એ લોકો પાસે ચોક્કસ કશું હતું નહીં.). ૧૯૮૭-થી અનેક વર્ષો લગી દેરિદા કેલિફોર્નિયાની ઈર્વિન યુનિવર્સિટીમાં વ્યાખ્યાનો આપવા ગયા હતા.

પરન્તુ ૧૯૬૬-માં બાલ્ટિમોરની જોન્સ હોપકિન્સ યુનિવર્સિટીની મુલાકાત એમના માટે તેમજ એમના અંગ્રેજીભાષી અધ્યેતાઓ માટે, સવિશેષે અમેરિકન વિદ્વાનો માટે, ફળદાયી પુરવાર થઈ. યુનિવર્સિટીએ યોજેલા એ અન્તરરાષ્ટ્રીય જ્ઞાનસત્રમાં દેરિદાએ વ્યાખ્યાન આપ્યું: Structure, Sign, and Play in the Discourse of the Human Sciences. માત્ર ૩૬ વર્ષના દેરિદાની કારકિર્દીમાં યશકલગીરૂપ એ વ્યાખ્યાન અનુ-સંરચનાવાદ અને વિઘટનશીલ ફિલસૂફી તેમજ ચિન્તન માત્ર માટે પાયાનું પુરવાર થયું છે.

વિશેષ વાચન માટે સૂચિ :

૧. Derrida, J. (૧૯૭૩). Speech and Phenomena: And Other Essays on Husserl's Theory of Signs. Translated by D. B. Allison. Evanston: Northwestern University Press.

૨. An article titled 'Difference and Presence: Derrida and Husserl's Phenomenology of Language, Time, History, and Scientific Rationality' is authored by Rudolf Bernet, Charles Driker-Ohren, and Mohsen Saber. link.springer.com

૩. aphelis.net 'Punctuations: The Time of a Thesis' by Jacques Derrida, tr. Kathleen McLaughlin, Stanford: Stanford University Press, ૨૦૦૪.

૪. 'Derrida: A Biography' by Benoît Peeters, tr. Andrew Brown, Polity Press, ૨૦૧૩. (ક્રમશઃ)

ગોટ લાઈફ 'આડુજીવિતમ્' વિશે...

મીનળ દવે

એકવીસ વર્ષની વય સુધી ક્રિકેટ જ જેમનું જીવન હતું તથા ઉચ્ચ જીવનધોરણ પ્રાપ્ત કરવું જેમનું સ્વપ્ન હતું એવા બેન્યામિનનું મૂળ નામ બેની ડેનિયલ. કેરળના દક્ષિણ ભાગે આવેલા પથાનમથિટ્ટા જિલ્લાના નાનકડા ગામ નાતુરમાં ઈ.સ. ૧૯૭૧ની ૧૮મી મેએ એમનો જન્મ થયો હતો. ઈલેક્ટ્રિકલ એન્જિનિયરિંગમાં સ્નાતક થયા પછી નોકરી માટે બહેરીન ગયા. થોડો વખત ઓસ્ટ્રેલિયામાં પણ રહ્યા. પરિવાર અને મિત્રોથી વિખૂટા પડવાને કારણે અનુભવાતી એકલતાનો ઉકેલ એમને વાચનમાં મળ્યો. ખૂબ વાંચવા માંડ્યું. અને એમાંથી જે ગમી જાય એ મિત્રો તથા પરિવારના સભ્યોને પત્ર રૂપે લખવાનું શરૂ કર્યું. એમાંથી મૌલિક નિબંધો, નાનાં નાનાં પ્રવાસવર્ણનો તથા ટૂંકી વાર્તાઓ લખીને વિવિધ સામયિકો અને વર્તમાનપત્રોમાં મોકલવા માંડ્યા. અને ઈ.સ. ૨૦૦૦માં પ્રથમ વાર્તાસંગ્રહ 'ઇચ્છામૃત્યુ',— 'યુથેન્સિયા' પ્રગટ થયો. એમનાં આજ સુધીમાં ૩૦થી વધારે પુસ્તકો પ્રગટ થઈ ચૂક્યાં છે. ઈ.સ. ૨૦૧૬માં ભારત પરત ફર્યા પછી તેઓ પૂર્ણ સમયના લેખક તરીકે કાર્યરત્ છે. પત્ની આશા મેથ્યુ તથા સંતાનો કાઝિયા તથા રોહન સાથે પથાનમથિટ્ટામાં જ તેઓ રહે છે.

'આડુજીવિતમ્' ('ગોટ લાઈફ') ૨૦૦૮ માટે તેમને અબુધાબી શક્તિ પુરસ્કાર તથા કેરળ સાહિત્ય અકાદમીનો પુરસ્કાર મળ્યો છે. જ્યારે એશિયાની લિટરરી પ્રાઈઝ તથા સાઉથ એશિયન લિટરેચર એવોર્ડ માટેની આખરી યાદીમાં આ નવલકથા પસંદ થઈ હતી. આ ઉપરાંત એમની જેસીન ડેઝ(ભુદ્ધાપુ નિરામુદ્દા પાકલુકલ)ને જેસીબી પુરસ્કાર અને કોસવર્ડ બુક એવોર્ડ મળ્યા છે. જ્યારે 'મંથલીરીલે ૨૦ સામ્યવાદી વર્ષાગલ' માટે વર્ષ ૨૦૨૧નો વાયલર પુરસ્કાર મળ્યો છે.

આ ઉપરાંત ફિલ્મ 'ક્રિસ્ટી' (ઈ. ૨૦૨૩) તથા 'ગોટ લાઈફ'(૨૦૨૪)ની પટકથા એમણે લખી છે.

મળયાળી સાહિત્યમાં નવો કેડો પાડનાર સર્જક તરીકે ઓળખાતા બેન્યામિને નવલકથા લેખનમાં અવનવા પ્રયોગો કર્યા છે. જેમ કે 'થારકન્સ ગ્રાન્ધવરી' મેથ્યુ થારાકનના જીવનની આસપાસ બનતી ૧૨૦ ઘટનાઓને આવરી લઈને લખાઈ છે. આ નવલકથાના પુસ્તકને ૧૨૦ કાંડમાં વિભાજિત કરીને એવી રીતે તૈયાર કરાયું છે કે વાચક પોતાની રીતે નવા

નવા ક્રમ રચી શકે અને અનેક નવી નવી રીતે આ કથાને વાંચી શકે. તો 'મંજાવેઈલ મરનગલ'માં લેખક એવું દર્શાવે છે કે એમને આ નવલકથાની અડધી કથા ક્રિસ્ટી એન્ડ્રેપર નામના એક યુવાનના મેલમાંથી મળી હતી. જેમાં ક્રિસ્ટી તથા તેની મિત્ર જેન્સ્ટિયએ એક ખૂન થતું જોયું હતું એનું વર્ણન હતું. પરંતુ પોલીસ તપાસમાં આવું કોઈ ખૂન થયું જ નથી, એવું જાણવા મળે છે. હોસ્પિટલનો અહેવાલ કહે છે કે એ વ્યક્તિને હૃદયરોગનો હુમલો આવ્યો અને એમાં એનું મૃત્યુ થયું છે. રહસ્યના તાણાવાણા ગૂંથાતા જાય છે, અને વાચકને અંત લગી મૂંઝવે છે કે આમાં સત્ય શું છે અને કલ્પના શું છે.

મુઘાપુ નિરામુઘા પાકલુકલ (જેસ્મીન ડેઝ) ૨૦૧૦માં ખાડી દેશોમાં થયેલી ઊંચલપાથલને કેન્દ્રમાં રાખીને લખાયેલી નવલકથા છે. આ આખી નવલકથા પાકિસ્તાન મૂળની નાયિકા સમીરા પરવીનની કથા રૂપે કહેવાઈ છે. આ નવલકથા માટે બેન્યામિનને જેસીબી પ્રાઈઝ મળ્યું હતું.

બેન્યામિનનું મોટા ભાગનું સાહિત્ય ડાયસ્પોરા—દરિયાપારનું સાહિત્ય કહી શકાય. એક મુલાકાતમાં એમણે જણાવેલું કે હું બે દાયકાથી વધારે સમય ભારતની બહાર રહ્યો છું. હું મળયાળમ કે અન્ય ભાષાનું સાહિત્ય વાંચતો ત્યારે મેં જોયું કે ભારત બહારના અનુભવો તો ખાસ લખાયા જ નથી. એટલે મેં મને થયેલા અનુભવો ઉપરાંત અન્ય પાસેથી સાંભળેલી એમની કથા-વ્યથાને શબ્દમાં ઉતારવાનું શરૂ કર્યું. એમને પૂછવામાં આવ્યું કે તમે શું અનુભવોને આધારે જ લખો છો? તો એમણે કહ્યું કે પાયામાં તો અનુભવ જ હોય છે, એ સિવાય હું લખી ન શકું. 'આડુજીવિતમ્'ને શા માટે નવલકથાનું રૂપ આપ્યું? એવા પ્રશ્નના જવાબમાં એમણે જણાવ્યું કે "મારે કોઈ રેખાચિત્ર તો લખવું ન હતું. મારે મારી લાગણી, અનુભવો, મારો અભિગમ, જીવનમૂલ્યોને અભિવ્યક્તિ આપવી હતી. અને એ માટે નવલકથા ઉત્તમ માધ્યમ છે. આમાં હું મારી અનુભૂતિ પણ ઉમેરતો હોઉં છું. ઘણી વખત હું એ પાત્ર બનીને જે અનુભવું છું એ જ શબ્દ રૂપે ઉતારું છું." આટલી રચનાઓ પછી હવે કંઈ નવું લખવાનું મન થાય છે? એવા પ્રશ્નના જવાબમાં બેન્યામિને 'ભારતીય નવલકથા' લખવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી. એમને મન ભારતીય નવલકથા એટલે સમગ્ર દેશના વૈવિધ્ય પાછળ રહેલી એકતા. ભલે ભાષા, ધર્મ નોખાં નોખાં હોય, પણ અંદર તો એક જ પ્રવાહ વહે છે. પણ એ માટે એમણે પોતાની મર્યાદા પણ સ્વીકારી કે હજી સમગ્ર ભારતનું ભ્રમણ હું કરી શક્યો નથી. મારે કાશ્મીરથી કોલકતા જવું છે, અને ભારતીયતાને પામવી છે.

બેન્યામિન ભલે ઈ.સ. ૨૦૦૦થી લખવાનું શરૂ કરે છે, પરંતુ એમને સહુથી વધારે ખ્યાતિ તથા લોકપ્રિયતા ઈ.સ. ૨૦૦૮માં પ્રકાશિત થયેલી 'આડુજીવિતમ્' બકરાનું જીવન — 'ગોટ લાઈફ'થી જ મળી. નેપાળી, થાઈ, તમિળ તથા અન્ય ભાષાઓમાં એના અનુવાદ થયા છે અને આજ સુધીમાં આ બધા અનુવાદોની આવૃત્તિનો સરવાળો કરીએ તો એકસો ત્રીસ આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ ગઈ છે. કેરળ અને અરબી રાજ્યો વચ્ચે સદીઓથી વેપારવણજ ચાલતો રહ્યો છે. પરંતુ વીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં અશિક્ષિત કામદારો ખાડી દેશોમાં વિશાળ સંખ્યામાં સ્થળાંતર કરવા લાગ્યા. પેટ્રોલિયમ પેદાશોને કારણે ત્યાં સમૃદ્ધિ

વધતી ગઈ, જે કેરળના કામદારોને લલચાવવા લાગી. પરિણામે એજન્ટો દ્વારા છળકપટ થવા લાગ્યું. બેન્યામિન વર્ષોથી બહેરીનમાં રહેતા હોવાને કારણે મળયાળી કામદારો અને મજૂરોની શોષિત પરિસ્થિતિથી પરિચિત તો હતા જ. એવામાં કોઈએ એમને એલેપ્પી પાસેના નાના ગામમાંથી આવેલા નજીબ મહમ્મદની વાત કરી. બેન્યામિન એને મળ્યા. વારંવારની મુલાકાતમાં નજીબની વાતો સાંભળીને એમના મનમાં નવલકથાનો આકાર બંધાવા લાગ્યો. અને એ રીતે સત્યઘટના પર આધારિત આ કૃતિ સર્જાઈ. જેણે સામાન્ય વાચકમાં પણ બેન્યામિનને પ્રસિદ્ધ કરી દીધા.

આ નવલકથા ચાર ખંડમાં વિભાજિત છે : જેલ-કારાવાસ, રણ, પલાયન અને નિરાશ્રિત. જેલમાં ચાર પ્રકરણ છે, રણમાં છવીસ, પલાયનમાં બાર અને નિરાશ્રિતમાં બે. કુલ ચુમાળીસ પ્રકરણ ધરાવતી આ નવલકથામાં નજીબ, સૈનુ, હમીદ, હકીમ, ઇબ્રાહિમ કાદરી, પલીત, નાનો અને મોટો અરબાબ, તથા કુંજુક્કા જેવાં માનવપાત્રો ઉપરાંત બકરાં, ઘેટાં અને ઊંટ પણ પાત્ર તરીકે વણી લેવાયાં છે, પણ સહુથી મોટું પાત્ર છે, રણ. એનાં બદલાતાં વિધવિધ રૂપને બેન્યામિન કેવી રીતે ઝીલે છે, એ આગળ જોઈશું.

નદીના પાણીમાંથી રેતી ઉલેચવાની મજૂરી કરતો નજીબ સૈનુને પરણ્યા પછી નાનું સપનું જુએ છે, નાનકડું ઘર, દેવાની ચુકવણી અને પત્ની-સંતાનો માટે આવશ્યક સુવિધાઓ હોય, પણ આખો દિવસ પાણીમાં રહેવાથી વારંવાર થઈ જતાં શરદી-ખાંસીને લીધે એ સપનું પૂરું નહિ થવાનો એને ભય હતો. એવામાં કોઈ મિત્રની મદદથી ત્રીસ હજાર રૂપિયામાં ગલ્ફ જવાનો વિઝા મળી જાય છે. સાથે એના જેવો જ નાનો છોકરડો હકીમ પણ ગલ્ફ જઈ રહ્યો છે, સપનાંના દેશમાં, ઍરકન્ડિશનવાળી ગાડી, પોચાં ગાદલાંવાળા પલંગ અને દર મહિને મળનારા રિયાલનાં સપનાં સાથે.

રિયાલના વિમાનમથક પર ઊતરેલા હકીમ અને નજીબ ઝળહળતી રોશની, પસાર થઈ રહેલા આરબોની અત્તરની સુગંધ અને સતત થતી વિમાનોની અવરજવરથી ચકિત થઈ ગયા છે. જે કંપનીના વિઝા મળ્યા છે, ત્યાંથી કોઈ લેવા આવશે એની રાહ જોઈ રહેલા આ બંને અબોધ યુવાનોનો ફાયદો ઉઠાવીને એક આરબ એમના પાસપોર્ટ લઈને એમને પોતાની વાનમાં બેસાડી દે છે. કલાકોની મુસાફરી પછી હકીમ તથા નજીબને ઘેટાં-બકરાંના જુદા જુદા વાડામાં વગર પૈસાના ચાકર તરીકે ગોંધી દેવાય છે, જેને અરબી ભાષામાં ‘અરબાબ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, એ માલિકની ફૂરતા, નિષ્ફુરતા અને જંગલીપણાનો ભોગ નજીબ બનતો રહે છે.

અરબાબને રહેવા માટે તંબુ છે, પણ નજીબે ખુલ્લી રેતીમાં કોઈ જાતની આડશ વિના જ સૂવાનું છે. પીવા સિવાય કોઈ પણ કામ માટે પાણી વાપરવા પર પ્રતિબંધ છે, ન નહાવાનું છે, ન શૌચક્રિયા પછી જાતને સાફ કરવાની છે, ન મોં ધોવાનું, ન દાંત સાફ કરીને કોગળા કરવાના. કપડાં પણ એક જોડી પહેરી રાખવાનાં, માથાના અને દાઢીના વાળ જટા જેવા થઈ ગયા અને શરીર પર જૂ-લીખ-ઈતડીએ ઘર કર્યાં. પણ ચોવીસ કલાક પહેરો ભરતા અરબાબની નજર બચાવીને સ્વચ્છ થવાની કોઈ તક જ મળતી નથી.

નજીબ જે દિવસે વાડામાં પહોંચ્યો એ દિવસે ત્યાં એના માલિક સિવાય બીજી એક વ્યક્તિ પણ ત્યાં હતી; એના શરીરની ગંધ, મેલના થર, લાંબા જટા જેવા વાળ વગેરેને કારણે ભયાનક દેખાતા એ માણસને નજીબે મનોમન પલીત તરીકે ઓળખાવેલો. એણે નજીબને બકરાંને ફેરવતાં, એમના ઘાસ-ચારો-પાણી નીરતાં અને દૂધ દોહતાં શીખવ્યું. અને ત્રણ જ દિવસ પછી એ વાડામાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયો. થોડા મહિના પછી નજીબને રેતીમાંથી એક માનવહાડપિંજર મળ્યું, ત્યારે એની પર રહેલા પટ્ટાને આધારે એણે એને પલીતના હાડપિંજર તરીકે ઓળખી કાઢ્યું. આ રણમાં અરબાબ ધારે તે કરી શકે, એ નજીબને સમજાઈ ગયું.

રોજ રોજ એકસરખું કામ ચાલ્યા કરે, બકરાં દોહવાનાં, અરબાબને પવાલી ભરીને દૂધ પીવા આપવાનું, લવારાંને વધેલું દૂધ પાવાનું, બકરાં-ઘેટાંને પગ છુટ્ટા કરવા મેદાનમાં લઈ જવાનાં, વાડા સાફ કરવાના, બધાના કૂંડામાં ઘાસ-ચારો-પાણી ભરવાનાં, નિયત દિવસે આવતા ખટારામાંથી ઘાસ-ભૂસું ઉતારવાનાં, પાણીની ટાંકી ભરવાની, અને સવાર-બપોર-સાંજ ખુબુસ અરબી શૈલીના પાંઉ-ખાઈને પેટ ભરવાનું. ન કોઈ માણસનો ચહેરો જોવાનો, ન કોઈ સાથે વાત કરવાની. એક વખત ભાગી જવાનો પ્રયત્ન કર્યો તો અરબાબે મારી મારીને દમ કાઢી નાખ્યો. અને સવાલ એ પણ હતો કે મધ-રણમાં જવું ક્યાં? ન રસ્તો ખબર છે, ન ભાષા આવડે છે, ન પાસે પૈસા છે.

એક વખત રાખત આંધી ફૂંકાઈ અને વરસાદ પડ્યો. વાતે વાતે વચકડા ભરતા અને પટ્ટે પટ્ટે મારતા અરબાબને નજીબે પહેલી વખત વરસાદથી ડરી જઈને થરથરતાં જોયો. વરસાદ જરા વાર બંધ રહ્યો કે અરબાબ પોતાની વાનમાં ઊપડી ગયો. આટલા વખતમાં આજે એ સંજોગ ઊભો થયો છે કે મસારા-વાડા પર કોઈ જ નથી. એ તકનો લાભ લઈને નજીબ હકીમને મળવા જાય છે. બંનેની સ્થિતિ એકસરખી જ છે. હકીમનો માલિક તો વધારે ફૂર છે. બન્ને રડીને મન હળવું કરે છે.

બકરાં-ઘેટાંની વચ્ચે રહીને નજીબ પોતે પણ, જાણે બકરા જેવો જ બનવા લાગ્યો છે! એવી જ ગંધ એના શરીરમાંથી શરૂ થઈ છે. ભૂખ લાગે તો બકરાંના ભરડેલા ઘઉં ખાય છે, એમનાં જ કૂંડાનું પાણી પીવે છે. સગભાં પત્ની સૈનુને શું જન્મ્યું હશે, એ પણ નજીબ જાણતો નથી. એટલે પોતાના હાથમાં જન્મેલા એક લવારાનું નામ એણે નબીલ રાખ્યું છે, જેને પોતાનો દીકરો જ ગણે છે.

અરબાબ બકરાં-ઘેટાં-ઊંટ વેચવા માટે જ પાળે છે. એટલે નર લવારામાં જે નબળાં લાગે એને ખસી કરી નાખે છે, જેથી બકરાં-ઘેટાંની ગુણવત્તા જળવાઈ રહે. નજીબના નબીલની જ્યારે ખસી થાય છે, ત્યારે નજીબને ખૂબ પીડા થાય છે. પણ માલિકની સામે થવાની એનામાં તાકાત નથી. અરે, બકરાંય ક્યારેક શીંગડાં ઊંચાં કરીને પોતાનો ગુસ્સો વ્યક્ત કરી લેતાં, પણ નજીબ તો એમનાથી પણ નબળો થતો ગયો છે.

ત્રણ વર્ષ વીત્યાં છે, ત્યારે હકીમના વાડા પર ઈબ્રાહિમ કાદરી નામનો સોમાલિયાનો વતની કામ કરવા આવ્યો છે. એ રણના રસ્તાઓથી પરિચિત છે. હકીમ અને નજીબને આ

ગુલામીમાંથી મુક્તિ અપાવવા ઇબ્રાહિમ જાણે દેવદૂત બનીને આવ્યો છે. થોડા સમયમાં અરબાબના પરિવારમાં લગ્ન હોવાથી બધા અરબાબ ત્યાં જાય છે, અને એ રાતે નજીબ, હકીમ તથા ઇબ્રાહિમ કાદરી સાથે પલાયન થઈ જાય છે.

દિવસરાત દોડતા રહેલા ત્રણે ભાગેડુઓ રણનાં અનેકવિધ રૂપને જુએ છે. જેમ દરિયાનાં મોજાં આગળ વધતાં હોય એમ આંધીમાં રેતીના ઢૂવાને સ્થાન બદલતાં જુએ છે, સાપનું લશ્કર એમની પાસેથી પસાર થાય છે, સદીઓ પહેલાં સુકાઈ ગયેલી નદીના અવશેષો દેખાય છે, આગ ઓકતો સૂરજ ત્રણેના શરીરમાંથી પાણી શોષે છે, ઝાંઝવાને પાણી માનીને દોડતો હકીમ મરણનો ભોગ બને છે. નજીબ પણ મરણતોલ અવસ્થામાં જ પહોંચી ગયો છે, ત્યારે મળી આવેલા રણદ્વીપે એની જિંદગી બચાવી લીધી. ત્યાં ઊગેલા બજૂરે પોષણ આપ્યું અને પાણીએ નવું જીવન આપ્યું.

ફરી ઇબ્રાહિમ કાદરી સાથે નજીબની સંઘર્ષયાત્રા શરૂ થાય છે અને લગભગ ઘોરી રસ્તાની લગોલગ પહોંચવા આવ્યા છે, એ રાતે જ ઇબ્રાહિમ કાદરી ક્યાંક ગુમ થઈ જાય છે. જાણે એ નજીબને જીવનદાન આપવા જ ત્યાં આવ્યો હતો! રસ્તા પર પહોંચેલા નજીબને એક રાત રાહ જોયા પછી કોઈ ભલો આરબ પોતાની મોટરમાં બેસાડીને બાથા સુધી લઈ આવે છે. રણની ભયાનક મુસાફરી, હકીમનું મૃત્યુ, ઇબ્રાહિમ કાદરીનું ગુમ થવું, વગેરે ઘટનાએ નજીબના તન-મન પર ઘણી અસર કરી છે, લથડતી ચાલે બજારમાં આસપાસ નજર નાખી રહેલા નજીબને ‘મલબાર રેસ્ટોરન્ટ’નું બોર્ડ દેખાય છે અને ત્યાં પગથિયાં પર જ એ ઢળી પડે છે.

રેસ્ટોરન્ટના માલિક કુંજીકા તથા એના સાથીદારોની સારવારથી નજીબની તબિયત ધીમે ધીમે સારી થાય છે અને એના જેવા જ બીજા મળયાળી હમીદ સાથે એ પોતાની જાતને પોલીસને હવાલે કરે છે અને થોડા દિવસના જેલવાસ પછી ભારત પાછો ફરે છે.

નજીબ મહમ્મદના જીવન પર આધારિત આ નવલકથામાં વાચકની આંખો ભીની થઈ જાય, શરીરનાં રૂંવાડાં ઊભાં થઈ જાય એવી કેટલીય ક્ષણો વર્ણવાઈ છે. આપણને વાચક તરીકે લાગે કે નજીબ જાણે ગ્રીક ટ્રેજેડીનો નાયક છે, કોઈ જ વાંક વિના આ સફળ અને સાલસ જીવને એની નિયતિએ કેટલો હંફાવ્યો છે, તપાવ્યો છે, રડાવ્યો છે. નજીબ જેવા કેટલાય મળયાળી કામદારો જુદાં જુદાં ક્ષેત્રમાં આ રીતે જ શોષણનો ભોગ બનતા હશે! સમાંતરે નજીબની ટકી રહેવાની, જીવતા રહેવાની ધબના નવલકથાને વધારે ઉદાત્ત બનાવે છે. એ નક્કી કરે છે કે આત્મહત્યા તો નહીં જ કરું. મારી પાસે ભલે કંઈ ન હોય, પણ જીવન તો છે જ. એનાથી વધારે મૂલ્યવાન બીજું કંઈ ન હોઈ શકે. જીવતો હોઈશ, તો ક્યારેક મા-પત્ની-બાળકને મળીશ. અને એટલે એ ટકી રહેવા મથ્યા કરે છે. ન ભૂતકાળને યાદ કરે છે, ન ભવિષ્યનો વિચાર કરે છે, વર્તમાન પર જ ઓણે બધું ધ્યાન કેન્દ્રિત કર્યું છે.

જીવતાં રહેવા, પોતાની લાગણી વ્યક્ત કરવા એ બકરાનાં નામ પાડે છે. પોતાના ગામની વ્યક્તિઓ સાથે એમની સમાનતા શોધે છે, એમની સાથે વાતો કરે છે, મનનો

સહવાસ તો સંતોષે છે જ, પણ જરૂર પડ્યે તનની ભૂખ પણ એ સંતોષે છે. કોઈને આ કલ્પનાતીત લાગવાની સંભાવના છે. પણ જે જીવન આપણે જોયું નથી, અનુભવ્યું નથી, એ આપણે માટે દંતકથા જેવું જ રહેવાનું.

નજીબનું પાત્ર કથાનું કથક પણ છે. પહેલા પુરુષ એકવચનમાં લખાયેલી આ નવલકથા નજીબની નજરે આપણને આ જગતની ઓળખ કરાવે છે. સદા હસતો રહેતો નજીબ હજી રિયાઘ પર વિમાનમાંથી ઊતરે છે, ત્યારે એની હાસ્યવૃત્તિ જીવંત છે. એટલે જ એ હકીમ પાસે મજાક કહે છે, ‘આ આરબો આટલું બધું અત્તર રોજ વાપરતા હોય તો એમના પેશાબને સ્વચ્છ કરીને પણ નવું અત્તર બનાવી શકાય!’ પણ મસારામાં ગયા પછી એ હસવાનું ભૂલવા માંડ્યો છે. જોકે એણે બકરાંનાં જે નામ પાડ્યાં એમાં એની હાસ્યની સૂક્ષ્મતા અનુભવી શકાય છે. એ ખાસ ભણ્યો નથી. પણ એની નિરીક્ષણશક્તિ તથા તર્ક કરવાની બુદ્ધિ જીવંત છે. એટલે હુમલાખોર બકરાથી કઈ રીતે બચવું, હવા બદલાય તો હવે વાતાવરણ કેવી રૂબ પકડશે વગેરે એ સમજી શકે છે. નાનપણથી અભાવોની વચ્ચે જીવેલો નજીબ શારીરિક કષ્ટ, માનસિક પીડા વેઠી શકે છે, ઘણી વખત નિરાશ થાય છે, પણ પછી સાહસ કરીને ઊભો પણ થાય છે. એટલે જ પલાયન કર્યા પછી રણની કપરી મુસાફરીમાં એ જીવતો રહી શકે છે.

નજીબની તુલનામાં હકીમ આર્થિક રીતે સુખી ઘરમાંથી આવે છે, એટલે એનું શરીર એટલું ખમતીઘર નથી. માનસિક રીતે પણ થોડો કાચો પડે છે. પરિણામે રણની મુસાફરી એનો ભોગ લે છે.

રણના શરૂઆતના દિવસોમાં મળેલો ‘પલીત’ અને પાછલા ગાળામાં મળેલો ઇબ્રાહિમ કાદરી જાણે એક બીજાના અર્ધાંગ હોય એવું લાગે છે. આ બંને પાત્રોએ નજીબને ઘણું શીખવ્યું છે. પલીતે મસારાનું કામ શીખવ્યું તો ઇબ્રાહિમ કાદરીએ રણના મિજાજની ઓળખ કરાવી. માનવવસવાટ કઈ રીતે શોધવો, શરીરની શક્તિ જાળવી રાખીને બળબળતા તાપમાં કેવી રીતે ચાલતા રહેવું, આંધી-તોફાનથી જાતને શી રીતે બચાવવી, વિપરીત સંજોગોમાં સ્વસ્થ શી રીતે રહેવું, એ ઇબ્રાહિમ કાદરી પાસેથી નજીબને જાણવા મળ્યું. પણ બંને અણધાર્યાં જ અદૃશ્ય થઈ ગયા. પલીતના તો અવશેષ મળ્યા છે, પણ ઇબ્રાહિમ કાદરીની કોઈ જ એંધાણી મળતી નથી. આગળ જેલમાં જતી વેળાએ પોલીસચોકીમાં ઇબ્રાહિમ કાદરીનો ફોટો જોઈને નજીબ ચોંકી ઊઠે છે. વાચક એવો તર્ક કરી શકે કે ઇબ્રાહિમને જેલમાં નહીં જવું હોય એટલે એ ફરી રણમાં કોઈ મસારા તરફ વળી ગયો હશે.

‘અરબાબ’ તરીકે ઓળખાયેલા બે આરબો નજીબના માલિક છે. બંને શયતાનિયતનું પ્રતીક છે. વાતેવાતે નજીબને મારતા રહે છે. પાણી પીવા પર પણ પ્રતિબંધ છે. સતત કામ કરાવતા રહે છે. માત્ર માણસ પર જ સિતમ વરસાવે છે, એવું નથી, બકરાં-ઘેટાં સાથે પણ નિષ્કૃરતાથી વર્તે છે. તાજાં જન્મેલાં બચ્ચાંને માનું દૂધ પીવા આંચળે વળગવા દેતાં નથી. જરાક નબળાં દેખાતાં બકરા-બકરી-ઘેટાંને તરત જ બજારમાં વેચી દે છે. વાતે વાતે બંદૂકથી નજીબને ડરાવતા રહે છે. વાડામાં સાપ નીકળે છે, તો એને મારવા નજીબને મોકલે છે. હાથ ભાંગેલા નજીબ પર જરા પણ રહેમ દાખવતા નથી. એક જ હાથે બધાં

કામ એણે કરવાં પડે છે. હા, આ આરબની એક જ નબળાઈ છે, વરસાદ. વરસાદથી એટલા ડરે છે કે, તંબુના ખૂણામાં ઘાબળો ઓઢીને સંતાઈ જાય છે! નજીબનો હાથ પકડીને અઘ્લાહનું નામ બોલ્યા કરે છે. નજીબની જિંદગીને નરક જેવી બનાવી દેનાર આરબનાં પાત્ર વાચકના મનમાં નિહુરતાનું મૂર્તિમંત રૂપ બનીને ઊપસે છે.

વારંવાર ઘાસ-ચારો-પાણી આપવા આવતા ડ્રાઈવરોને નજીબ માત્ર જોઈ શકે છે, એમની સાથે વાત કરવાની છૂટ નથી. એક વખતે એક ડ્રાઈવરે વાત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે તરત જ અરબાબ બંદૂક તાકીને ઊભો થઈ ગયેલો! હા, એક વખત ઘેટાંના વાળ કાતરવા બે નાઈજિરિયન આવ્યા, એમના હસતા ચહેરા નજીબના માનસપટ પર અંકાઈ ગયા છે. ભાષા તો સમજાતી નથી પણ અરબાબ સિવાય પહેલી વખત કોઈ માણસને આટલું નજીકથી જોવાનું થયું એ વાતે રાજી થયેલો નજીબ એમની પાછળ પાછળ પાળેલા કુરકુરિયાની જેમ ફરતો રહ્યો છે. માણસને માણસ વિના ચાલતું નથી, એ સતત સહવાસ ઝંખે છે, એની ઝંખના કેવી પ્રબળ હોય છે, એ આટલી નાની ઘટનાથી બેન્યામિન બતાવે છે.

બાથા પહોંચ્યા પછી જેમણે નજીબને ફરી માણસના અવતારમાં લાવવાનું કામ કર્યું છે, એ કુંજીક્કા નવલકથાનું સહુથી પ્રેમાળ અને ઉદાર પાત્ર છે. સાવ જ અજાણ્યા પણ પોતાના હમવતનીને ત્રણ-ત્રણ મહિના પોતાને ત્યાં રાખે, ખવડાવે-પિવડાવે, સારવાર કરાવે, ફોન પર ઘેર વાત કરાવે અને પાછી કેરળ પહોંચવાની વ્યવસ્થા માટે પ્રયત્ન પણ કરે. માત્ર નજીબ જ નહીં, અન્ય મળયાળીઓને પણ એ મદદ કરે છે, એવું જેલના અન્ય કેદીઓની વાત પરથી સમજી શકાય છે. અરબાબની ફૂરતાને કુંજીક્કાની ઉદારતા જાણે ભૂંસી નાખે છે! નવલકથાનું એક માત્ર સ્ત્રીપાત્ર એટલે સૈનુ-નજીબની પત્ની. એના ભાઈઓ પણ ગલ્ફમાં છે, પણ એમણે નજીબને મદદ કરી નથી. એટલે સૈનુ એમની મદદ લેવાની ના કહે છે. સ્વમાની સૈનુ સંતોષી જીવ છે. એને નજીબ ધનવાન બને એમાં રસ નથી. પણ બંને સાથે રહેતાં હોય એ વધારે ગમે છે. છતાં નજીબને રિયાઘ જવા એ પોતાનાં ઘરેણાં પણ આપી દે છે. બેન્યામિને આખી નવલકથા નજીબ પર કેન્દ્રિત કરી છે, એટલે સૈનુનું ચિત્ર આછું લસરકે જ દોર્યું છે, તોપણ વાચકના મનમાં એ સ્થાન તો મેળવે છે જ.

નજીબની એકલતાને હળવી બનાવતાં વિવિધ પ્રકૃતિનાં બકરાં, ઘેટાં અને રણની નિર્જનતા જેમની આંખોમાં થીજી ગઈ છે એવાં ઊંટ આ નવલકથાનાં ગતિશીલ પાત્રો છે. બકરાંની વિવિધ ખાસિયતો, એમના શરીરમાંથી જુદી જુદી અવસ્થામાંથી આવતી જુદી જુદી ગંધ, એમની લડવાની વિવિધ રીતો, બકરીની પ્રસૂતિ, લવારાને ખસી કરવાની રીત, આગ પર એને ભૂંજવાની પદ્ધતિ વગેરે વર્ણનો આપણને એક નોખી દુનિયાનો પરિચય કરાવે છે.

નવલકથાનું સહુથી નોંધપાત્ર પાસું અહીં આલેખાયેલું રણ છે. ચોમેર રેતીના ઢૂવાઓ, ક્યાંક છૂટીછવાઈ ટેકરીઓ અને એક પણ તણખલા વિનાનું વિશાળ રણ. માઈલોના માઈલો લગી ભૂખરી રેતીના રંગ સિવાય બીજો કોઈ જ રંગ દેખાતો નથી. પણ એ રણ ઋતુએ ઋતુએ રંગ બદલે છે. ઉનાળામાં ચૌદ ચૌદ કલાક અજવાળું રહે, રેતી એવી

તપે કે માણસ શેકાવા માંડે. પણ રાત પડે એ જ રેતી ટાઢી બરફ જેવી થઈ જાય. આઠ આઠ મહિના લગી રણમાં એક લીલું તણખલું ન દેખાય અને અચાનક એક દિવસ આખું આકાશ કાળાં વાદળથી ઢંકાઈ જાય. શરીરને ચીરી નાખતો ટાઢો પવન ફૂંકાય અને વરસાદનાં ફોરાં પડવાં શરૂ થાય. વીજળીના કડાકા-ભડાકા સાથે ધોધમાર વરસાદ બે-ત્રણ દિવસ લગી વરસતો જ રહે. અને વરસાદ અટકે ત્યારે જમીન આખી લીલીછમ થઈ ગઈ હોય. ક્યાંયથી પતંગિયાનાં ટોળાં, જાતજાતનાં પંખી, વિવિધ જીવજંતુઓ આવી ચડે. અહીં રણના કાચબા પણ જોવા મળે, જેને છ મહિના લગી પાણીની જરૂર ન પડે. ઊડતા કાચિંડાઓ પણ દેખાય, એમનો સોનેરી રંગ તડકામાં ચળક્યા કરે. અને સાપની તો કેટલીય જાતો ત્યાં જોવા મળે. ઊંટની નાભિ પર ચોંટી રહેતા કરોળિયા અને વરસાદ પછી આવી ચડતાં બણબણતી માખીનાં ટોળાં. જીવવૈવિધ્ય ઋતુએ ઋતુએ બદલાતું રહે, આંધી ઊઠે, ત્યારે જો માણસ ઊભો હોય તો આખેઆખો ઊંચકાઈ જાય, એટલે માથું નીચું કરીને શાહમૃગની જેમ રેતીમાં સૂઈ જવાનું અને રણમાં રસ્તો હોય નહીં, એટલે મુસાફરોએ છોડેલી એંધાણી, ક્યાંક દેખાઈ જતાં ઘો જેવાં પ્રાણીઓ વગેરેને આધારે માર્ગ નક્કી થતો હોય, પણ એવામાં જો અણધાર્યું તોફાન આવી ચડે તો બધી જ નિશાનીઓ ભૂંસાઈ જાય. રણનો સૂર્યાસ્ત જેટલો રૂપાળો લાગે એટલું જ વહાલું લાગે, રણમાં રણદ્વીપનું હોવું. અફાટ રણની વચ્ચે ક્યાંક પાણી ભરેલું નાનું તળાવડું હોય, દસ-પંદર ખજૂરી હોય, થોડી ઝાડી હોય, તો દિવસોના તરસ્યા-રઝળતા મુસાફર માટે એ સંજીવની બની જાય. જે રણ માણસને હંકાવે, એ જ રણનું રણદ્વીપ માણસ માટે આશીર્વાદ પણ બની જાય. રણનાં વિધવિધ રૂપ જોવા તો આ નવલકથામાંથી પસાર થવું પડે.

નજીબની મુશ્કેલીઓ, પરેશાનીઓ, શારીરિક સિતમોની વચ્ચે એનો હકારાત્મક અભિગમ આ નવલકથાને અનોખી બનાવવામાં મોટો ભાગ ભજવે છે. તો નવલકથાની ભાષા આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. ટૂંકી વાક્યરચનાઓ, ક્યારેક તો ક્રિયાપદોનો પણ ઉપયોગ ન કર્યો હોય, જે કદી પહોંચવાનો ન હતો એવો સૈનુને લખાયેલો પ્રેમપત્ર અને એમાં નજીબે પૂરેલા કલ્પનાના રંગ, પોતાના ગામનાં જુદા જુદા લોકોનો એકાદ લીટીમાં આપેલો પરિચય વગેરેથી આ નવલકથાની ભાષા વાચકને જકડી રાખે છે. મળયાળી અને અરબી સંબોધનો, અરબી ઉચ્ચારો, વિવિધ સમયની નમાજો, જેલમાં એક જ થાળીમાં જમતા કેદીઓ વગેરેના વર્ણનથી નવલકથા મળયાળી અને અરબી સમાજમાં આપણો પ્રવેશ પણ કરાવે છે. જેને કારણે સામાન્ય વાચકમાં એ ખૂબ જ લોકપ્રિય નીવડી છે.

“ગોટ લાઈફ”માંથી પસાર થતાં ગુજરાતી વાચકે જલન માતરીની સ્મરણકથા “ઊઘડી આંખ બપોરે રણમાં” યાદ આવવાની. ગુજરાતી ભાષાના જાણીતા શાયર જલન માતરીએ તરુણ વયમાં પોતે જે વીતક સહેલાં એની કથા લાભશંકર ઠાકરના આગ્રહથી લખેલી. ત્યાં પણ જલન માતરી તરુણ વયે પરિવારના ભલા માટે અનેક આપત્તિઓ વચ્ચે, રણમાં પગે ચાલતા, ભૂખ્યા તરસ્યા, પોતાના મોટા ભાઈને ત્યાં કરાંચી-પાકિસ્તાન પહોંચે છે. વચ્ચે અનેક નાનાં-મોટાં નગરો છે, ચોકી છે, સરહદ છે, ભૂખે-તરસે રણ વટાવવાનું

છે, રણમાં લૂંટાઈ જાય છે, ઉજાગરો, થાક, ડર, ભૂખ અને તરસ વેઠીને મોટા ભાઈને ત્યાં કરાંચી પહોંચેલા નાયકને મળે છે જાકારો. ફરી પાછી યાત્રા શરૂ થાય છે, હિંદુસ્તાન તરફની. આ વખતે સમુદ્રનો માર્ગ છે, પાંચ દિવસ અને પાંચ રાત ભૂખ્યા-તરસ્યા, દરિયાઈ તોફાનો વચ્ચે કાઢ્યા પછી પહેરેલ લૂગડે અજાણ્યા બંદર પર ઉતારીને હોડીવાળો નાસી જાય છે. કોઈની ભલમનસાઈનો લાભ મળતાં થોડું ખાવા-પીવા મળે, પણ ફરી મધ્યરાત્રીએ અજાણ્યા-વેરાન પ્રદેશમાં મુસાફરી શરૂ થાય. લગભગ પખવાડિયાની આવન-જાવનની આ કથામાં જલન માતરી અને નજીબની પીડા સમાન જ છે. બંનેનો ભરોસો પણ સમાન છે. અછાહ પરની શ્રદ્ધા બંનેને ભલે ખાલી હાથે, પણ સહીસલામત પોતાને વતન પરત લાવે છે. જલન માતરીને ભાગે વેઠવાનો સમય ટૂંકો છે, પણ યાતના તો મનમાં ચિરંજીવ બનીને સચવાઈ રહી છે. વિપરીત સંજોગો સામે ઝઝૂમતા આ બંને નાયક આપણા મનમાં સદાકાળ જીવંત રહેવાના છે.

છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોના અને સવિશેષ છેલ્લાં બે વર્ષોના સાહિત્યમાં બે વલણો સ્પષ્ટ વરતાય છે. એક વાસ્તવવિમુખતા અને બીજું વિચારશૂન્યતા અને એ બન્નેને પરિણામે સાહિત્યના વસ્તુમાં અપ્રમાણિકતા અને શૈલીમાં આડંબર. આપણો સરેરાશ લેખક વાસ્તવથી વિમુખ છે. અહીં વાસ્તવ એટલે, અલબત્ત, નર્યું વાસ્તવ નહિ, બે નેત્રથી નિહાળીએ છીએ એ વાસ્તવ નહિ; પણ કલ્પનાનેત્રથી, ત્રીજા નેત્રથી નિહાળીએ છીએ તે પ્રતીતિજનક વાસ્તવ. કાં તો આપણો લેખક વાસ્તવને જોતો નથી, એનાથી ડરે છે, દૂર ભાગે છે; કાં તો જુએ છે પણ કલ્પનાની નજરે જોતો નથી. એથી એ વિશે એ વિચારતો પણ નથી. આમ, વાસ્તવવિમુખતાને કારણે એનામાં વિચારશૂન્યતા જન્મી છે. હા, માત્ર વાસ્તવથી અને માત્ર વિચારથી સાહિત્ય સર્જાતું નથી. તો વાસ્તવ વિના અને વિચાર વિના પણ સાહિત્ય સર્જાતું નથી. આપણા મોટા ભાગના લેખકો યાંત્રિક સંસ્કૃતિની આગવી સરજત જેવી નગરીઓમાં જીવે છે. બસ, ટ્રેન, પ્લેઈન, તાર, ટેલિફોન, ટેલિપ્રિન્ટર, રેડિયો આદિ વ્યવહારસાધનોનો સીધો વા આડકતરો લાભ લે છે. આસ્ફાલ્ટની સડકો પર વિચરે છે. સિમેન્ટ કોંક્રીટનાં મકાનોમાં વસે છે. (આ પ્રતીકોનું પ્રતીકો તરીકે વિશેષ મૂલ્ય નથી) છતાં પણ એ પ્રતીકો દ્વારા વ્યક્ત થતી યાંત્રિક સંસ્કૃતિને, એ સંસ્કૃતિ પાછળનાં પરિબળોને, વાસ્તવને જોતા-સમજતા હોય એમ એમના સાહિત્યમાંથી જણાતું નથી. જે સામાજિક, રાજકીય અને આધ્યાત્મિક પરિસ્થિતિમાં એ જીવે છે, જેના પર એમના વર્તમાન અને ભાવિ જીવનનો આધાર છે એ વિશે વિચાર થતો હોય એમ પણ એમના સાહિત્યમાંથી જણાતું નથી. વાસ્તવ અને વિચારથી ઘડાયેલું સંવેદન એમના સાહિત્યમાં જણાતું નથી.)

— નિરંજન ભગત, સ્વાધ્યાયલોક, ગુજરાતી સાહિત્ય: ઉત્તરાર્ધ: (પૃષ્ઠ ૩૯)

વીજળીના ચમકારે - ૪

દર્શના ઘોળક્રિયા

‘ભીતર ભગવો ભયો પડ્યો છે,

અમને ઊંડો અમલ ચડ્યો છે. – (હરિકૃષ્ણ પાઠક)

શિક્ષણ, વહીવટ અને સાહિત્યના ત્રિભેટે હળવે હળવે છેક સુધી ચાલતા રહેલા હરિકૃષ્ણ માટે જીવન જાણે એમનામાં હંમેશાં ટગમગી રહેલા વિસ્મયનું નિવાસસ્થાન હતું. ચાલતાં ચાલતાં તેમણે જીવતરને સતત નિહાળ્યા કર્યું - એક મરમીની નજરથી, કવિની ચેતનાથી, શિક્ષણે અજવાળેલાં આભિજાત્યથી. જીવતરના ખડ્ડરસસભર અનુભવો તેમને ક્રમશઃ આરોહણ ભણી ગતિ આપતા રહ્યા જેની પ્રતીતિ પ્રસ્તુત પંક્તિમાં અવતરી છે.

હરિકૃષ્ણની ચેતનામાં હંમેશાં શ્વસતો રહેલો કવિ જીવતરના વાળાઢાળાને કેવો તો છલાંગ ભરીને અતિક્રમી ગયો એનું પ્રમાણ આ પંક્તિ બને છે. કવિએ બહારના જગતમાં જોવાનું સઘળું કાંઈ જોઈ લીધા પછી ભાગ્યે જ કોઈની નજર જાય એવી જગા શોધવામાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી. નરસિંહ આદિ સંત કવિઓને મળેલું વરદાન આ કવિને પણ કેવું તો ફળ્યું કે કવિ પોતાની અંદર જોઈ શક્યા, જે જોતાંવેંત ભળાઈ ભગવા રંગની ભભક. કવિની અંદર માત્ર ભગવા રંગની ઝલક જ નથી પણ તેમનું આંતરજગત ભગવા રંગથી છલોછલ થઈ ગયું છે. કવિને એનો કેફ ચડ્યો છે. વ્યવસાયે આપેલી અમલદારી પર આ અમલ જીતી ગયો છે ને કવિ તૃપ્તિના પરિતોષમાં લહેરાઈ ઊઠ્યા છે.

પોતાની આસપાસ, ચોપાસ ઘટતી સઘળી ઘટનાઓને ઝીણી નજરે નિહાળતો રહેલો આ કવિ, આ જણ, જગતની વાટે હાલતાં હાલતાં જ ભીતરમાં રહેલા ભગવા રંગને અનાયાસ પારખી શક્યો એના આનંદની કથા એક જ પંક્તિમાં પ્રસન્ન મુદ્રાથી અભિવ્યક્તિ પામી છે.

ભીતરની ભાળ કાઢનારા જણ આમ પણ કેટલા? ને કાઢીએ કોણ શકે? જેણે જીવતાં જીવતાં બહારની લગોલગ અંતર્યાત્રા કરી હોય, જેનું પગલેપગલું સાવચેતીથી ભરાયું હોય, જેણે આંખોમાં જાગરણનું આંજણ આંજેલું હોય, જેણે બાહ્ય ફટાટોપની માયાજાળમાંથી મુક્તિ મેળવી હોય તે જ ભીતર ભાળી શકવાની ઈચ્છા કરી શકે ને પછીથી ભાળીય શકે.

કાવ્યનાયકની આ હેસિયતે જ તેમને અંદર ભાળતા કર્યાં ને ભાળ્યા ભેગું જ જે દર્શન

થયું તે કવિને તરબતર કરી ગયું : બરોબર જાગીને જોયું તો નરસિંહની જેમ જ જગત અદૃશ્ય ને અંદર પડેલા ભગવાનું ભવ્ય દર્શન.

કવિને ચડેલો આ ભગવો રંગ બહારનો નથી. જો એવું હોત તો એ કોઈ ગાંઠે ગંઠાયેલો હોત, બંધિયાર હોત. આ રંગ તો છે ભીતરમાં ચડેલો, અંગાંગે પ્રસરેલો ને પરિણામે નિઃસીમ. રોમેરોમમાં પ્રસરેલા ભગવાએ કવિને નશામાં ચક્રયૂર કરી દીધા. એની ઊંડી અસર એનાં રોમરોમને ઝંકૃત કરી ગઈ ને એની પર પ્રસન્નતાનાં પૂર ફરી વળ્યાં.

ભીતર લહેરાતા ભગવાથી ચડેલા કેફમાં કવિને શું દેખાયું? ઘેનભરી આંખે આસપાસ - ચોપાસ નજર નાખતાં તેમને આખું જગત સંતની મઢૂલી શું ભાસવા લાગ્યું. સંસાર આશ્રમમાં ફેરવાઈ ગયો. ચારે બાજુ અજવાળું હિલોળા લેવા લાગ્યું. જેનાથી કવિનો ખૂણેખૂણો ભરચક થઈ ગયો.

પોતાની ભીતર ઝાંકનારને જે જડે છે તે આ- જીવતરનું પરમ રહસ્ય. એ રહસ્ય એટલે પ્રસન્નતાનો મહાસાગર, ભીતર ઝળહળતી, ઝગમગતી પ્રશાંત ચેતનાની ભાળ સાચા સાધક ને શોધકને હંમેશાં, કોઈ પણ સ્થળે ને કાળે જડી છે.

કવિની આ પરિતોષવાણી સ્વગતોક્તિ રૂપે પ્રગટી છે જેને સમજતાં ને સત્કારતાં ડૉ. ચંદ્રકાન્ત શેઠે ઉચિત રીતે જ નોંધ્યું છે તેમ, 'એમની કવિતામાં નીતર્યા નીરની ચમક વરતાય છે. એમની ભાવ-ભાષાની કળાલીલામાં જીવનજળના દેશકાળનીય પાર વિસ્તરે એવા ઝીણા પડઘાનું શિલ્પ વરતાય છે.' પ્રસ્તુત પંક્તિ જીવનજળના નીતર્યા પાણીના કવિએ મેળવેલા પ્રસાદની પંક્તિ બની રહે છે.

આજે ગુજરાતી કવિતા ક્યાં છે?

આજે ગુજરાતી કવિતા ક્યાં છે? આ પ્રશ્ન ગઈકાલે ગુજરાતી કવિતાની બે-ચાર કૃતિઓ લખનાર તરીકે નહિ પણ આજે અને આવતીકાલે ગુજરાતી કવિતાની અનેક કૃતિઓ વાંચનાર તરીકે મને પૂછવામાં આવે છે. આ પ્રશ્નનો જે ઉત્તર છે એ માટે દાખલા-દલીલો હવે પછી આપીશ પણ ઉત્તર અહીં આરંભમાં જ આપી દઉં કે આજે ગુજરાતી કવિતા ગઈકાલે જ્યાં હતી ત્યાં નથી. અને આજે ગુજરાતી કવિતા જ્યાં હોવી જોઈને ત્યાં છે.

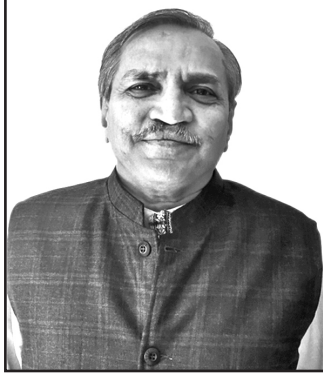
આ પ્રશ્નમાં સ્થળ અને કાળનો સંદર્ભ છે. આ પ્રશ્નમાં કાકુ જો આજે પર હોય તો એમાં કાળનો સંદર્ભ છે. અને કાકુ જો 'ગુજરાતી કવિતા' પર હોય તો એમાં સ્થળનો સંદર્ભ છે. પણ કાકુ જો ક્યાં છે? પર હોય તો એમાં આજે ગુજરાતી ભાષામાં કવિતાનું અસ્તિત્વ છે કે નહિ એવાં ભય અને શંકાનો સંદર્ભ છે. અને તો એનો ઉત્તર તો દાખલા-દલીલે કવિતા જ આપી દઉં કે આજે ગુજરાતી ભાષામાં કવિતાનું અસ્તિત્વ છે જ. કોઈ પણ ભાષા ક્યારેય કવિતાસૂની હોય? વળી આજે ગુજરાતી ભાષામાં કવિતાનું અસ્તિત્વ છે એટલું જ નહિ, પણ આરંભમાં જે ઉત્તર આવ્યો એમાં સૂચન છે તેમ આજે ગુજરાતી કવિતા ગતિશીલ છે, સજાગ અને સજીવ છે.

— નિરંજન ભગત, સ્વાધ્યાયલોક, ગુજરાતી સાહિત્ય: ઉત્તરાર્ધ: (પૃષ્ઠ ૨૫)

મુલાકાત

રમણીક અગ્રાવત

લેનારા : દિલીપસિંહ ચૌહાણ 'લાલુભા'

શ્રી રમણીક અગ્રાવત : કવિ, અનુવાદક

જન્મ તારીખ : ૨૫-૧૨-૧૯૫૫.

જન્મસ્થળ/વતન : આંબરડી (જોગીદાસ),

તાલુકો : સાવરકુંડલા, જિ. અમરેલી.

સિનિયર કેમિકલ એન્જિનિયરના હોદ્દેથી જીએનએફસી(ગુજરાત નર્મદાવેલી ફર્ટિલાઇઝર્સ કંપની), ભરૂચમાંથી ૨૦૧૬માં વ્યવિવૃત્ત.

પ્રકાશિત પુસ્તકો : કાવ્યસંગ્રહો : ક્ષણકમળ (૧૯૯૧), વહી જતા આભાસનાં રેખાચિત્રો (૧૯૯૫); વાઘોમાં હું રણકાર છું (૨૦૧૮); અંતરીક્ષમાં લટકતી સીડીઓ (૨૦૨૧); રમણીક અગ્રાવતની કવિતા : ઇ-બુક-સંપાદક-યોગેશ વૈદ્ય, એકત્ર ફાઉન્ડેશન, ૨૦૨૪.

અનુવાદો : વાઘ અને અન્ય કાવ્યો (હિન્દી - કેદારનાથ સિંહ), ૨૦૧૮; કુમારજીવ (હિન્દી - કુંવર નારાયણ), ૨૦૨૧; ચાહું છું તને હે પૃથ્વી (પાબ્લો નેરુદા ચીલિયન કવિ- અંગ્રેજી અનુવાદ પરથી), ૨૦૨૧..

સન્માન : સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીનો અનુવાદ પુરસ્કાર-૨૦૨૪, 'કુમારજીવ' માટે; ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમીનું શ્રેષ્ઠ પુસ્તકનું પ્રથમ પારિતોષિક, ૨૦૨૧ - 'અંતરીક્ષમાં લટકતી સીડીઓ' માટે.

શ્રી રમણીક અગ્રાવત સાથે મુલાકાત :

લાલુભા ચૌહાણ : નમસ્કાર, રમણીકભાઈ. સુખ્યાત હિન્દી કવિ શ્રી કુંવર નારાયણના પ્રબંધ/દીર્ઘ કાવ્ય 'કુમારજીવ'ના ગુજરાતી અનુવાદ માટે તમને સાહિત્ય અકાદમી, દિલ્હીનો વર્ષ ૨૦૨૪નો અનુવાદ પુરસ્કાર મળ્યાનું જાહેર થયું તે નિમિત્તે અભિનંદન.

પ્રશ્ન : સાહિત્ય પ્રત્યે ક્યારથી, કેવી રીતે આકર્ષાયા?

ઉત્તર : સાહિત્ય પ્રત્યે ક્યારથી આકર્ષાયા એ પ્રશ્નનું પગેરું દબાવતો દબાવતો વરસો[ભૂતકાળ]માં ઊંડો ઊતરી જાઉં છું. આઠમા ધોરણમાં ભણવાના એ દિવસો હશે. મારો એક સહાધ્યાયી બાજુના ગામ થોરડીથી મારા ગામ આંબરડી ભણવા આવે. એના બાપુજી થોરડીમાં તલાટી-મંત્રી. ભાઈબંધે એવી બાતમી આપી કે 'સરસ્વતીચન્દ્ર' નામની નવલકથાના ચાર ભાગ થોરડી પંચાયતની લાઈબ્રેરીમાં છે. આંબરડીથી થોરડી ચાલતા જઈને વારાફરતી એક-એક ભાગ લઈ આવીને વાંચ્યાનું સ્મરણ છે. મારા મોટા ભાઈ અમરદાસભાઈ પુસ્તકો વાંચવાના બહુ શોખીન હતા. જાસૂસીકથાઓ અને રોમાન્સની વાર્તાઓ વાંચવામાં એમને રસ. બાજુના શહેર રાજુલામાં તેઓ વસે. મારી પરીક્ષા પતે તે પછી વાંચવા માટે તેઓ પુસ્તકો એકઠાં કરી રાખે. વેકેશનમાં તેમના ત્યાં જાઉં ત્યારે રાજુલાની લાઈબ્રેરીનો પણ ભરપૂર લાભ લઉં. સામયિકો, પુસ્તકો વાંચું. 'સાહિત્ય' કહેવાય એવી સમજણ પછી આવી. આવ-જા આરંભાઈ ગયેલી. સમજણ એનો રસ્તો શોધતી ગઈ. સ્નાતક થવા સુધીનું મારું શિક્ષણ ગુજરાતી માધ્યમમાં જ થયું. કોલેજમાં ભણતો હતો ત્યારે વાર્તાઓ લખતો હતો. મારી એક વાર્તાએ મારી કોલેજને શ્રી યુનીલાલ મડિયા વાર્તા પુરસ્કાર - રનિન્ગ શિલ્ડ અપાવેલો. એક વાર્તા 'કાનજીની રાધા' શ્રી બચુભાઈ રાવતે 'કુમાર'માં છાપી. કવિતા લખવાનું ૧૯૮૦ આસપાસ શરૂ થયું.

પ્રશ્ન : અનુવાદ કરવાનું કેવી રીતે શરૂ થયું?

ઉત્તર : અંગ્રેજી ભાષાનું પહેલું પુસ્તક મેં ગ્રેજ્યુએટ થયા પછી વાંચ્યું. મિત્ર બાબુભાઈ સુથારે વિલિયમ સારોયાનનું એક સરસ મજાનું પુસ્તક મને વાંચવા આપેલું, જેથી મારી અંગ્રેજીની બીક ભાંગે. એ પુસ્તકનું શીર્ષક શું હતું એ અત્યારે યાદ નથી. એ વાંચ્યા પછીના બે-ત્રણ મહિનામાં રશિયન કવિ યેવજેની યેવતુશેન્કોની 'એક વહેલી આત્મકથા'[A Precocious Autobiography]નો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કર્યો. 'શબ્દસૃષ્ટિ'માં એ હપતાવાર છપાયો. એ વખતે 'શબ્દસૃષ્ટિ'ના તંત્રી હતા શ્રી જ્યોતિષ જાની. પાબ્લો નેરુદાનાં 'મેમ્વાર્સ'[Memoirs - સંસ્મરણો]માંથી ગમતા ગદ્યખંડો ગુજરાતીમાં ઉતારતો. આવા બધાને શ્રી ભોળાભાઈ પટેલ, સુમન શાહ, રતિલાલ 'અનિલ' જેવા છાપનારા પણ મળ્યા. અનુવાદ નિજાનંદે કરતો. કોઈ કૃતિ અતિશય ગમી જાય તો એને વધારે સમજવા અનુવાદ કરવા માંડતો. મને પોતાને પણ ખબર ન પડી એમ કવિતાના પણ અનુવાદ કરતો થઈ ગયો. કવિતા સામે કવિતા નીપજે તો જ અનુવાદ : આ મારી શરત હતી. વાર્તાઓ, ગદ્યખંડો, નિબંધો, કાવ્યો એ બધાંના અનુવાદ કરવા ગમે. કોઈ મોટા કાવ્યનો અનુવાદ થયો તેમાં કેદારનાથ સિંહનું 'વાઘ' પ્રથમ. 'વાઘ' એકવીસ ખંડમાં લંબાતું કાવ્ય હતું. મને

પણ નવાઈ લાગી કે હું એકવીસ ખંડો સુધી નભ્યે ગયો. ગુજરાતીમાં 'વાઘ' વાંચીને મન પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઈ ગયું.

પ્રશ્ન : 'કુમારજીવ'નો અનુવાદ કરવા કેવી રીતે પ્રેરાયા?

ઉત્તર : ગુજરાતી પછી હિન્દી અને અંગ્રેજી સામયિકો વાંચતો થઈ ગયો. એમાંથી ગમતી કૃતિઓના અનુવાદ જરૂર કરું. બધું ક્યાંય છાપવા માટે મોકલી દેવાનું નહીં. પોતાને જાગતા રાખવા પણ કેટલાંક કામ કરતાં રહેવાં પડે. આવું મારા ઘણા ગુરુઓએ મને ભણાવ્યું છે. 'વાઘ' પછી એવી મોટી કૃતિ હાથમાં આવી હોય તો તે 'કુમારજીવ'. તે પહેલાં કવિ કુંવર નારાયણનાં ઘણાં કાવ્યો મેં વાંચેલાં. 'કુમારજીવ' મેં જ્ઞાનપીઠ પ્રકાશનમાંથી મંગાવ્યું હતું. ઈસવી સનની ચોથી સદીમાં થઈ ગયેલા સર્જક, વિચારક/ ચિંતક, અનુવાદક શ્રી કુમારજીવના જીવન-કવનને અદ્ભુત ક્ષમતાથી કુંવર નારાયણજીએ આલેખ્યું છે, જીવંત કર્યું છે. આ કુમારજીવને તો 'અનુવાદકોના અગ્રગણ્ય:' કહેવા પડે. એમના અનુવાદો થકી જ બૌદ્ધ ધર્મ અને દર્શન છેક ચીન, જાપાન, કોરિયા વગેરે દેશોમાં પહોંચ્યાં. મને અકાદમીનો પુરસ્કાર શ્રી કુમારજીવ અને કુંવર નારાયણના આશીર્વાદથી જ પ્રાપ્ત થયો છે.

પ્રશ્ન : તમારી અનુવાદ પ્રક્રિયા વિશે જણાવો.

ઉત્તર : 'અનુવાદ પ્રક્રિયા' તો બહુ મોટી વાત લાગે. અનુવાદ કરવો સરળ હોય છે. અનુવાદની પ્રક્રિયાનું વર્ણન કરવું મુશ્કેલ.

હું મને સુઘારતો સુઘારતો આમ ચાલ્યે જાઉં છું. જે કામ કરું તે ઉચિતતા- ઔચિત્યને, પ્રતીતિકરતાને ત્રાજવે તોળતો રહું. અનુવાદ કરવા હાથ પર લીધેલી કૃતિને વારે વારે વાંચ્યા કરું, એનામય થઈ જાઉં. સંતોષ ન થાય ત્યાં સુધી મકાયાં કરું. મૂળ કૃતિનો છાક, એનો દબદબો, એનો ઘટાટોપ એ એમ જ જળવાવાં જોઈએ. આગળ/અગાઉ કહ્યું ને "કવિતા સામે કવિતા નીપજે તો જ અનુવાદ". કોઈનું ગાયું ગાયાં કરીએ તો કોઈ સાંભળી સાંભળીને કેટલું સાંભળે? આપણી ભાષામાં પણ કશુંક ઉમેરણ થવું જોઈએ. "એક કુશળ અનુવાદક મૂળ પાઠને અન્ય ભાષામાં જેવો હોય તેવો નથી પહોંચાડતો. અનુવાદની ભાષાના પરિવેશને પણ તે સમૃદ્ધ કરે છે - એમાં નૂતન આચાર જોડે છે, જેથી તે મૂળના અર્થને માત્ર નહીં પણ મૂળનો આભાસ - અહેસાસ પણ આપી શકે", આમ કુંવર નારાયણે કુમારજીવના સંદર્ભે કહ્યું છે, તે આપણે પણ યાદ રાખવું જરૂરી છે.

પ્રશ્ન : તમારા અનુવાદને કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમીનો ગુજરાતી ભાષા માટેનો પુરસ્કાર મળવા અંગેની જાણ ક્યારે થઈ? આ પુરસ્કાર સ્વીકારવા માટે અનુવાદકની સંમતિ છે કે કેમ તે બાબતે અકાદમી તરફથી સંપર્ક કરવામાં આવ્યો હતો?

ઉત્તર : મારા અનુવાદ 'કુમારજીવ'ને કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમીનો અનુવાદ પુરસ્કાર ૨૦૨૪ મળ્યો તેની જાણ શ્રી નરેશ શુક્લ, મીનળબહેન દવે તેમજ સમીર ભટ્ટે ફેસબુક પર પોસ્ટ મૂકી તે પછી મને થઈ. વોટ્સએપ અને ફેસબુક પર મિત્રોના સંદેશાઓ આવવા માંડ્યા. અકાદમી તરફથી તેના બે દિવસ પછી પત્ર દ્વારા મને જાણ કરવામાં આવી.

આ પુરસ્કાર સ્વીકારવા માટે અનુવાદકની સંમતિ બાબતે અકાદમી તરફથી અગાઉ સંપર્ક કરવામાં આવ્યો નહોતો. મારે અસંમતિનું કોઈ કારણ નહોતું. આપણા કામની પ્રશંસા થાય એ તો ગમે જ.

પ્રશ્ન : હવે આ પુરસ્કાર પછી તમે અનુવાદક તરીકે પ્રસ્થાપિત થયા ગણાવ, એટલે તમારી પાસેની અપેક્ષા વધતાં તમારી જવાબદારી પણ વધવાની. તે જોતાં હવે અનુવાદ અંગેનું કેવું કામ હાથ ધરવા માગો છો?

ઉત્તર : એક કામ સારું થાય તો સ્વાભાવિક જ છે કે તે પછી તેનાથી ચડિયાતું કામ જ થવું જોઈએ. વધારે ને વધારે ઉત્કૃષ્ટ કામ આપવું એનું દરેક કામ કરનારે ધ્યાન આપવું જ પડે. આપણી ભાષાની સજ્જતા અને સમૃદ્ધિમાં યથાસંભવ યોગદાન આપવાનો આનંદ છે અને તત્પરતા પણ છે.

પ્રશ્ન : અનુવાદ કરવાની કૃતિ કેવી રીતે પસંદ કરો છો?

ઉત્તર : અનુવાદ થવાપાત્ર કૃતિ એની પોતાની ઉત્કૃષ્ટતા થકી જ અનુવાદકને બોલાવે-બેંચે છે. વાંચતાંય હાંફી જઈએ એવી કૃતિ તો અનુવાદ માટે હાથ પર આવે જ નહીં. કોઈ કૃતિની વિશેષતા-વિશિષ્ટતા જ એનું પહેલું આકર્ષણ.

પ્રશ્ન : તમારી પોતાની કૃતિઓના અનુવાદ કર્યા છે? છપાવ્યા છે?

ઉત્તર : મારી પોતાની કૃતિઓના અનુવાદ મેં કર્યા છે, પરંતુ એને ક્યાંય છાપવા આપ્યા નથી. હા, ફેસબુક પર એ અનુવાદો મૂકું. પરંતુ એ તો સમયના પ્રવાહમાં ક્યાંય વહી જાય.

પ્રશ્ન : ગુજરાતીમાં અનુવાદ ક્ષેત્રે શી સ્થિતિ છે?

ઉત્તર : મહાદેવ દેસાઈ અને સ્વામી આનંદ જેવા અનુવાદકો જે ભાષામાં હોય એ ભાષાના અનુવાદ ક્ષેત્રની નરવાઈની શી વાત કરવી! બધી જ ભાષાઓમાંથી ઉત્તમ કૃતિઓ - પુસ્તકો ગુજરાતીમાં વહેલેમોડે આવી જ જાય છે. સામયિકો અનુવાદો છાપતાં રહે છે. સંસ્થાઓ મદદમાં રહે છે. સારું કામ કરીને આપો તો એને પોંબનારાય છે. ફેસબુક તો છે જ. એમાં કશી રોકટોક નથી. પરંતુ એને કેટલા વાંચશે, કેવું વાંચશે, વાંચશે કે નહીં તેનું કંઈ કહેવાય નહીં. એટલું જરૂર કે અનુવાદો થતા રહેવા જોઈએ. કવિ હરીશ મીનાશ્રુએ પણ એક વાર વાતવાતમાં કહેલું કે કંઈ ન કરતા હોઈએ ત્યારે અનુવાદ તો કરવા જ જોઈએ. કવિશ્રી કુંવર નારાયણના પુત્ર શ્રી અપૂર્વ નારાયણે મને જણાવેલું: “પાપા કંઈ ને કંઈ કામ કરતા જ રહે. છેવટે એ કોઈ અનુવાદ કરતા હોય.”

લાલુભા : રમણીકભાઈ, આ મુલાકાત માટે સમય ફાળવવા અને પ્રશ્નોના નિખાલસતાથી જવાબ આપવા બદલ ‘પરબ’ સામયિક, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અને મારા તરફથી તમારો આભાર અને સાહિત્ય ક્ષેત્રે ઉજ્જવળ ભાવિ માટે શુભકામનાઓ.

અંજલિ

આપ-ઊહાપોહ વગર શબ્દની સંગતિ કરનાર - રમેશ આચાર્ય

પ્રફુલ્લ રાવલ

કશાય આપ-ઊહાપોહ વગર માત્ર શબ્દસંગતિથી આનંદ મેળવીને, ક્યારેક ભીતરના ભાવને શબ્દસ્થ કરનાર રમેશ આચાર્ય પરંપરા સાથે નાતો જાળવીને પણ નવી દિશા ભણી સર્જનગતિ કરી તે એમ જ કશુંક નવું કરવાની સર્જકનેમ હતી. એ જ એમની સર્જનકેડી બની. મોનો-ઇમેજ અને તાન્કા કાવ્યસ્વરૂપમાં એમની સિસૂક્ષા વહી. એ દૃષ્ટિએ રમેશ આચાર્યને યાદ કરવા રહ્યા. એમના સર્જનપ્રારંભે ગીત-ગઝલનો પ્રવાહ વેગથી વહેતો હતો એટલે એ વહેણમાં એમણે પ્રવેશ કર્યો પણ સાથે સાથે મોનો-ઇમેજ અને તાન્કા કાવ્યસ્વરૂપમાં પણ સંચાર કર્યો તો ઉત્તર વયે પોતાના ભાવની અભિવ્યક્તિને અનુકૂળ અછાંદસ કવિતા ભણી વળ્યા. ક્યાંક સામાજિક નિરુબત તો ક્યાંક વાસ્તવને વ્યક્ત કરવાની ઇચ્છાએ એમણે અછાંદસ રચનાઓ લખી.

બ્રાહ્મણ પરિવારમાં ૧૯૪૨માં જન્મેલા રમેશ આચાર્ય પાંચ ભાઈ અને એક બહેનમાં સહુથી નાના. વતન હળવદ. શાળાકાળ દરમિયાન ચંદ્રકાન્ત શુક્લના પાસે ગુજરાતી ભણવાનું આવ્યું તો એ જ શિક્ષક પાસે છંદનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું. આથી પ્રારંભે છંદોબદ્ધ રચનાઓ રચાઈ. હાઈસ્કૂલના હસ્તલિખિત અંકમાં એમની રચનાઓ પ્રકટ થતી રહી ને એમની સર્જનવૃત્તિને વેગ મળ્યો. સાથે બાળવાર્તાઓ લખી ને ‘આમ એક સગીર છોકરાએ સાહિત્યક્ષેત્રમાં પા પા પગલીની શરૂઆત કરી.’ અભ્યાસ પૂર્ણ થતાં બેન્કમાં નોકરી મળી. અર્થના જગતમાં પ્રવેશ્યા પણ પેલી શબ્દપ્રીતિએ વાચન સુકાયું નહીં. નોકરી નિમિત્તે એકાધિક ગામોમાં રહેવાનું થયું પણ છેવટે સુરેન્દ્રનગરમાં સ્થિર થયા અને એમણે બુધસભા જેવી ન્હાનાલાલ સાહિત્યસભાનો આરંભ કર્યો. ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રતિષ્ઠિત સર્જકોએ આમંત્રીને ન્હાનાલાલ સાહિત્યસભાને ગુજરાતી સાહિત્યમાં જાણીતી કરી. દર મહિને નિયમિત ન્હાનાલાલ સાહિત્ય સભા ગોઠવાતી. સ્થળ બદલાય પણ ખ્યાલ તો કાવ્યનું વાંચન ને એની ચર્ચા. એ એમની કાવ્યપ્રીતિ હતી. એમણે પોતાની રુચિનો હિસાબ આપ્યો. સાથે સાથે કાઠિયાવાડના નવોદિતો માટે કેડી કંડારીને સાહિત્યના રાજમાર્ગ પર જવાનો માર્ગ સરળ કર્યો. એમનું આ કાર્ય ખરે જ પ્રશંસાપાત્ર છે. પણ ગુણપૂજામાં ગુજરાત સદાય જલદી અગ્રસર થયું નથી. શબ્દના સાચા ચાહકે આ વ્યવહારજગતને વિસારે પાડવું જોઈએ. એમની એ પ્રવૃત્તિ એમના કાવ્યપ્રેમનો પુરાવો છે. થાક્યા વગર,

કશી અપેક્ષા વગર વર્ષો સુધી એમણે કાઠિયાવાડના સર્જકોને સઘિયારો આપ્યો અને સર્જન માટે પ્રોત્સાહિત કર્યાં.

એમનો પહેલો કાવ્યસંગ્રહ “ક્રમશઃ” ૧૯૭૯માં પ્રસિદ્ધ થયો. એ “મોનોઇમેજ” કાવ્યોનો સંગ્રહ હતો. કલ્પનનો વિશિષ્ટ વિનિયોગ એ “મોનોઇમેજ કાવ્યનું રૂપ. પ્રારંભે જ એમણે એક ઉદાહરણરૂપ સંગ્રહ આપ્યો. પછી જાપાની કાવ્યસ્વરૂપ ‘તાન્કા’ એમણે રચ્યા. આ પરંપરાથી અલગ ગતિ હતી. કદાચ એ જ એમની રુચિ હતી. ‘હાઈફન’ એમનો તાન્કાનો સંગ્રહ છે. તાન્કા પ્રત્યેની પ્રીતિએ એમણે ‘ગૂડ મોર્નિંગ, તાન્કા’ (૧૯૮૪) નામક સંપાદન પણ કર્યું. એ જ રીતે અન્ય સાથે મોનોઇમેજ કાવ્યોનું પણ સંપાદન કર્યું. એમનાં અન્ય સંપાદનો તે “વાહુ ભૈ વાહુ.” એમાં બાળકાવ્યો સંપાદિત કર્યાં છે. ‘ગઝલની આસપાસ’, ‘ગિરા નદીને તીર’ અને ‘ઝૂલ ઝાલાવાડ ઝૂલ.’ અન્ય સાથે મળીને કરેલાં સંપાદનો છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં ગઝલસર્જનનો પટ પહોળો થતાં અને કશું નવું નહીં કરી શકાય એવી સમજે એ સ્વરૂપમાં સર્જનને વિરામ આપીને રમેશ આચાર્યે અછાંદસ કાવ્ય-રચનાઓ લખવાનું આરંભ્યું. એ કાવ્યોનો પહેલો સંગ્રહ તે ‘મેં ઈચ્છાઓ સુકાવા મૂકી છે.’ (૨૦૦૮) આધુનિક કાળનો સ્પર્શ શીર્ષકમાં જ પમાય છે. એ પછી અછાંદસ રચનાઓ તરફ જ એમની સર્જનગતિ રહી. એમાં સમય સાથે તાલ મેળવવાનો ખ્યાલ પણ હશે જ. જોકે આ સંગ્રહમાં થોડી ગઝલો તો છે જ. જેના પર સંગ્રહનું નામ અપાયું છે એ ગઝલનો શેર જુઓ;

‘ડાળ પીપળની કેવી ઝૂકી છે,
મેં ઈચ્છાઓ સુકાવા મૂકી છે.’

ગઝલ ભલે થોડી લખી પણ એમની સંવેદના તો કેટલાક શેરોમાં જોવા મળે છે, જેમ કે;

‘કાન માંડો ત્યાં જ દરિયો ઘૂઘવે છે,
સાંભળો, સંવેદના ના અંધ રાખો.’

‘આયનામાં બિંબ પાડે આયનો,
બિંબ ફોડીને ગઝલ લખતો ગયો.’

આ કવિ ‘તડકાની ધારે’ જોવાની ઈચ્છા કરે છે તો પોતાની વારતા સાંભળનાર પાસે ‘હોંકાર’ની અપેક્ષા રાખે છે, ‘આ નગરમાં’ ગઝલનો મત્લઅ જોઈએ:

આ નગરમાં એક કવિનો વાસ છે
એટલે ફૂલો છે, હૈયે હાશ છે.’

માતૃભાષા અભિયાન દરમિયાન રમેશ આચાર્યનો આ શેર ખૂબ પ્રચલિત બનેલો :

‘હું છું અને મારી ભાષા છે,
કેંક થશે એવી આશા છે.’

પ્રારંભથી જ કંઈક નવું-નોખું કરવાની-સર્જવાની ધબના રમેશ આચાર્યમાં પડેલી. “મહાભિનિષ્ક્રમણ” નામક એમનું અછાંદસ કાવ્ય ધ્યાન ખેંચે તેવું બન્યું છે. એમાં કવિનો સરસ વેધક પ્રશ્ન છે :

‘શું બુદ્ધે એકલાએ જ મહાભિનિષ્ક્રમણ કર્યું છે?’

પુરાકથા-myth-નો વિનિયોગ ધ્યાનપાત્ર છે. કવિને લાગે છે તો એ કે આ સૃષ્ટિનો પ્રત્યેક માનવ ‘અભિનિષ્ક્રમણ’માંથી ક્યારેક તો પસાર થાય જ છે. એ સહુને મહા-મોટું લાગે પરન્તુ સામાન્ય માણસ માટે તો ‘મહા-મોટું’ જ છે. આ કાવ્યનો અંત રુચિર લાગતો નથી. અલબત્ત, વૈચારિક ભોં તો છે જ. અહીં વિસ્તારની શક્યતા તો હતી જ. પરન્તુ કવિએ જાણે વિચારને ઝડપથી સંકેલી લીધો છે. એમનાં અછાંદસ કાવ્યોમાં નિરૂપાયેલી અનુભૂતિ ક્યારેક-ક્યાંક સંકોચાતી હોવાનું જણાય છે.

‘ઘર બદલવાનું કારણ’ અને ‘પાથરણાવાળો’માં અછાંદસ કાવ્યો છે અને ‘ડોકે ચાવી બાંધેલ કાગડો’માં મધુભાઈ કોઠારીએ નોંધ્યું છે તેમ, “કૃતિનો મુખ્ય ધ્યેય તો કાગડાની total personality દર્શાવવાનો છે.” કાગડાનું એક સંપૂર્ણ ચિત્ર એની સઘળી મર્યાદાસમેત પ્રાપ્ત થાય છે. કાગડાનું સાદુંસીધું વર્ણન છે તો કવિએ ક્યારેક કાગડાને myth સાથે જોડવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. કવિને કાગડો સામાજિક લાગ્યો છે તો પરગજુ હોવાનું પણ લાગ્યું છે.

“કાગડો વઢવાણનિવાસી વઘારે નહીં ગામના ગઢની અંદર અને ગઢની રાંગનો પ્રવાસી.”

અહીં પ્રયોજેલો ‘નિવાસી-પ્રવાસી’ પ્રાસ કાગડાની પ્રવૃત્તિની સીમાને દર્શાવે છે. કવિએ કાગડાનાં બધાં જ પાસાં વર્ણવ્યાં છે. આપણી સમક્ષ કાગડાની જાતિ તાદૃશ થાય છે.

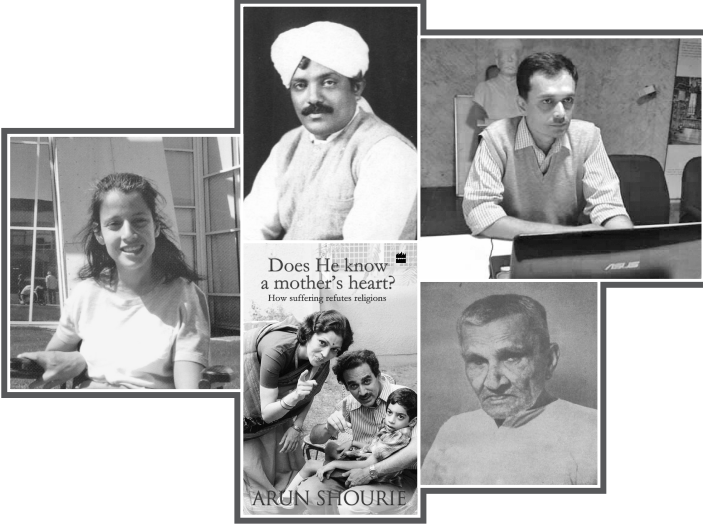
બેન્કની નોકરી વચ્ચે પણ રમેશ આચાર્યનો કવિજીવ સદૈવ લીલોછમ રહ્યો. એમના મનનો આલોક વાસ્તવમાંથી કાવ્ય શોધતો રહ્યો. ક્યાંક સામાજિક નિસબત તો ક્યાંક વાસ્તવનું કળાત્મક રૂપાન્તર એમની કાવ્યભૂમિ હતી. લગભગ તિરસ્કૃત લેખાતો કાગડો એમનો કાવ્યવિષય બન્યો.

શબ્દના ચાહક, ભાવક ને ઉપાસક રમેશ આચાર્યે નિજાનંદે શબ્દનો સંગ કર્યો ને પોતાના પ્રદેશના પરિવેશને જીવતો રાખ્યો. ગુજરાતી સાહિત્ય આવી ઘરદીવડાની જ્યોતથી સતત શબ્દતેજ પાથરતું રહ્યું છે.

.....એ મને ગમે છે*

કિરીટ દૂધાત

હમણાં અરુણ શૌરીએ વીર સાવરકર વિશે લખેલા પુસ્તક THE NEW ICON SAVARKAR AND FACTSનાં પાનાં ઉથલાવતો હતો. ના, અહીં એ પુસ્તકમાં શૌરીએ વીર સાવરકરની icon(મૂર્તિ) તરીકે સ્થાપના કરી છે કે ખુદ iconoclast (મૂર્તિભંગક) બન્યા છે એ વિશે કશું લખવું નથી. જે જણાવવાનું છે એ હકીકત શૌરીએ નિવેદનના છેલ્લા ફકરામાં લખી છે. પુસ્તક લખવા માટે કેટલાક દસ્તાવેજો ચકાસવા પોતે મુંબઈમાં આવેલા મહારાષ્ટ્ર સરકારના અભિલેખાગારમાં રૂબરૂ જઈ શક્યા નથી તો પછી લંડન કે જ્યાં ભારતમાં અંગ્રેજી હકૂમતના દરેક દસ્તાવેજો છે એવી India Office, બ્રિટિશ લાઈબ્રેરીની મુલાકાત લેવાની શક્યતા નહિવત જ હોય. જોકે સદનસીબે એ એમના મિત્ર સંજય સૂરીએ અરુણ શૌરીને જરૂરી દસ્તાવેજો ઘર બેઠા મળી જાય એવી વ્યવસ્થા કરી આપેલી. પરંતુ શૌરી મુંબઈ કે લંડન કેમ જઈ ન શક્યા? કેમ કે આ પુસ્તક લખતી વેળા એમના પત્ની અનિતાને ડૉ. પારકિનસન્સની બીમારીને લીધે હોસ્પિટલમાં દાખલ કર્યાં હતાં. આ પુસ્તકનો મોટો ભાગ શૌરીએ પત્નીને જ્યાં દાખલ કરેલા તેના ICUની બહાર બેસીને લખ્યો છે. વાત આટલેથી પૂરી નથી થતી શૌરી દંપતીને અદિત નામનો (નામનો જ!) એક પુત્ર છે જે પચાસે પહોંચવામાં છે. એ માતાના ગર્ભમાં હતો ત્યારે કશી તકલીફ થતા ડૉક્ટરોની સલાહથી એને સાતમા મહિને ઉપરથી લઈને ઈન્ક્યુબેટરમાં

* લેખના શીર્ષકની પ્રેરણા શ્રી રઘુવીર ચૌધરીના કાવ્ય જે લોકો ચાહે છે પરથી.

મૂકવા જતા ઓક્સિજનના પુરવઠામાં ભંગાણ પડવાથી એને સેરેબ્રલ પાલ્સીનો રોગ થયો. અદિતની તેના માતા-પિતાએ આજીવન સેવા કરી છે. છતાં શૌરીએ એકથી એક ચડિયાતાં પુસ્તકો લખીને જે તે વ્યક્તિ કે ઘટના વિશેના ઐતિહાસિક તથ્યો ચોખ્ખા કરી આપ્યા છે. ઘરે આવો પુત્ર અને દવાખાનામાં બીમાર પત્નીની વ્યાધિની તન અને મન તૂટી જાય એવી સેવા કરતા અને લેખનને એની અસરથી અલિમ રાખીને સતત લખે જતા અરુણ શૌરી રામોન મેગ્સેસે એવોર્ડ વિજેતા લેખક છે, એનાથી વધુ તો એક ‘પિતા’ અને ‘પતિ’ છે. (આવા પુત્રના ઉછેરના અનુભવો પરથી આપણાં જીવનમાં પીડા અને યંત્રણા કોણ મોકલે છે એનો જવાબ મેળવવા ગૌતમ બુદ્ધથી માંડીને દલાઈ લામાના ઉપદેશોને ખંગાળી નાખીને એમણે Does He Know A Mother’s Heart?: How Suffering Refutes Religion નામનું પુસ્તક પણ લખ્યું છે.)

મને આ શૌરી ગમે છે.

શૌરી જો ગુજરાતી વાંચી શકતા હોત તો પુત્રની બીમારી અંગે જે ચિંતન કર્યું છે તેમાં એમના વાંચનમાં એક ગુજરાતી લેખકનું આ લખાણ જરૂર વાંચવામાં આવ્યું હોત જે વાંચીને એમને શાતા થઈ હોત; ‘દુઃખ છે કે નહીં ? હોય તો તેનું કારણ શું ? તે કારણનો નાશ શક્ય છે ? અને શક્ય હોય તો તે કઈ રીતે ? છેવટનું સાધ્ય શું હોવું જોઈએ ?...અવિદ્યા અને તૃષ્ણા એ દુઃખના કારણો છે. તેનો નાશ સંભવિત છે વિદ્યાથી અને તૃષ્ણાછેદ દ્વારા....’

આ અર્થગર્ભ ચિંતન કર્યું છે સુખલાલ સંઘવીએ જેને ગુજરાત પંડિત સુખલાલજી તરીકે ઓળખે છે. સુરેન્દ્રનગર જિલ્લાના લીમલી ગામે જન્મેલા સુખલાલ નામના યુવાને સોળ વરસની વયે શીતળામાં આંખો ગુમાવી ત્યારથી ૮૧ વરસની વયે દેહાવસાન થયું ત્યાં સુધી એ પુરુષમાંથી પ્રાજ્ઞ બનવા માટે યજ્ઞ કર્યો છે. (પ્રજ્ઞા એટલે સ્મૃતિ, બુદ્ધિ, મર્મજ્ઞતા, કલ્પનાસામર્થ્ય, તર્કપટ્ટતા-સતઅસત વિવેકવિચારણા અને તુલનાસામર્થ્ય-) એ સ્થાનકવાસી જૈન સાધુ-સાધ્વી પાસેથી જૈન તત્ત્વજ્ઞાન, કાશી, મિથિલા, આગ્રા, શાંતિનિકેતન અને છેવટે અમદાવાદમાં રહીને ભારતીય તથા પશ્ચિમના તત્ત્વજ્ઞાનનો ઊંડો અભ્યાસ કરે છે. એક તરફ કોઈ વાડામાં પુરાયા સિવાય સ્વસ્થ દ્રષ્ટિથી કેવું વિચારીને આજના સમયના એક રોગનું એ કેવું સચોટ નિદાન કરે છે! ‘પંથ એ ધર્મમાંથી જન્મેલો હોવા છતાં અને પોતાને ધર્મપ્રવર્તક માનવા છતાં હંમેશા ધર્મનો જ ઘાત કરતો જાય છે.’ તો બીજી તરફ હવામાં પ્રસરેલી શીતળતાથી આજની પૂર્ણિમા એ સામાન્ય પૂર્ણિમા નથી પણ બુદ્ધપૂર્ણિમા છે એ આંખ સિવાયની ઈન્દ્રિયોથી જાણી જનારા અને એ શીતળતાને માણનારા પંડિતજી મને ગમે છે.

તમને થશે કે શૌરી તો વિશ્વવિખ્યાત લેખક એટલે એમને પુત્રની બીમારી વિશે ચોપડી લખવાની પણ રોયલ્ટી મળે. ચાણા-મમરા જેટલા પુરસ્કારમાં એવું જ ગંજાવર કામ કરતો છે કોઈ ગુજરાતી લેખક ? તો ઝવેરચંદ મેઘાણીએ ‘આત્મનિરીક્ષણ’માં લખ્યું છે એ અહીં ઉતારું;

‘છેલ્લા બે મહિનાની વાત કરું. પત્નીની માંદગી, હરસની કાળી વેદના, નાનાં બાળકોને પખાળવાં, એમનો ઝાડો ઉપાડવાની સ્થિતિ, રાત્રિના ઉજાગરા, એવી સાંસારિક જંજાળોની જટિલતા વચ્ચેથી મિનિટો ઝડપીને હું ટાગોરની કાવ્યસમૃદ્ધિમાં ઊતર્યો છું અને મને સંતોષ થાય એવા ભાષાંતરો કર્યે જાઉં છું. ક્યાં પસ -પરુ ને વિષ્ટા ? ક્યાં સ્વીન્ડ્રનાથનાં કાવ્યોનાં ગુલાબ ? પણ મા શારદાએ સૂગ ચઢાવી નથી. બાહ્ય સન્માનના ધૂપદીપ કે પુષ્પ એણે માગ્યાં નથી. એ તો એક જ સન્માનને માગે છે- દિલની સચ્ચાઈના અતૂટ પરિશ્રમને.’ અહીં શૌરીની બે તકલીફો, પત્નીની માંદગી અને પુત્રની વ્યાધિમાં, મેઘાણીમાં એક વધુ પરિમાણ ઉમેરાય છે, એ છે હરસની ‘કાળી વેદના.’

ગુજરાતી સાહિત્યકારની જ વાત આગળ વધારીએ તો એક વિપાશા મહેતા છે જે આજીવન વ્હીલચેરમાં જીવી રહ્યાં છે કારણ કે તે પણ સેરેબ્રલ પાલ્સીથી પીડિત છે. પણ એ હાર્યાં નથી, ઈ.સ.૧૯૮૯માં મુંબઈ યુનિવર્સિટીમાંથી ૭૪% ગુણ મેળવીને સ્નાતક થાય છે અને આજે અરધી સદી વટાવીને અમેરિકામાં પોતાની શક્તિથી રોજબરોજની જિંદગીનો જંગ જીતવાં યુદ્ધ કરે છે અને હા, કવિતા પણ લખે છે. વાંચતી વેળા હાથમાંથી પુસ્તક પડી જાય તો પણ નમીને જે લઈ ન શકાય એવી એમની પરિસ્થિતિ વિશે જાણીએ તો મન અવસાદથી ઘેરાઈ જાય છે પણ વિપાશા આપણને રોકે છે,

‘...આજે મારું મન ઉદાસ છે.

જાણે કોઈએ દરિયાનાં મોજાં આડે પથરોની લાઈન મૂકી

એને રોક્યાં હોય.

આ વાંચી તમે ઉદાસ નહીં થઈ જતા....’

અને એના કવિ પિતા આ પથરાઓનો ઉપાય બતાવે છે,,

‘પગને અથડાતા પથરાઓને પરસ્પર ટકરાવી તણખા ઉપજાવી લઈએ.’

આવી ગુજરાતી કવયિત્રી અને એને ધીરજ બંધાવતા પિતા મને ગમે છે.

અને એક જિજ્ઞેશ બ્રહ્મભટ્ટ નામે ગુજરાતી વાર્તાકાર અને ચિત્રકાર હતા, જેમણે આપણી વચ્ચેથી હજી ૨૦૧૮માં આયુષ્યના ૪૬માં વરસે વિદાય લીધી. છેલ્લાં વરસોમાં મોટર ન્યુરોન વ્યાધિ વધી ગયો ત્યારે વ્હીલચેરમાં બેસીને કુટુંબનાં સભ્યોની મદદથી આંખોની પાંપણ પટપટાવીને ક,ખ,ગની એવી બારાખડી વિકસાવી કે એ પાંપણ ઝપકાવે એ મુજબ પત્ની કે દીકરીઓ એને ઉકેલીને વાક્યો લખતાં જાય અને એમ વાર્તા લખાતી જાય. મિત્રો આવી રીતેય અક્ષરોમાંથી એક શબ્દ અને શબ્દોમાંથી વાક્ય બને!

આવા બીજા પણ સર્જકો છે જેમની રોજિંદી જિંદગી કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધના સાતમા કે બારમાં દિવસ જેટલી જ ભીષણ છે. એમાંથી અહીં એક ભારતીય અને ચાર ગુજરાતી લેખકોની વાત મેં કરી.

.....આ બધાં મને ગમે છે.

સાભાર-સ્વીકાર

કવિતા : અમથેઅમથું રમણ વાઘેલા : શરૂઆત પબ્લિકેશન્સ, ૨૦૨૫, જૂનાગઢ. ડે. પૃ. ૯૩. રૂ. ૧૫૦, દૃઢ દલિત કવિતાનો સંગ્રહ.

નવલકથા : કળશ છલકે : કિશોર વ્યાસ, અશોક ધનજીભાઈ શાહ, નવભારત સાહિત્ય મંદિર, મુંબઈ. ૨૦૨૫, ડે. પૃ. ૨૮૦, રૂ. ૫૦૦, (સામાજિક-સાંસ્કૃતિક-સાહિત્યિક-આર્થિક રાજકીય ક્ષેત્રોના ભેખધારી હેમરાજ શાહના જીવન પર આધારિત નવલકથા)

• નેશનલ હાઈવે : નિકેતા વ્યાસ કુંચાલા. અમોલ પ્રકાશન. અમદાવાદ, ૨૦૨૫, ડે. પૃ. ૧૮૩. રૂ. ૨૭૫. કાશ્મીરમાં કલમ ૩૭૦ને કેન્દ્રમાં રાખીને ઇન્ડિયન આર્મીનો ઓપરેશન કેસરિયાની વાતને આવરી લેતી નવલકથા.

બાળસાહિત્ય : કાગડાકાકા ખુરશીવાળા : મણિલાલ ન. પટેલ 'જગતમિત્ર' નવી. આ. ૨૦૨૫, ચેતનાબહેન એન. પટેલ, નિધિ પબ્લિકેશન, મહેસાણા.

સંપાદન : ભવાઈ : વિચારવિમર્શ : સંપા. ડૉ. એલ. એસ. મેવાડા, રિલાયેબલ પબ્લિસિંગ હાઉસ, અમદાવાદ, ૨૦૨૫. ડે. પૃ. ૧૬૨. રૂ. ૫૦૦. લીંબોઈ(મેમદપુર)માં યોજાયેલ 'ભવાઈ : સાહિત્ય સ્વરૂપ વિચાર-વિમર્શ'ના રાષ્ટ્રીય સેમિનાર પ્રસંગે સંશોધનાર્થીઓના સત્વશીલ લેખોનો સંગ્રહ.

અનુવાદ : સેતુબંધન : ભા. દ. ખેર, અનુ. કાશ્યપિ મહા. ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન, અમદાવાદ. ડે. પૃ. ૨૯૦, રૂ. ૫૦૦. વાલ્મીકિ રામાયણ પર આધારિત શ્રી રામના જીવનને આવરી લેતી નવલકથા.

પ્રકીર્ણ : સુખનું ઉપનિષદ : હરેશ ઘોળકિયા, આર. આર. શેઠ, અમદાવાદ. ડે. પૃ. ૧૮૪., રૂ. ૨૨૫. ૪૦ વેદાંતવિષયક લેખોનું પુસ્તક. • વહાલનું વાવેતર : લતા હીરાણી, ગૂર્જર પ્રકાશન, અમદાવાદ. ૨૦૨૫. પૃ. ૧૭૬, રૂ. ૨૫૦. ૨૦ બાળઘડતરના લેખોનું પુસ્તક. • આગમ આધાર : આચાર્ય વિજયરત્નસુંદરસૂરિ, રત્નત્રયી, ટ્રસ્ટ, કલ્પેશ વિ. શાહ, અમદાવાદ. ૨૦૨૫, ડે. પૃ. ૧૧૨. રૂ. ૨૦૦. (શ્રી આચારંગ સૂત્રના લોકવિજય અધ્યયન પર આધારિત આગમવાચના) • ઓક્સિજન : આચાર્ય શ્રી રાજહંસસૂરીશ્વરજી મ.સા., શ્રુતજ્ઞાન સંસ્કારપીઠ, અમદાવાદ, ૨૦૨૫, ડે. પૃ. ૧૮૦, રૂ. ૧૭૦. ૩૬ ચિંતનાત્મક લેખોનું પુસ્તક. • કુસુમાંજલિ એ સ્ટોરી બુક : આચાર્યશ્રી વિજયરાજહંસસૂરીશ્વરજી મ. સા. શ્રુતજ્ઞાન સંસ્કારપીઠ, અમદાવાદ, ૨૦૨૫, ડે. પૃ. ૧૧૬. રૂ. ૧૭૦. હિન્દી વાર્તાઓનો અંગ્રેજી અનુવાદ. • ઇતિહાસનો આવાસ : આચાર્ય રાજપરમસૂરિ, શ્રુતજ્ઞાન સંસ્કારપીઠ, અમદાવાદ. ૨૦૨૫. ડે. પૃ. ૧૮૯. રૂ. ૧૯૦, ૨૧ આગમ આધારિત કથાઓનું પુસ્તક. • દૃઢચરત્નો : રોહિત શાહ, પ્રસંગ પ્રિન્ટ વિઝન, અમદાવાદ, ૨૦૨૫, કાઉન, પૃ. ૧૨૬. રૂ. ૪૦૦. આ પુસ્તકમાં ૧૭ વ્યક્તિઓનો પરિચય-સંતસંગ રજૂ કર્યો છે. • લેખિની-અંક-બીજો : સંપા. ડૉ. પ્રીતિ જરીવાલા, ગીતા ત્રિવેદી, લેખિની સંસ્થા, મુંબઈ, ૨૦૨૫. ડે. પૃ. ૭૬, રૂ. ૧૦૦. સાહિત્યસર્જનમાં સ્ત્રીનો સૂર ત્રૈમાસિક.

પરિષદવૃત્ત

ઇતુભાઈ કુરકુટિયા

‘પાક્ષિકી’ અંતર્ગત

તા. ૧૨-૪-૨૦૨૫ના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં સાંજે ૫-૦૦ વાગ્યે પાક્ષિકી’ અંતર્ગત વાર્તાકાર અલકા ત્રિવેદીએ એમની વાર્તા ‘કરચ’નું પઠન કર્યું હતું તથા તા. ૨૬-૪-૨૦૨૫ના રોજ વાર્તાકાર નવનીત જાનીએ એમની વાર્તા ‘લેખકીય’નું પઠન કર્યું હતું.

ગુણાનુવાદ સભા

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ યોજિત, મૂર્ધન્ય કવિ શબ્દસ્થ શ્રી હરિકૃષ્ણ પાઠક, સુપ્રતિષ્ઠ શબ્દસ્થ કવિશ્રી રમેશ આચાર્ય, નાટ્યકાર પ્રલય રાવળ, ગૌતમભાઈ જોશી તથા કુમુદિની લાખિયાની ગુણાનુવાદ સભા તા. ૧૫-૪-૨૦૨૫ના રોજ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખશ્રી હર્ષદ ત્રિવેદીની અધ્યક્ષતામાં ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિરમાં સાંજે ૫-૦૦ કલાકે યોજાઈ હતી. જેમા સર્વશ્રી રઘુવીર ચૌધરી, પ્રકાશ ન. શાહ, રતિલાલ બોરીસાગર, પ્રફુલ્લ રાવલ તથા ડેકેશ ઓઝાએ શ્રદ્ધાંજલિ અર્પણ કરી હતી. પરિષદના પ્રકાશનમંત્રી ભીખેશ ભટ્ટે સભાનું સંચાલન કર્યું હતું.

દાન

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ટ્રસ્ટી શ્રી હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટની પ્રેરણાથી રૂ. ૧૫,૦૦,૦૦૦/-નું બિનશરતી દાન જાણીતા ઉદ્યોગપતિ શ્રી મુકેશભાઈ કુંડારિયા તરફથી મળેલ છે. આ પૂર્વે પણ શ્રી હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટની પ્રેરણાથી સોલારપેનલ લગાવવા માટેનું ૧૭,૦૦,૦૦૦/-નું દાન ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મળ્યું હતું. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું સદ્ભાગ્ય છે કે શ્રી હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટ સમયાંતરે આ રીતે ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મજબૂત આર્થિક સહાય પૂરી પાડતા આવ્યા છે.

— સમીર ભટ્ટ (મહામંત્રી)

સાહિત્યવૃત્ત

ઇતુભાઈ કુરુકુટિયા

શિબિર - ટૂંકી વાર્તામાં 'જાદુઈ યથાર્થવાદ'

અમદાવાદ વાર્તાવર્તુળની ૨૦મી વાર્તાશિબિર તા. ૫-૬ એપ્રિલ, ૨૦૨૫ના રોજ શ્રી રવિશંકર આશ્રમ, વાસદમાં યોજાઈ હતી. આ શિબિરમાં 'જાદુઈ યથાર્થવાદ'ની વિભાવના ધરાવતી અપ્રગટ મૌલિક વાર્તાઓનું પઠન સર્વશ્રી મનહર ઓઝા, ચેતન શુક્લ, મયૂર પટેલ, નયના મહેતા, જિગીષા પાઠક, હિમાલી મજુમદાર, સુષમા શેઠ, ઊર્મિ પંડિત, અર્ચિતા પંડ્યા, નેહા ગાંધી, મનીષા રાઠોડ, આરતી શેઠ, ઉર્વશી શાહ, કોશા રાવલ અને અલકા ત્રિવેદીએ કર્યું હતું. આ શિબિરમાં પરામર્શક તરીકે દીવાન ઠાકોર અને સંયોજક તરીકે મનહર ઓઝા ઉપસ્થિત રહ્યા હતા. શિબિરમાં દરેક વાર્તાઓની ચર્ચા કરવામાં આવી હતી.

ઓમ્ કૉમ્યુનિકેશન દ્વારા યોજાયેલા કાર્યક્રમો

તા. ૧-૪-૨૦૨૫ના રોજ સાંજે ૫-૩૦ કલાકે, રા. વિ. પાઠક સભાગૃહ, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, અમદાવાદમાં પ્રો. નિસર્ગ આહીરના સહયોગથી ઓમ્ કૉમ્યુનિકેશન દ્વારા કિશોરસિંહ સોલંકીના ૭૭ જન્મદિન પ્રસંગે 'શબ્દજ્યોતિ' કાર્યક્રમ અંતર્ગત સાહિત્યકાર કિશોરસિંહ સોલંકીએ પોતાના જીવનકવન વિશે વક્તવ્ય આપ્યું. તા. ૬-૪-૨૦૨૫ના રોજ સવારે ૧૦-૦૦ કલાકે શાસનસમ્રાટ ભવન, ઓડિટોરિયમ હોલ, હાઈસિંગની વાડી, અમદાવાદમાં પરમ પૂજ્ય આદરણીય શ્રી વિજયશીલચંદ્રસૂરીશ્વરજી મહારાજસાહેબની પ્રેરણાથી હાઈસિંગ કેશરીસિંગ ટ્રસ્ટના ઉપક્રમે 'શબ્દસંપદા' શીર્ષક હેઠળ જૈન સાહિત્ય સર્જક વિનયમેરુજીના જૈન સાહિત્યગ્રંથ 'હંસરાજ વઘરાજ પ્રબંધ' વિશે સેજલ શાહે વક્તવ્ય આપ્યું. તા. ૧૨-૪-૨૦૨૫ના રોજ સાંજે ૫-૩૦ કલાકે, ગોવર્ધનસ્મૃતિ મંદિર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં 'પુસ્તકપરિચય' અંતર્ગત કિરીટ દૂધાતના વાર્તાસંગ્રહ 'બાપાની પીપર' વિશે નરેશ શુક્લએ અને ચિનુ મોદીના પુસ્તક 'નવલશા હીરજી' વિશે સતીશ વ્યાસે અને 'નવલશા હીરજી' નાટકમાં આવતા દુહા અને છંદ' વિશે ઘનશ્યામ ગઢવીએ વક્તવ્યો આપ્યાં. તા. ૧૩-૪-૨૦૨૫ના રોજ સાંજે ૫-૩૦ કલાકે ગોવર્ધન સ્મૃતિમંદિર, ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં ભોગીલાલ જયચંદભાઈ સાહેસરાના ૧૦૯મા જન્મદિનપ્રસંગે 'અન્વેષણ' શીર્ષક હેઠળ સાહિત્યિક વ્યાખ્યાન નિમિત્તે 'ભોગીલાલ સાહેસરા' વિશે કીર્તિદા શાહે અને 'ભોગીલાલ સાહેસરાની સાહિત્યસૃષ્ટિ વિશે રમાણ સોનીએ વક્તવ્યો આપ્યાં. તા. ૨૩-૪-૨૦૨૫ના રોજ સાંજે ૫-૩૦ કલાકે, મિલ ઓનર્સ બિલ્ડિંગ ઓડિટોરિયમ (આત્મા હોલ), અમદાવાદમાં WORLD BOOK DAY (UNESCO પ્રેરિત)

ઉજવાણી અંતર્ગત સાહિત્યસર્જક KRISHNA DUTTA AND ANDREW ROBINSONના પુસ્તક ROBINRANATH TAGORE (THE MYRIAD-MINDED MAN)વિશે સાહિત્યકાર કિરીટ દૂધાતે અને સાહિત્યસર્જક DIANA L. ECKના પુસ્તક INDIA (A SACRED GEOGRAPHY) વિશે નરેશ વેદે વક્તવ્યો આપ્યાં. ઓમ્ કોમ્યુનિકેશનના કાર્યક્રમોનું સંચાલન કવિ મનીષ પાઠક 'શ્વેત'એ કર્યું હતું.

સ્મિતા પારેખ સાહિત્યસ્પર્ધાની રૂપરેખા અને નિયમો

અખિલ હિન્દ મહિલા પરિષદ બૃહદ સુરત શાખા ટ્રસ્ટના વાચકમંચના ઉપક્રમે સ્મિતા પારેખ સાહિત્ય લેખનસ્પર્ધા ૨૦૨૫માં વાર્તા, કવિતા અને બાળવાર્તા મોકલવાનું આમંત્રણ છે. શ્રેષ્ઠ કૃતિને રૂ.૫,૦૦૦/-નું રોકડ દરેક પ્રકારમાં પારિતોષિક આપવામાં આવશે. ગુજરાતીમાં લખતા દરેક સર્જક માટે આ સ્પર્ધા ખુલી છે.

વાર્તા, કવિતા, બાળવાર્તા

કૃતિને શીર્ષક આપવું જરૂરી છે. કૃતિ પર લેખકે પોતાનું નામ લખવું નહિ. નામ લખનારની કૃતિ અમાન્ય ગણાશે. નામ, સરનામું, ટેલિફોન નંબર વગેરે અલાયદા કાગળ પર લખવું. સ્પર્ધકે કૃતિની બે નકલ મોકલવી ફરજિયાત છે. ટાઇપ કરીને અથવા ફૂલ્સકેપ પેપર પર સુવાચ્ય અક્ષરે લખીને પોતાની કૃતિ મોકલવી. સ્વચ્છિત તેમજ અપ્રગટ કૃતિ જ માન્ય ગણાશે, કૃતિ મોકલવાની છેલ્લી તારીખ ૩૧ ઓગસ્ટ, ૨૦૨૫ છે. કૃતિ અખિલ હિન્દ મહિલા પરિષદ બૃહદ સુરત શાખા, શાલિભદ્ર કોમ્પ્લેક્સ. કાદરશાની નાળ, ટિમલિયાવાડ, નાનપરા, સુરત-૩૯૫૦૦૧ (ફોન. નં. ૨૪૭૦૪૧૩/૨૪૬૨૯૩૦૦) એ સરનામે મોકલવાની રહેશે.

કાન્ત અને બાલાશંકરની કવિતા વિશેના આ વિવેચનનો સાર કંઈક આ પ્રમાણે આપી શકાય: કાન્તનાં પાત્રો—સહદેવ, પાંડુ અને ચક્રવાકયુગલ-માં પ્રેમની પરિતૃપ્તિ, પરિપૂર્ણતા અશક્ય છે. કારણ કે આ વિશ્વની યોજનામાં અપૂર્ણતા, વિષમતા અને અન્યાય છે. ઈશ્વર-વિધાતા-નિયતિ કૂર-નિષ્કુર છે. એથી આ પાત્રોમાં સંઘર્ષ છે અને આ સંઘર્ષનું સમાધાન નથી. એથી અંતે ક્ષણિક મૃત્યુ—વિસ્મૃતિ અને મૃત્યુ છે. એથી કરુણતા છે. કાન્તના જીવનમાં ધર્માન્તર પછી આ સંઘર્ષનું સમાધાન છે. મૃત્યુ પછી પરલોકમાં સ્વીડનબોર્ગીય સ્વર્ગમાં પ્રેમની પરિતૃપ્તિ, પરિપૂર્ણતા છે જ એવી શ્રદ્ધા છે. એથી શાંતિ છે. કાન્ત સત્યશોધક, સત્યસાધક હતા. આરંભમાં એમનામાં અજ્ઞેયવાદની નાસ્તિકતા હતી, અંતમાં ધર્માન્તર પછી આસ્તિકતા હતી. બાલાશંકરની કવિતામાં કાવ્યનાયકને કોઈ અદ્ભુત, અલૌકિક, લોકોત્તર, નિત્યનૂતન સૌંદર્યમૂર્તિ પ્રત્યે પ્રેમ છે. પણ કાવ્યનાયકમાં વચનભંગને કારણે વિરહ છે. વળી આ સૌંદર્યમૂર્તિનો સ્વભાવ એવો છે કે કોઈ વિરલ ક્ષણે જ, ક્ષણેક માટે જ એનું દર્શન શક્ય છે, એનું સંપૂર્ણ દર્શન શક્ય નથી અને મિલન તો અશક્ય જ છે. એથી એનામાં શોક છે. પણ આ શોકમાં પણ પ્રેમને કારણે આનંદ છે. વળી ક્યારેક એનું પૂર્ણદર્શન થશે એવી આશા છે. નહિ તો મૃત્યુ પછી તો પૂર્ણદર્શન જ નહિ, એનું પૂર્ણમિલન પણ થશે જ એવી શ્રદ્ધા છે. એથી પણ એનામાં આનંદ છે. બાલાશંકર સૌંદર્યપ્રેમી હતા, એમનામાં સાદંત આસ્તિકતા હતી.

— નિરંજન ભગત,

સ્વાધ્યાયલોક, ગુજરાતી સાહિત્ય: ઉત્તરાર્ધ: (પૃષ્ઠ ૫૫)

આ અંકના લેખકો

- ઇતુભાઈ કુરકુટિયા : વ્યાખ્યાતા ક. લા. સ્વાધ્યાય મંદિર, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૯.
 કિરીટ દૂધાત : A/૧, સુયોજન એપાર્ટમેન્ટ, સોલા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૬૦.
 જાસ્મિન ભીમાણી : ડી/૮૦૨, સ્પીડવેલ હાઇટ્સ, શ્યામલ સ્કાય લાઇફની સામે, ૮૦ ફૂટ રિંગ રોડ, મવડી, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૧.
 જિજ્ઞા વોહરા : F-૩૦૨, Shivalay Residency Opp. Vishal Supermarket, Kudasan, Gandhinagar-૩૮૨૪૨૧.
 તેજસ દવે : એ/૩૦૧, કબીર એન્કલેવ, સાંઈનાથ હોમિયોપેથિક હોસ્પિટલ સામે, લીટલવિંગ બસસ્ટોપ પાસે, બોપલ-ઘુમા રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮.
 દર્શના ધોળકિયા : ન્યૂ મિન્ટ રોડ, પેરિસ બેકરી પાસે, ભુજ-૩૭૦૦૦૧. (કચ્છ)
 દિલીપસિંહ ચૌહાણ : બી/૯/૬, કબીર બંગલોઝ, વિભુષા બંગલોઝ પાસે, બોપલ-ઘુમા રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮.
 દીપક ત્રિવેદી : ૧, નંદનવન પાર્ક-૯, સદ્ગુરુ બંગલો, એસ.બી.આઈ. પાછળ, સાધુ વાલવાણી રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫.
 નવનીત જાની : બ્રહ્મશેરી, મુ. પો. જાળીલા રોડ, તા. રાણપુર, જિ. અમદાવાદ-૩૮૨૨૫૫.
 નીતા શૈલેષ : toneetas@hotmail.com.
 પ્રણવ ઠાકર : 'પાગલ' ફ્લેટ નં-૩૦૩ (૮/૩૦૩) સી.વિંગ, શિવ ઓર્કિડ ગોકુલ હોટલ પાસે, વિમલનાથ સોસાયટી પાછળ, સુરેન્દ્રનગર-૩૬૩૦૦૧
 પ્રફુલ રાવલ : A/૧૦૦૪, Turquoise Grandeure, Nr. Sanskardham, ૪૫, Mtr. Road, From YMCA Club, Godhavi-૩૮૨૧૧૫
 મધુસૂદન પટેલ 'મધુ' : સી/૧૨૦૪, કવીશા સેલિબ્રેશન, આરોહી ક્લબ સામે, અમરનાથ બંગલો પાસે, સાઉથ બોપલ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૫૮.
 મીનળ દવે : એ/૧૮, હરિધામ સોસાયટી, તુલસીધામ, શાક માર્કેટ પાસે, ઝાડેશ્વર રોડ, ભરૂચ-૩૬૨૦૧૮.
 રાજેશ પંડ્યા : એ/૫, ઋતુરાજ, નૂતન વિદ્યાલય પાસે, સમા રોડ, વડોદરા-૩૬૦૦૨૪.
 વસંત જોષી : બી/૭૫, આલાપ સેન્ચ્યુરી, કાલાવાડ રોડ, રાજકોટ-૩૬૦૦૦૫.
 સુમન શાહ : જી-૭૩૦, શબરી ટાવર, વસ્ત્રાપુર, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૫.
 હરીશ મીનાશ્રુ : ૯/એ- 'સુમિરન', સૌરમ્ય બંગલા, વિનુકાકા માર્ગ, બાકરોલ ૩૮૮ ૩૧૫ જી: આણંદ (મો) ૯૮૨૪૫ ૧૧૯૬૧
 હર્ષદ ત્રિવેદી : 'સુરતા' એ/૧૧, નેમીશ્વર પાર્ક, તપોવન સર્કલ, સરદાર પટેલ રિંગ રોડ, અમિયાપુર-૩૮૨૪૨૪. જિ. ગાંધીનગર.

આજીવન સભ્યોની યાદી

ડૉ. વંદના રામી	અમદાવાદ
ઉત્કર્ષ મજુમદાર	મુંબઈ
રોશની ધમ્મદર્શી	અમદાવાદ
સુખદેવ જોષી	ડીસા
સંતોષ કરોડે	અમદાવાદ
પુનિલ રાજસિંહ સોલંકી	અમદાવાદ
ભાસ્કર જે. ભટ્ટ	અમદાવાદ
કેતન ડી. ભાલાળા	અમદાવાદ
રેખાબા ડી. સરવેયા	પોરબંદર
રાકેશ અસારી	અમદાવાદ
મનીષકુમાર ચાવડા	કરજણ
ગૌરવ શેઠ	અમદાવાદ
રેખા દવે	ગાંધીનગર
ભાવિષા એ. દવે	અમદાવાદ
નિમિષા પટેલ	પાટણ
મુકેશ બી. રાવલ	અમદાવાદ
ઉમંગકુમાર નકુમ	અમદાવાદ
નેહલ વૈદ્ય	મુંબઈ
પરાગ એન. ત્રિવેદી	અમદાવાદ
બીના જગદીશ શાહ	અમદાવાદ
ધરમશીભાઈ રબારી	અમદાવાદ
ચિંતન મહેતા - નવરંગપુરા,	અમદાવાદ
કાળુજી ગોબરજી વણઝારા	ગાંધીનગર
મયંક શિરીષ પરીખ	અમદાવાદ
સિદ્ધાંતચંદ્ર વિજય મુનિ	સૂરત
મધુકાન્ત આચાર્ય	ભુજ
સંજય દેરાસરી	અમદાવાદ
સ્મિતા વી. ઠક્કર	કુડાસણ
વિષ્ણુપ્રસાદ ઠક્કર	કુડાસણ
યોગેશ ગોરવિયાળા	પોરબંદર
સુરેશચંદ્ર ઉપાધ્યાય	અમદાવાદ
દેવેન્દ્ર બી. રાવલ	વાંકાનેર
શીતલ માલાણી	જામનગર
મુકેશ રાજેન્દ્ર પરીખ	મુંબઈ
ડૉ. છગનભાઈ ટુંડિયા	સુરેન્દ્રનગર

રાજેશકુમાર રાવલ	ધ્રાંગધ્રા
મુકેશ ઝીંઝુવાડિયા	અમદાવાદ
ભીખાભાઈ કે. અમીન	કોબા
હિજેશ પંચાલ	વડોદરા
પિનાકીન પરમાર	ઉગામેડી
અજય એચ. શાહ	અમદાવાદ
રુચિર બી. પંડ્યા	અમદાવાદ
જગન એમ. પંડ્યા	ભાવનગર
કિંજલ એ. રબારી	અમદાવાદ
ધીરજ બી. પરમાર	અમદાવાદ
ડૉ. સુનિલ જાદવ	રાજકોટ
વિધિ એન. ભગોરા	અમદાવાદ
પ્રવીણચંદ્ર બી. મોદી	અમદાવાદ
નિયત શાહ	અમદાવાદ
રિપલ એન. પ્રજાપતિ	અમદાવાદ
ચેતાબા કે. જાડેજા	માંડવી
શ્રેણિક વૈષ્ણવ	અમદાવાદ
પ્રણવ એ. ત્રિવેદી	અમદાવાદ
પ્રીતિ એ. મકવાણા	ગુંડાલ
ડૉ. અમિતકુમાર ગામી	સુરત
ડૉ. આકૃતિ વી. પંચાલ	ડીસા
કાળુભાઈ ચૌધરી	અમદાવાદ
પ્રો. ઉર્વશી એમ. પંડ્યા	મુંબઈ
મેઘાવિની સી. રાવલ	સુરેન્દ્રનગર
નગીન દવે	રાજકોટ
અનિરુદ્ધ જે. ઠક્કર	અમદાવાદ
મહમદરિયાઝ લાંગડા	મહુવા
સંસ્થા આજીવન	
શ્રીમતી એ. પી. પટેલ	
આર્ટ્સ એન્ડ એમ. પી. પટેલ	
કોમર્સ કોલેજ	નરોડા
સરકારી આર્ટ્સ એન્ડ	
કોમર્સ કોલેજ	બરવાળા
આદિવાસી આર્ટ્સ એન્ડ	
કોમર્સ કોલેજ	સંતરામપુર

સહદય સાહિત્યરસિકો અને શ્રેષ્ઠીઓને એક અપીલ...

પ્રિય સહદય,

સાદર વંદન.

આપ સહુ જાણો છો કે ૧૯૦૫માં સ્થપાયેલી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પોતાની ગુણવત્તાપૂર્ણ સાહિત્યિક સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓથી દેશની એક અગ્રગણ્ય સંસ્થા બની રહી છે. આના મૂળમાં, રણજિતરામ અને ગોવર્ધનરામ જેવા સારસ્વતોના આશીર્વાદ છે. વિશેષરૂપે ગુજરાત અને ભારતના ઉત્તમ સાહિત્યકારોની શુદ્ધ સાહિત્ય તરફની નિસબત અને આપ સૌની પરિષદ પ્રીતિ છે. ગુજરાતના ઉત્તમ શ્રેષ્ઠીઓથી લઈને અદના સાહિત્યરસિકોએ પરિષદને પોતાની ગણીને વખતોવખત આર્થિક મદદ કરી છે અને આ કારણે પરિષદ સાબરમતી નદીના કિનારે અડીબમ, ટટ્ટાર અને પોતાની ગરિમા જાળવીને ઊભી છે.

પરિષદનાં પ્રકાશનો, વ્યાખ્યાનમાળાઓ, પરિસંવાદો, સંશોધનો, કાર્યશાળાઓ અધિવેશન અને જ્ઞાનસત્ર ઊંચી સાહિત્યિક ગુણવત્તા ધરાવે છે એ તો ખરું જ, સાથોસાથ આપણી સાહિત્યિક સૂઝ અને સંવેદનાને સંકોરે પણ છે.

છેલ્લાં બે વર્ષની જ વાત કરીએ તો જ્ઞાનસત્ર અને અધિવેશનને બાદ કરતાં પરિષદે આશરે ૩૫૦ જેટલા સાહિત્યિક કાર્યક્રમો યોજ્યા છે અને ગુજરાત તેમજ ગુજરાત બહાર પણ પહોંચી છે. અરે, જાન્યુઆરીથી આજ સુધીની જ વાત કરીએ તો માત્ર બે મહિનામાં ૩૭ કાર્યક્રમો યોજાયા છે અને વિશ્વ માતૃભાષા દિવસ નિમિત્તે ૧૭૬ સંસ્થાઓ સુધી પરિષદ પહોંચી છે. આ ઉપરાંત ગુજરાતના સાહિત્યરસિકો અને પરિષદપ્રીતિ ધરાવતા શ્રેષ્ઠીઓએ છેલ્લાં બે વર્ષમાં પરિષદને જે આર્થિક સહાય કરી છે તેના ફળસ્વરૂપે રા. વિ. પાઠક સભાગૃહનો કાયાકલ્પ થયો છે, ટૂંકસમયમાં પરિષદ ભવનમાં ત્રીજે માળે બંધ પડેલા ચાર રૂમમાં પરિસંવાદ કે કાર્યશાળાઓના સમયે વિદ્વાનો રોકાઈ શકે તેવી વ્યવસ્થા પણ સર્જઈ રહી છે, ગોવર્ધનભવન ઉપરાંત બીજા બે સેમિનારખંડ પણ ટૂંક સમયમાં ખુલા મુકીશું. આ ઉપરાંત, ગુજરાત અને ગુજરાતની બહાર જ્યાં જ્યાં ગુજરાતીઓ વસે છે ત્યાં પરિષદ પોતાની પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા પહોંચે તેવી અમારી નેમ છે. અમારાં સપનાંઓ ઘણાં છે, પરંતુ એને સાકાર કરવા આપ સહુની સહાય અનિવાર્ય છે. આ માટે પરિષદ આપની સામે હાથ લંબાવે છે. આપની સહાય ઈચ્છે છે. આપની આર્થિક સહાય ન કેવળ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને, પરંતુ ગુજરાતની સાહિત્યિક આબોહવાને શુદ્ધ કલાસંદર્ભ આપશે.

અમને શ્રદ્ધા છે કે આપણી ગુણવંતી ગુજરાત અને વિશ્વભરમાં ફેલાયેલા ગુજરાતીઓ પરિષદને આર્થિક રીતે મજબૂત બનાવવાના ભાગ રૂપે ઉદાર સહાય આપવાની અમારી આ અપીલનો જબરો હકારાત્મક પ્રતિભાવ આપશે.

પરિષદના બેંક ખાતાની વિગત આ મુજબ છે.

NAME OF THE ACCOUNT HOLDER	:	GUJARATI SAHITYA PARISHAD
BANK NAME	:	BANK OF INDIA
BANK ADDRESS	:	ASHRAM ROAD BRANCH, AHMEDABAD-380009
BANK A/C NO.	:	200220100004869
MICR CODE NO.	:	380013006
IFSC NO.	:	BKID0002002
BRNCH CODE	:	2002

હર્ષદ ત્રિવેદી
પ્રમુખ

સંજય ચૌધરી
કોષાધ્યક્ષ

સમીર ભટ્ટ
મહામંત્રી

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ - અમદાવાદ

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને મળેલ દાનની વિગત

ક્રમ	નામ	ગામ	રકમ
જૈનાચાર્યશ્રી વિજયશીલચંદ્રસૂરિ મ.ની પ્રેરણાથી મળેલ દાન			
૧.	મુનીરભાઈ મહેતા	અમદાવાદ	૫,૦૦,૦૦૦/-
૨.	શ્રી નેમિ-નન્દન શતાબ્દી ટ્રસ્ટ	અમદાવાદ	૩,૦૦,૦૦૦/-
૩.	જૈન ગ્રંથ પ્રકાશન સમિતિ, ખંભાત (પરબ પ્રકાશન માટે)	ખંભાત	૨,૦૦,૦૦૦/-
૪.	શ્રી વિજયનેમિસૂરિ. જ્ઞાનશાળા ટ્રસ્ટ	અમદાવાદ	૧,૦૦,૦૦૦/-
૫.	ડૉ. જશવંત મોદી (યુ.એસ.એ.) વતી શ્રી વિજયનેમિસૂરિ. જ્ઞાનશાળા ટ્રસ્ટ	અમદાવાદ	૧,૦૦,૦૦૦/-
૬.	જ્ઞાનની બારી હ. શ્રી શ્રેણિક શાહ	અમદાવાદ	૧,૦૦,૦૦૦/-
૭.	સંજય ઝવેરી (જાપાન) વતી નવીનભાઈ મહેતા	અમદાવાદ	૧,૦૦,૦૦૦/-
૮.	સુરેન્દ્રભાઈ સારાભાઈ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ	અમદાવાદ	૧,૦૦,૦૦૦/-
૯.	સુરેશ અંબાલાલ શાહ	મુંબઈ	૧,૦૦,૦૦૦/-
૧૦.	શેઠ હઠીસિંહ કેસરીસિંહ ટ્રસ્ટ	અમદાવાદ	૧,૦૦,૦૦૦/-
૧૧.	શેઠ દલપતભાઈ મગનભાઈ - શારદાભુવન જૈન પાઠશાળા ટ્રસ્ટ	અમદાવાદ	૧,૦૦,૦૦૦/-
* * *			
૧.	ત્રિવેણી ફાઉન્ડેશન	મુંબઈ	૧૩,૦૦,૦૦૦/-
* * *			
શ્રી હર્ષ બ્રહ્મભટ્ટની પ્રેરણાથી મળેલ દાન			
૧.	શ્રી મુકેશભાઈ કુંડારિયા	મોરબી	૧૫,૦૦,૦૦૦/-
* * *			
પૂ. શ્રી મોરારિબાપુની પ્રેરણાથી મળેલ દાન			
૧.	જે. એલ. મોરીસન ઈન્ડિયા	—	૫,૦૦,૦૦૦/-
૨.	સાહિત્યના વિવિધ કાર્યક્રમ માટે	ચિત્રકૂટધામ, તલગાજરડા	૫૦,૦૦૦/-
૩.	શ્રી ચિત્રકૂટ ધામ	તલગાજરડા	૫૦,૦૦૦/-
* * *			
પરબ અપીલ પેટે મળેલ દાન			
૧.	બિન્દુ ભટ્ટ (વિવિધ કાર્યક્રમો માટે)	અમિયાપુર	૧,૦૦,૦૦૦/-
૨.	પ્રીતિ ભાર્ગવ મહેતા	સુરત	૫૧,૦૦૦/-
૩.	શ્રી ગોવિંદભાઈ પટેલ, સમર્થ ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ	વિસનગર	૫૧,૦૦૦/-
૪.	શ્રી સ્વામીનારાયણ ગુરુકુળ સર્વ જીવ હિતાવહ ટ્રસ્ટ (હ. પરમપૂજ્ય ગુરુવર્યશ્રી માધવપ્રિયદાસજી સ્વામી)	છારોડી	૫૦,૦૦૦/-
૫.	અનિલાબહેન દલાલ	અમદાવાદ	૫૦,૦૦૦/-
૬.	દિલીપસિંહ દેવીસિંહ ચૌહાણ (લાલુભા)	અમદાવાદ	૨૫,૧૨૫/-

૭. વિષ્ણુપ્રસાદ ડી. ઠક્કર	કુડાસણ	૨૫,૦૦૦/-
૮. વલ્લભ કે. વોરા	મુંબઈ	૨૧,૧૧૧/-
૯. સુરેશ શાંતિલાલ કોઠારી	યુ.એસ.એ.	૧૫,૦૦૦/-
૧૦. વિપુલ મહેતા	ભાવનગર	૧૧,૦૦૦/-
૧૧. ડૉ. ચત્રભુજ બી. રાજપરા	જૂનાગઢ	૫,૫૦૦/-
૧૨. શ્રી પ્રવીણ ગઢવી	ગાંધીનગર	૫,૦૦૦/-
૧૩. શ્રી સંતોષ બાલકૃષ્ણ કરોડે	અમદાવાદ	૫,૦૦૦/-
૧૪. રમેશ બી. મહેતા	જૂનાગઢ	૫,૦૦૦/-
૧૫. સંજય ઉપાધ્યાય	રાજકોટ	૫,૦૦૦/-
૧૬. શ્રી કમલેશ છગનભાઈ પટેલ	ઉધના	૨,૦૦૧/-
૧૭. અજિત પારેખ	વલસાડ	૧,૦૦૧/-
૧૮. નવીનચંદ્ર ધામેચા	નવસારી	૨,૧૦૦/-
૧૯. જશુબહેન બુદ્ધિધન ત્રિવેદી	અમદાવાદ	૫૦૦/-
• શ્રી મોહનલાલ દવે 'જીવનપ્રકાશ'		
ગ્રંથાવલોકન/સમીક્ષા વર્ષ ૨૦૨૪, માટે પારિતોષકના		
હ. : શ્રી ભૂપેન્દ્રભાઈ દવે	સુરેન્દ્રનગર	૧૫,૦૦૦/-
• શ્રી ચત્રભુજ બી. રાજપરા	જૂનાગઢ	૫,૧૦૦/-
• પંકજ બાવીસી (ચી. મં. ગ્રંથાલયમાં દાન)	અમદાવાદ	૨,૦૦૦/-
• બેન્ચમાર્ક એજન્સી પ્રા. લિ.ના શ્રી નિશીથ જોશી (ચેરમેન અને એમ.ડી.) અને શ્રી હિરેન સવાઈ (એમ.ડી.) તરફથી (હ. શ્રી પાવનભાઈ બકેરી) ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સ્વાધ્યાય-નિવાસના ચાર બાથરૂમ માટે ચાર નંગ ઈલેક્ટ્રિકવોટર ગીઝર ભેટ મળેલ છે.		

ગુજરાત વિશ્વકોશ ટ્રસ્ટ દ્વારા સંચાલિત
ગુજરાતી લેક્સિકન

૫૧/૨, રમેશપાર્કની બાજુમાં, વિશ્વકોશ માર્ગ,
ઉસ્માનપુરા, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩.

વિશ્વવ્યાપી વેબસાઇટ ગુજરાતી લેક્સિકન(www.gujaratilexicon.com)ની
એક નવી સિદ્ધિ

૩૫,૦૦૦ શબ્દો ધરાવતો સંસ્કૃત-ગુજરાતી શબ્દકોશ
હવે ઓનલાઇન પ્રાપ્ત થશે

મૂળ સંસ્કૃત શબ્દ, એનો ગુજરાતી અર્થ અને એના વ્યાકરણનો પ્રકાર ધરાવતો
આ શબ્દકોશ સંસ્કૃત ભાષાના અભ્યાસીઓને આશીર્વાદરૂપ બનશે.

અત્યાર સુધીમાં સાડા પાંચ કરોડથી વધુ લોકોએ જોયેલી,
પિસ્તાળીસ લાખ શબ્દ ધરાવતી,
દૈનિક પાંચ હજારથી વધુ લોકો જેની મુલાકાત લે છે અને ભારત ઉપરાંત
વિશ્વના અનેક દેશોમાં અભ્યાસીઓ દ્વારા લેક્સિકનનો ઉપયોગ થાય છે.

અહીં પ્રાપ્ત થશે નીચેના શબ્દકોશ :

- અંગ્રેજી - ગુજરાતી શબ્દકોશ (૬૪,૦૦૦થી વધુ શબ્દો)
- ગુજરાતી - અંગ્રેજી શબ્દકોશ (૪૮,૦૦૦થી વધુ શબ્દો)
- ગુજરાતી - ગુજરાતી શબ્દકોશ (સાર્થ જોડણીકોશ, બૃહદ જોડણીકોશ અને
ભગવદ્ગોમંડલ સહિત) (૪,૩૨,૦૦૦થી વધુ શબ્દો)
- હિન્દી - ગુજરાતી શબ્દકોશ (૩૭,૫૦૦થી વધુ શબ્દો)
- મરાઠી - ગુજરાતી શબ્દકોશ (૨૭,૫૦૦થી વધુ શબ્દો)
- સંસ્કૃત - ગુજરાતી શબ્દકોશ (૩૫,૦૦૦થી વધુ શબ્દો)

આ ઉપરાંત ગુજરાતી લેક્સિકન વેબસાઇટ ઉપર તમે વિવિધ શબ્દકોશો, કહેવતો
અને રૂઢિપ્રયોગ, વિરુદ્ધાર્થ શબ્દો વગેરે જેવી વિગતો માણી શકો છો.

વળી ઈ-બુક, જ્ઞાન સાથે ગમ્મત કરાવતી વિવિધ રમતો
જેમ કે કોસવર્ડ, ઉપાણાં, ક્વિઝ, વર્ડ સર્ચ, વર્ડ મેચ વગેરે...નો
આનંદ તમે માણી શકશો અને
હા, તમે એપ સ્વરૂપે ગુજરાતીલેક્સિકન સ્રોત ડાઉનલોડ પણ કરી શકો છો.

Android : <https://play.google.com/store/apps/dev?id=8361835744909835495>

iOS : <https://apps.apple.com/us/developer/arnion-technologies-private-limited/id660611788>

Desktop App : <https://www.gujaratilexicon.com/downloads/>

સીમમાં વસતિ :

લે. મુકુન્દરાય વિ. પારાશર્ય (૧૩-૨-૧૯૧૪ થી ૧૯-૫-૧૯૮૫)

આશરે એંશી વરસ પહેલાંની આ વાત છે. રાજકોટથી રીબડા સ્ટેશને ઊતરીને કોટડા-સાંગાણી જતાં વચમાં અરડોઈ ગામ આવે છે. અરડોઈથી રસ્તો દક્ષિણે થઈ પૂર્વદિશામાં કોટડા તરફ વળે છે. એ વળાંક પર આજે ઝાડ છે ત્યારે એ વળાંક ને રસ્તો ઉજ્જડ હતાં. રસ્તા પર એક પણ ઝાડ ન હતું. એ વળાંકની દક્ષિણે ચારેક ખેતરવા દૂર સામા પટેલનું એક ખેતર હતું. સામા પટેલ વૃદ્ધ થયા ત્યારે તેમણે રસ્તાના વળાંક પર એક વડલો ને પાંચ-છ પીપળ વાવી. પોતાના ખેતરની કૂઈએથી જાતે પાણી સારી લાવીને તેને પાચું. કોઈ પૂછે કે આ શું કરો છો? તો કહેતા કે “સીમમાં વસતી કરું છું.”

વાવતાં વવાઈ ગયાં પણ વળતા વરસે વરસાદ ઓછો થવાથી સામા પટેલની કૂઈમાં પાણી ન રહ્યાં. તેઓ ઘણે જ દૂરથી રોજ કાવડમાં પાણી લાવી પાતા. જેને ખેતરેથી પાણી લાવતાં તેણે કહ્યું : “ભાભા! આ ઉંમરે શીદને વેઠ કરો છો?” ત્યારે એમણે જવાબ દીધો : “લાંબા ઉજ્જડ માર્ગે ઉનાળામાં ક્યાંક છાંયો હોય તો માણસને તેમજ ઢોર-પંખીને વિસામો મળે.” પેલા ખેડૂતે ફરી કહ્યું : “એ માટે તો એક વડલોય બસ છે. તમારી કાયા હાલતી નથી તો પીપરુંને શીદ પાણી પાઓ છો? મર સુકાય.” સામા પટેલનો જવાબ હતો : “આપણે વગેરે રે’તાં હોઈએ ને એકલાં જીવ મૂંઝાય તો કોકદિ’ હાલીને એકાદ ગામ જઈએ ને આપણા જેવાને મળીને મન ઠારીએ. એકલું ઝાડ ક્યાં જાય? છેટે નજર નાખે ઝાડનેય એકલું ન ગોઠે. બે-પાંચ જીવ ભેગા સારા.” સામા ભાભાને કો’ક કેતું : “પાંચ છ પીપરુંને બદલે બે-ત્રણને જ પાઓ ને તો ચારેક ઝાડ રહેશે ને તમારી મજૂરી અરઘી થઈ જશે.” ત્યારે સામાભાભાએ કહેલું : “ઊઝરતાં ઝાડ પોતાની હારનાં બીજાને મરતાં જોઈ અકળાય ને હું જ એમને ઊઝરતાં મારી નાખું ઈ મારાથી નો ખમાય.”

ભાભાને ત્રણ-ચાર દીકરા હતા, પણ પાણી પોતેજ પાતા ને એમણે રસ્તાનાં વળાંક પર વૃક્ષો ઉઝેયાં. આજે સામોભાભો નથી. એના સંતાનોમાંથી કોણ એમને યાદ કરતું હશે મને ખબર નથી, પણ ભાભાએ વાવેલાં એ ઝાડ હજી છે. ઉનાળાના ઘણા બપોરે પશુ, પંખી પેઠે એ ઝાડની છાયામાં મેં ગાળ્યા છે. ઉપરાંત ટીમણ કર્યાં છે ને ક્યારેક એના થડને બથ ભરી પ્રણામ કર્યાં છે. એ ભાવનાથી કે એ પ્રણામ એ ઝાડના વાવનારને પણ પહોંચે.

“મારાં મોટીબા અને બીજી સત્યકથાઓ”માંથી
પ્રકાશક : પ્રવીણ પ્રકાશન, રાજકોટ

સંવાહક : પીયૂષ મુકુન્દરાય પારાશર્ય
મો. ૯૮૨૫૧૮૭૦૦૭

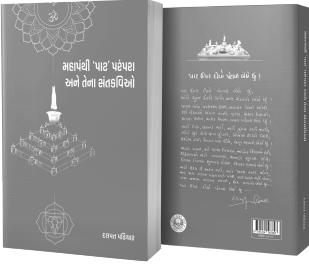
ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનાં નવાં પ્રકાશનો

મહાપંથી 'પાટ' પરંપરા અને તેના સંતકવિઓ

લે. : દલપત પઢિયાર

(કાચું પૂઠું, પૃષ્ઠ : ૩૨૪, કિ. રૂ. ૬૦૦/-)

‘મહાપંથ’ અતિ પ્રાચીન લોકસાધનાપંથ ગણાય છે. આ પંથનો ઉદ્ભવ ક્યારે થયો, કોણે કર્યો, કઈ રીતે વિસ્તર્યો વગેરે પ્રશ્નોના સીધેસીધા ઉત્તર હાથ લાગવા મુશ્કેલ છે, પણ આ પંથ બહુધા નીચલા સ્તરના ગણાતા, સામાન્ય વર્ગના સંતો, ભક્તો, સાધકો અને બહુજન લોકોએ ખેડ્યો છે એ સ્પષ્ટ છે. આજે પણ પંથ સામાન્ય સમાજોમાં અને નીચલા વર્ગના ગણાતા લોકોમાં સવિશેષ પ્રચલિત છે. સામાન્ય જનસમાજની આસ્થા, ભક્તિ અને ધર્મભાવનાને ધારણ આપતો આ પંથ, તેના ઉદ્ભવકાળથી તે આજ સુધી તેના દેશકાળ મુજબ અનેક અવનવાં રૂપોમાં પરિવર્તન પામતો, એકધારે ચાલ્યો આવ્યો છે. આમ, ‘મહાપંથ’ લોકોની વચ્ચે ઉદ્ભવેલો, લોકોએ ઉઠેરેલો, લોકોએ ઝીલેલો અને લોકોએ જાળવેલો પ્રાચીન, વિશાળ લોકસાધનાપંથ છે. એ ‘લોકધર્મ’ તરીકે પણ ઓળખાય છે.

શબ્દમૂળની શોધ

લે. : હેમન્ત દવે – સુહાગ દવે

(પાકું પૂઠું, પૃષ્ઠ : ૨૧૬,

કિ. રૂ. ૬૫૦/-)

‘શબ્દમૂળની શોધ’ [...]. એમાંથી પસાર થતાં લાગે છે કે આ પ્રકારની સજ્જ ભાષાચેતનાનું કામ હવે વિરલ થતું આવે છે ત્યારે બહુશ્રુત ભૂમિકાથી ભાષાવિશ્લેષણ અને શબ્દવ્યુત્પત્તિ-વિશ્લેષણ દૃષ્ટિપૂર્વકનું આ સાહસ આવકારવા યોગ્ય છે.

– ચન્દ્રકાન્ત ટોપીવાળા

ભારતરત્નથી પુરસ્કૃત પ્રતિભાઓ

ભારતરત્ન દષ્ટિવંત રાજનેતા લાલકૃષ્ણ આડવાણી	રસિકબા હેમુદાન કેસરિયા	350
ભારતરત્ન ડૉ. ભીમરાવ આંબેડકર	નાથાલાલ ગોહિલ	350
ભારતરત્ન બિશ્મિલ્લાખાન	કનુભાઈ રાવલ	130
ભારતરત્ન ધોંડૂ કેશવ કર્વે	કનુભાઈ રાવલ	130
ભારતરત્ન મધર ટેરેસા	કનુભાઈ રાવલ	100
ભારતરત્ન વિક્રમ સારાભાઈ	ઉષા જોશી	100
ભારતરત્ન અબ્દુલ કલામ	ઉષા જોશી	125
ભારતરત્ન નેલ્સન મંડેલા	ઉષા જોશી	120
ભારતરત્ન સી. એન. રાવ	મોહન સુંદર રાજન, અનુ. પરંતપ પાઠક	130
ભારતરત્ન સચીન તેંડુલકર	જગદીશ શાહ	300

મહિલાઓનાં ચરિત્રો

વિરલ નારીઓ 1થી 5	યશવંત મહેતા	600
પરોઢના પ્રકાશરૂપ મહિલાઓ	યશવંત મહેતા, ગાર્ગી વૈદ્ય	100
મહાદેવી અહલ્યાબાઈ હોળકર	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	125
અબળામાંથી પ્રબળા સિંઘુતાઈ સપકાળ	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	90
મહાન મહિલાઓ	સ્વામી સચ્ચિદાનંદ	180
નારીજીવનની વાચનયાત્રા	સંપા. મહેદ્ર મેઘાણી	50
ગુજરાતનાં નારીરત્નો	યશવંત મહેતા	120
કસ્તૂરબા (પુરસ્કૃત)	નારાયણ દેસાઈ	65
કસ્તૂરબા	નારાયણ દેસાઈ	80

ગુજરાત-વિકાસ વિષયક પુસ્તકો

વિત્ત-પર્વ [ગુજરાતની આર્થિક વિકાસયાત્રા]	રોહિત શુક્લ	135
ગ્રામ-પર્વ [ગુજરાતના ગ્રામપ્રદેશની વિકાસયાત્રા]	માણેકભાઈ પટેલ	90
ઉત્સવ-પર્વ [ગુજરાતનાં ઉત્સવો, પર્વો અને મેળાઓ]	કમલેશ ચાવડા	130
દુગ્ધ-પર્વ [ગુજરાતમાં શ્વેતકાંતિની વિકાસયાત્રા]	હસમુખ દેસાઈ	125
ન્યાય-પર્વ [ગુજરાતના ન્યાયાધીશો અને વકીલો]	ચિન્મય જાની	100

ગૂર્જર
ગ્રંથરત્ન
કાર્યાલય

ગૂર્જર સાહિત્ય ભવન

રતનપોળનાકા સામે, ગાંધીમાર્ગ, અમદાવાદ 380001
ફોન : 07922144663, 09227055777 e-mail : goorjar@yahoo.com

ગૂર્જર સાહિત્ય પ્રકાશન

102, લેન્ડમાર્ક બિલ્ડિંગ, સીમા હોલ સામે, પ્રહલાદનગર, અમદાવાદ-380015
ફોન : 26934340, 98252 68759 Email : gurjarprakashan@gmail.com,
website : gspbooksmall.com

રન્નાદે પ્રકાશન

૫૮/૨, બીજે માળે, દેરાસર સામે, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૧

ફોન : ૨૨૧૧૦૦૮૧-૨૨૧૧૦૦૬૪

કાવ્યસંગ્રહો

મુકુન્દ પરીખ

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
અનુભૂતિ	૬૫.૦૦
મન ચીતરીએ	૫૫.૦૦
ભીતરની ભીતરની ભીતર	૪૫.૦૦
<u>વત્સલ ર. શાહ</u>	

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
અડધી પડધી આંખે	૧૦૦.૦૦
એવું તે શું ?	૫૫.૦૦
<u>પન્ના ત્રિવેદી</u>	

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
ખામોશ બાર્તે (હિન્દી) (કાવ્યસંગ્રહ)	૨૦૦.૦૦
એકાન્તનો અવાજ	૪૫.૦૦
<u>ઈન્દુ પુવાર</u>	

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
લવરી કાવ્યમ્	૯૦.૦૦
રોમાંચ નામે નગર	૩૫.૦૦
લવરી કવચમ્ (લાંબુ કાવ્ય) (એજન્સી)	૨૫.૦૦
<u>નિર્મિશ ઠાકર</u>	

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
આદિલ મન્સૂરી નિર્મિશની નજરે	૮૫.૦૦
અધૂરું સ્વપ્ન છે	૫૫.૦૦
નિર્મિશીકરણ : ગુજરાતી ગઝલકારોનું (ઠહાચિત્રો)	૧૧૦.૦૦
અહો ! નિર્મિશાત્મક (વ્યંગકાવ્યો)	૫૫.૦૦

અશોક ચાવડા 'બેદિલ'

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
પીટ્યો અશકો (હાસ્ય-વ્યંગ કવિતાસંગ્રહ)	૬૫.૦૦
ડાળખીથી સાવ છૂટાં (પ્રતિબદ્ધ કવિતા)	૮૦.૦૦
દૂરસુદૂર અંતરિક્ષમાં (અનુવાદિત કાવ્યસંગ્રહ)	૨૨૫.૦૦

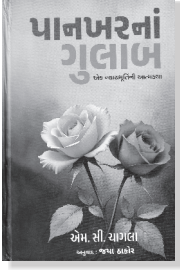
દેવજી ત્રિ.થાનકી

પુસ્તકનું નામ	કિંમત રૂ.
ગઢના કાંગરા હોંકારા દેતા	૧૨૦.૦૦
સમયની ધારે	૧૨૦.૦૦
ઈશ્વર હાજરાહજૂર છે	૧૩૫.૦૦
અસ્તિત્વનો ઉત્સવ	૮૫.૦૦
કોઈ ફરિયાદ નથી	૧૨૫.૦૦
જિંદગી સોગાદ છે	૧૦૫.૦૦
કિનારો હજુ દૂર છે	૧૩૫.૦૦
સફરનો થાક નથી	૧૦૦.૦૦
અક્ષરનો ઉજાસ છે	૧૩૦.૦૦
સમણાં સાદ કરે	૧૧૦.૦૦
ભીતર ધબકે કવિતા	૧૧૦.૦૦
કલમ તારે સથવારે	૧૪૦.૦૦
સફર કરાવું શહેરોની	૬૫.૦૦

અન્ય લેખકોના કાવ્યસંગ્રહો

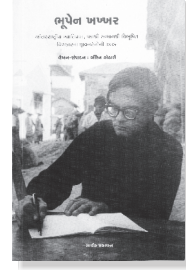
પુસ્તકનું નામ	લેખકનું નામ	કિંમત રૂ.
અમે, તમે અને જિંદગી (કાવ્યસંગ્રહ)	જ્યોત્સના શાહ	૧૮૦.૦૦
અતીતમાં ઉડ્યન (ખંડકાવ્યો)	વિનોદ જાની	૬૫.૦૦
પતંગ કાવ્યો (પતંગ વિષેના કાવ્યો)	સંપા. દિનેશ દેસાઈ, જયશ્રી ભટ્ટ દેસાઈ, હેમા પંચાલ	૧૮૦.૦૦
સમય તો થયો (સોનેટસંગ્રહ)	સંધ્યા ભટ્ટ	૮૦.૦૦
સાયવેલી ક્ષણો (કાવ્યસંગ્રહ)	આકાશ ઠક્કર	૧૮૫.૦૦
બાલાનો વિજોગ (કાવ્યસંગ્રહ)	ભરત કવિ	૫૫.૦૦
અમૃત જ્યોતિ (પ્રાર્થના, ભજનો)	ડૉ.ચંદ્રકાન્ત મહેતા	૧૮૫.૦૦
તારી આંખનું આકાશ (કાવ્યસંગ્રહ)	રમેશ દરજી	૮૫.૦૦

કેટલાંક નોંધપાત્ર પ્રકાશનો

પાનખરનાં ગુલાબ એક વ્યાયમૂર્તિની આત્મકથા

એમ. સી. ચાગલા
અનુ. જયા ઠાકોર
ગૂર્જર પ્રકાશન
2025, પૃ. 624
કાર્યું પૂંઠું, ₹ 950

ભૂપેન ખખ્ખર

લેખન-સંપાદન
બીરેન કોઠારી
સાર્થક પ્રકાશન
2025, પૃ. 298
કાર્યું પૂંઠું, ₹ 450

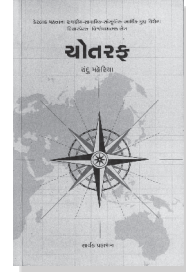
તવારીખની તેજછાયા — ૧

પ્રકાશ ન. શાહ
સાર્થક પ્રકાશન
2025, પૃ. 264
કાર્યું પૂંઠું, ₹ 325

રાજ્યસભામાં ગુજરાત અને ગુજરાતીઓ

બિનીત મોદી
સાર્થક પ્રકાશન
2025, પૃ. 138
કાર્યું પૂંઠું, ₹ 180

ચોતરફ

ચંદુ મહેસ્ત્રિયા
સાર્થક પ્રકાશન
2022, પૃ. 196
કાર્યું પૂંઠું, ₹ 230

પ્રાપ્તિસ્થાન ગ્રંથવિહાર ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ, 'ટાઇમ્સ'ની પાછળ,
નદીકિનારે, આશ્રમમાર્ગ, અમદાવાદ-09 • ફોન : 079-26587949
ઘરે બેઠાં પુસ્તક મેળવવા માટે વ્હોટ્સએપ નં. 98987 62263 • કુચિયર ચાર્જ અલગથી

GPSC / UPSC / UGC - JRF - NET, SLETની
પરીક્ષા માટે, વિવિધ યુનિ.ના અભ્યાસક્રમ માટે

ડૉ. ભરત મહેતા

લિખિત / સંપાદિત પુસ્તકોની શ્રેણી

વિવેચન

નાટ્યનાન્દી ♦ સંદર્ભસંકેત ♦ ભારતીય નવલકથા ♦ સમકાલીન ગુજરાતી
નવલકથા ♦ સમકાલીન ગુજરાતી નવલિકા ♦ સંજ્ઞાસંયોગ ♦ કૃતિ સમીપે,
સર્જક સમીપે

સંશોધન

કળાકારનો ઇતિહાસબોધ ♦ આર્નોલ્ડનો કાવ્યવિચાર

સંપાદન

જ્ઞાનપીઠ પુરસ્કૃત નવલકથા ♦ વિવેચનના વિવિધ અભિગમો ♦ ટાગોરની
વાર્તાકળા ♦ મંટોની વાર્તાકળા 'વળામણાં' ♦ મારી હકીકત ♦ સત્યના
પ્રયોગો ♦ તમસ ♦ ગોરા ♦ બદલાતી ક્ષિતિજ ♦ શર્વિલક ♦ ઇલિયડ ♦ મિર્ય
મસાલા ♦ મેટામોર્ફોસીસ

૧૦૫, નંદન કોમ્પ્લેક્સ,
મીઠાખળી ગામ, રેલવે ફાટક પાસે, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૬

વિદેશમાં વસતા અને ગુજરાતી ભાષાને શ્રવણ
કવિ/લેખક ભરત ત્રિવેદીનાં પ્રકાશનો

કાવ્યસંચય :

૧. હસ્તરેખાનાં વમળ (૧૯૮૮)	રત્નાદે પ્રકાશન	૧૧/-
૨. કલમથી કાગળ સુધી (૨૦૦૪)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	૧૫૦/-
૩. વિદેશવટો (૨૦૧૨)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	૧૫૦/-
૪. બત્રીસ કોઠા વાવ (૨૦૧૨)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	૧૫૦/-
૫. અઘાંદોત્સવ (૨૦૧૩)	ફ્લોરિડા પબ્લિકેશન	૨૫૦/-
૬. ચક્રવ્યૂહ (૨૦૧૫)	ફ્લોરિડા પબ્લિકેશન	૩૫૦/-
૭. ભરત ત્રિવેદીની પ્રતિનિધિ રચનાઓ (૨૦૧૬) બુકપબ		૩૫૦/-
૮. ન્યૂયોર્ક નામે નગર (૨૦૧૭)	બુકપબ	૨૫૦/-
૯. ને હવે ગઝલોત્સવ (૨૦૨૦)	ડિવાઈન પબ્લિકેશન	૧૫૦/-
૧૦. શેરીઓ લંબાઈ છે મારા ઘર તરફ (૨૦૨૦)	ગ્રંથમ	૪૦૦/-
૧૧. મનસંહિતા (૨૦૨૨)	ઝેડકેડ પબ્લિકેશન	૫૦૦/-
૧૨. મનોરથ (પ્રકાશ્ય)	ઝેડકેડ પબ્લિકેશન	—

ગદ્યપ્રકાશન – નવલિકા :

૧. પરાયા શ્વાસ (૨૦૧૫)	ફ્લોરિડા પબ્લિકેશન	૧૫૦/-
૨. સત્યેનની સકીના (૨૦૧૫)	ફ્લોરિડા પબ્લિકેશન	૧૫૦/-
૩. ભીતર અનારાધાર (૨૦૧૩)	નવભારત સાહિત્ય મંદિર	૧૫૦/-
૪. હું અને મારી કવિતા (૨૦૨૨)	બોલ્ડ પ્રકાશન	૨૫૦/-
૫. ત્રેવડ (૨૦૨૨)	ડિવાઈન પબ્લિકેશન	૨૦૦/-

BHARAT TRIVEDI

927, David Walker Drive,
Tavares, Florida 32778, USA.
Ph. +11 2178991163.
bharattrivedi@sbcglobal.net

ઓમ કૉમ્યુનિકેશન

રજિ. નં. ઇ/19921/અમદાવાદ

માનનીયશ્રી,

ઓમ કૉમ્યુનિકેશન દ્વારા ગુજરાતી ભાષાના દિવંગત સાહિત્યકારના જન્મદિન/ પુણ્યતિથિએ સાહિત્યિક વ્યાખ્યાનનું આયોજન થાય છે. 'શબ્દજ્યોતિ' શીર્ષક હેઠળ હયાત સાહિત્યકારના જન્મદિનની ઉજવણી થાય છે. 'શબ્દજ્યોતિ'માં હયાત સાહિત્યકાર પોતે પોતાનાં જીવન-કવન વિશે વક્તવ્ય આપે છે. આજની નહીં પણ આવતીકાલની ૨૦ વર્ષ પછીની યુવાપેઢી શિષ્ટ સાહિત્યનું વાચન કરે એ હેતુથી 'પુસ્તક-પરિચય' કાર્યક્રમનું આયોજન કરવામાં આવે છે. ભારતીય સંસ્કૃતિનો પરિચય માતૃભાષા ગુજરાતીમાં મળે એ હેતુથી 'સંસ્કૃતપર્વ:વાગ્માધુરી'નું આયોજન કરવામાં આવે છે. સામાન્ય રીતે મધ્યયુગ નરસિંહ મહેતાથી શરૂ થાય છે પણ એ પહેલાંનો પ્રાગનરસિંહયુગ અથવા હેમચુગાના ગુજરાતી જૈન સાહિત્યસર્જકોએ વિપુલ પ્રમાણમાં સાહિત્યસર્જન કરેલું છે. એ સર્જકોનો પરિચય થાય અને એમની કૃતિઓ પર આપણી વિશેષ દૃષ્ટિ પડે એ હેતુથી 'પર્યુષણ સાહિત્યપર્વ' અને 'શબ્દસંપદા'નું આયોજન થાય છે. આ સિવાય પણ અન્ય પ્રકલ્પ દ્વારા સાહિત્યિક કાર્યક્રમનું આયોજન થાય છે.

માતૃભાષા ગુજરાતીની ચિંતા કરવાને બદલે ભાષાનું સંવર્ધન થાય એ હેતુથી સાહિત્યિક કાર્યક્રમોનું આયોજન થાય એ સંસ્થાનો મુખ્ય હેતુ છે.

સંસ્થાની સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિને વેગ મળે એ હેતુથી અને સંસ્થાનું આર્થિક ભારણ ઓછું થાય તેમજ સંસ્થાનું સ્થાયી ભંડોળ એકઠું થાય એ માટે સંસ્થા ડોનેશન માટે આપને નમ્ર અપીલ કરે છે. COG (૫) હેઠળ પણ મહત્તમ ડોનેશન આપી આપ ઈન્કમટેક્સમાં રાહત મેળવી શકો છો.

આભાર સહ,
અપેક્ષા સહ,

— મનીષ પાઠક
(મે. ટ્રસ્ટી ઓમ કૉમ્યુનિકેશન)

બેંકની વિગત :

Name : OM COMMUNICATION

Bank Name : Punjab National Bank

Branch : Sola Road.

A/c. No. : 3937000100083947

IFS Code : PUNBO393700

Address : 13, Narottam Park, B/h. Agarwal Tower,

Bhuyangdev Cross Road, Sola Road, Ghatlodia,

Ahmedabad-380061

Mo. : 98250 46684

જગતમાં સાહિત્યની જે કૃતિઓએ વિશ્વને પ્રભાવિત કર્યું એમાંની એક ‘ધ વેસ્ટ લેન્ડ’ ગણાય છે. એલિયટ (૧૮૮૮-૧૯૬૫)ની આકૃતિ ઈ.સ. ૧૯૨૨માં પ્રગટ થઈ હતી. એ જ ગાળામાં જેમ્સ જોયસની ‘યુલિસિસ’ અને થોડી પૂર્વે કાફકાની ‘મેટા મોર્ફોસિસ’ (૧૯૧૫) પણ યાદ આવે. ત્રણેય કૃતિઓમાં વિશ્વયુદ્ધની સ્થિતિ પણ વાંચી શકાય. આધુનિકતાએ યંત્રવત્, જંતુવત્ કરેલી મનુષ્યની સ્થિતિનું નિરૂપણ છે. — ભરત મહેતા

સ્ત્રીઓ માટે પોતાની આવક અને પોતાનો અલાયદો ઓરડો, એ બે મુદ્દાઓની ચર્ચાની સાથે વૂલ્ફ શેક્સપિયરની કાલ્પનિક બહેન જ્યુડિયનું કાલ્પનિક પાત્ર સર્જે છે, જે અપરિણીત છે અને સગર્ભા બને છે, અંતે તે આત્મહત્યા કરી લે છે. જ્યુડિયની આ ચેષ્ટામાં પણ ભવિષ્યમાં આત્મહત્યા કરનારા વૂલ્ફના અચેતન ચિત્તમાં પડેલી આત્મહત્યાની મનોવૃત્તિનો સ્પષ્ટ સંકેત મળે છે. સર્જકની કૃતિમાં થતું પાત્રો અને ઘટનાઓનું નિરૂપણ મહદંશે તેના વ્યક્તિગત જીવનની ઝાંખી કરાવતું હોય છે. એ બાબત ‘અ રૂમ ઓફ વન્સ ઓન’ સંદર્ભે યથાર્થ પુરવાર થાય છે. — કુમાર જૈમિની શાસ્ત્રી

મિલાન કુન્દેરાની નવલકથા ‘સ્લોનેસ’ (૧૯૯૫)માં કથા માત્ર એક રાતની છે, પણ એ રાતમાં બે સદીઓની કથા ઘડતા જાય છે. અઢારમી સદીની મંથર ગતિની પડખે વીસમી સદીની બેફામ ઝડપ કથામાં નિરૂપાઈ છે. ઝડપ એ તકનિકી ક્રાન્તિએ માનવને અર્પેલ ચરમ આનંદનું એક રૂપ છે. મોટર સાઈકલ ચલાવનાર સામે દોડનાર હંમેશા પોતાના શરીરમાં સ્થિત હોય છે. તેપોતાના થાકવિશે વિચારબદ્ધ હોય છે. માણસ ગતિની આવડત યંત્રને પ્રદાન કરે છે પછી એનું પોતાનું શરીરપ્રક્રિયાની બહાર રહે છે. જે અશારીરિક છે, ભૌતિક છે, માત્ર ચરમ ઝડપ છે તે ગતિને માણસ સમર્પિત થઈ જાય છે. — અજય સરવૈયા

એરિસ્ટોટલે એના ‘પોએટિક્સ’ના નવમાં પ્રકરણમાં લખ્યું હતું; વાસ્તવ એ છે કે જે જીતે છે એ ઇતિહાસ લખે છે, જે હારે છે એ કવિતા લખે છે. ઇતિહાસ બહુધા વિજેતાએ કહેલી વાત હોય છે. — ચન્દ્રકાન્ત બક્ષી

સ્થાન સમર્પિત

ડૉ. અરુણ જે. કક્ક

એસોશિએટ પ્રોફેસર, હેડ ઓફ ગુજરાતી ડિપાર્ટમેન્ટ,
દેવમણી કૉલેજ, વિસાવદર.

ડૉ. શિવલાલ તુ. જેસલપુરા
અને
ચંચળબહેન શિ. જેસલપુરાનાં
સ્મરણાર્થે

હર્ષદભાઈ – પ્રવીણભાઈ – ગિરીશભાઈ
નરેન્દ્રભાઈ – ભરતભાઈ – સ્વ. જસુમતી
તેમજ સમસ્ત જેસલપુરા પરિવાર
તરફથી

છાયા તો વડલા જેવી, ભાવ તો નદના સમ,
દેવોના ધામ જેવું હૈડું જાણો હિમાલય.

વિચાર કરવાની કળા

(પરબ સપ્ટેમ્બર ૨૦૨૪નું ચાલુ)

ચંદન રાજદરબારે પહોંચી ગયું. સુથારે એનું કામ શરૂ કરી દીધું. વેપારીને પૂરતા પૈસા મળી ગયા. એનું મન હળવું થઈ ગયું. ચિંતા ટળી ગઈ. મનમાંથી રાજાના મૃત્યુનો વિચાર ગયો. વાદળ વરસી જાય કે વિખરાઈ જાય પણ તે પછી તો સૂરજનો પ્રકાશ મળે છે!

પછી રાબેતા મુજબ તે વેપારી રાજસભામાં ગયો. રાજાએ તેને જોયો. રાજાના મનમાં સહજ પ્રસન્નતાનો અનુભવ થયો. આશ્ચર્ય થયું. સભા બરખાસ્ત થયા બાદ મંત્રીને આ પૂછ્યું : તમે કંઈક કર્યું જણાય છે! મંત્રી કહે : આપણે પરિણામ સાથે નિસ્ખત છે. આપે સોંપેલું કામ થઈ ગયું.

આ કથાનો સાર મહત્ત્વનો છે.

આપણાં ચંદન વેચવા માટે કોઈની ચિતા ખડકવાની જરૂર નથી. આપણા સુખને માટે કોઈને દુઃખ દેવાનો વિચાર ન કરવો જોઈએ. કોઈને દુઃખી કરવાનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એ આપણે વાવેલું જ દુઃખ આપણને પાછું મળે છે. આપણો જ વિચાર આપણા તરફ પાછો વળે છે. મનના વિચારોની સૂક્ષ્મ અસર થાય છે. શુભ હોય કે અશુભ, મનના વિચારોની અસર થવાની જ.

આપણને શુભ વિચારો જ જોઈએ છે તો શુભ વિચારો જ ફેલાવવા. સર્વ દિશાએથી આવતા શુભ વિચારો ઝીલવા એ જ આપણું કર્તવ્ય.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત

અમૃતવર્ષા

Traditionally Printed Cotton Sarees

નિમેષભાઈ ડગલી

૩/એ, અલકાપુરી સોસાયટી, ઉસ્માનપુરા ચાર રસ્તા પાસે,
આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૧૩. ફોન: ૩૨૮૦૬૬૫૫

‘પચ્છપ્પિણહ’ પ્રત્યાર્પણ કરો

ઉત્તરવિધિનું મહત્ત્વ પૂર્વવિધિ જેટલું જ છે અને તે આપણે ઘણી બાબતમાં સાચવીએ પણ છીએ. કોઈને ભોજન કરાવીએ તો તે પછી મુખવાસ, પહેરામણી, દાન-દક્ષિણા વગેરેની કાળજી લઈએ છીએ. અતિથિ આવ્યા હોય, પછી જ્યારે તે વિદાય લેતા હોય તો તેમને વળાવવા સાત-આઠ ડગલાં જઈએ છીએ, જવું જોઈએ એમ માનીએ છીએ. આ ઉત્તરવિધિ થઈ. એ કરવાથી કાર્ય પૂર્ણ થયું ગણાય. જેમ ભોજનમાં ભાત પીરસાય એટલે તે પૂર્ણ ભોજન કહેવાય તેમ આ ઉત્તરવિધિને આપણા રોજિંદા જીવનમાં વણી લેવાની જરૂર છે.

કોઈએ આપણને કંઈ કામ ભળાવ્યું. જ્યારે એ કામ કરવાનું આપણે સ્વીકાર્યું તો તે કરી લીધા પછી, તે આ રીતે પૂર્ણ કર્યું છે તેમ તેમની પાસે જઈ નિવેદન કરવું જરૂરી છે. તેમ કરવાથી જ તે કાર્ય પૂર્ણ થયું ગણાય. આ ઉત્તરવિધિ થઈ. શ્રી કલ્પસૂત્રમાં આ વિધિનો ઉલ્લેખ વારંવાર આવે છે. સિદ્ધાર્થ મહારાજ પોતાના કર્મચારીને કહે છે કે :

આ, આટલું, આમ કરો, કરાવો. કરી કરાવીને આ આજ્ઞા મને પરત કરો, કે આ, આટલું, આ રીતે થઈ શક્યું. આ આટલું આ રીતે, આ કારણે નથી થઈ શક્યું.

આમ એ વિધિ પૂર્ણ થાય છે. એક ઉત્તમ રીતભાત રૂપે આપણા રોજિંદા વ્યવહારમાં આ દાખલ કરવા જેવું છે.

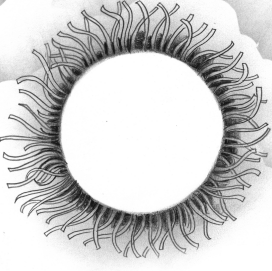
તે પ્રમાણે કોઈ યાત્રા-પ્રવાસ, ઓપરેશન, પરીક્ષા કે એવા કોઈ પ્રસંગે ગુરુમહારાજના આશીર્વાદ લેવા ગયા, લીધા. કાર્ય સાનંદ અને સાંગોપાંગ સંપન્ન થયું. તો તે પછી એ જ ગુરુમહારાજ પાસે જઈ કહેવું જોઈએ કે આપશ્રીએ કૃપાપૂર્ણ એવા સુંદર આશીર્વાદ આપ્યા કે આપશ્રીની કૃપાથી અમારો યાત્રા-પ્રવાસ, ઓપરેશન, પરીક્ષા નિર્વિઘ્ને પાર પડ્યાં. આમ કરવાથી તે ઉત્તરવિધિ પૂર્ણ થઈ ગણાય.

કાર્ય - સેવા કરવાનું જે સ્વીકાર્યું; આવેલું કાર્ય નિર્વિઘ્ને પૂર્ણ થાય તે માટે આશીર્વાદ લેવા ગયા, તો તે પછી તે જાણ કરવી તેટલી જ જરૂરી છે. આમ કરવાથી તે વિધિ પૂર્ણ થઈ કહેવાય. હવેથી એ રીતે કરવાની રસમ ટેવ રૂપે શરૂ કરીએ.

(પાઠશાળા)

- પ્રદ્યુમ્નસૂરિ

સ્થાનસમર્પિત
વસન્ત આત્મા ચેરિટેબલ ટ્રસ્ટ
ગુજરાત સ્ટીલ ડિસ્ટ્રિબ્યૂટર
અમદાવાદ

અવધૂ સૂરજ ઉગ્યો નભમાં ...

અવધૂ સૂરજ ઊગ્યો નભમાં
ક્ષિતિજતણો ઘૂંઘટપટ ખોલી
લાલ લાલ પાલવડો ઓઢી
મીકું મીકું લગીર શરમાતો
તેજ વેરતો જગમાં...૧

પડો ફાટે ને અરુણ રતૂમડો
તિમિર વિખેરે સઘળાં
પાછળ આવે સૂર્ય-સવારી
માંડતી ધીમાં ડગલાં...૨

પહેલાં કુમળો પછી હૂંફાળો
પછી આકરો થાતો
એક સૂરજ આ સૂરજ-સરીખો
પ્રગટો મારા ઘટમાં...૩

: અંકસૌજન્ય :

તપાગચ્છીય આચાર્ય શ્રીવિજયનેમિસૂરીશ્વરજી જ્ઞાનશાળા ટ્રસ્ટ

C/o. શાસનસમ્રાટ ભવન, હઠીભાઈની વાડી, અમદાવાદ.

(આ. વિજયશીલયન્દ્રસૂરિ - પ્રેરિત)

MBA in Innovation, Entrepreneurship, and Venture Development: A Gateway to Entrepreneurial Mastery

India has firmly established itself as a global hotspot for entrepreneurship, with its startup ecosystem ranked third globally. The country is home to over 115,000 recognized startups as of March 2024, according to the Department for Promotion of Industry and Internal Trade (DPIIT), reflecting a dynamic surge in entrepreneurial activities across domains. This growth has been powered by government-backed initiatives such as Startup India, Digital India, Make in India, and Atmanirbhar Bharat, all of which aim to create a conducive environment for innovation, ease of doing business, and financial empowerment.

The Global Entrepreneurship Monitor (GEM) 2023–24 report marks a continued rise in India's Total early-stage Entrepreneurial Activity (TEA), indicating a thriving culture of innovation-led enterprises. India's TEA rate reached 16.2% in 2023, significantly up from pre-pandemic levels, showing a strong inclination among youth and professionals to venture into business. The Established Business Ownership (EBO) rate has also climbed, suggesting improved business sustainability and confidence.

In today's fast-paced business world, innovation and entrepreneurship are not just buzzwords but essential skills for success. Recognizing this, the prestigious GUNI Centre for Management Studies and Research has introduced an exhilarating MBA program in Innovation, Entrepreneurship, and Venture Development, designed specifically for business owners, successors of family businesses, and founders or co-founders of startups. This program is a beacon for those looking to scale new heights in their entrepreneurial journey, offering a blend of academic rigor and practical, hands-on learning that sets it apart.

At the heart of the program is its cutting-edge curriculum, developed and delivered by a cadre of international experts. Participants will embark on an international immersion experience, engage in strategic skill enhancement sessions, and gain exposure through boot camps tailored to foster enterprise scalability and an entrepreneurial mindset. The program's hallmark

is its Entrepreneurship Integrated Learning Model (EILM), which synergizes case studies, simulation exercises, hackathons, bootcamps, and capstone projects, ensuring a learning experience that is both comprehensive and transformative.

One standout feature of this MBA program is its unparalleled access to a global entrepreneurial network and networking opportunities with industry leaders. Supported by the GUNI Centre for Entrepreneurship, participants benefit from the Ganpat Biznovation Pvt. Ltd., offering funding of up to 1 crore, and the GUNI Innovation Foundation, a government-recognized Intellectual Property Facilitation Centre. Additionally, the Guni Ecosystem provides financial assistance through SSIP (Student Startup and Innovation Policy) of up to 3 Lakhs, IPFC funding of up to 65 Lakhs, and Start-up Nodal Institute funding of up to 30 Lakhs, further enhancing support for aspiring entrepreneurs.

Furthermore, the program's affiliation with the Start-Up Nodal Institute, appointed by the Government of Gujarat, and its Incubation Centre with free co-working space, ensures that participants have all the resources at their disposal to turn their entrepreneurial dreams into reality. Adding to this rich ecosystem are the TWE (The World of Entrepreneurs) and TWS (The World of Startups) talk series, designed to inspire and educate through the experiences of successful entrepreneurs.

This MBA program is not just about acquiring knowledge; it's about transforming oneself into a visionary leader capable of driving innovation and growth. It's about being part of an elite network of professionals and tapping into resources that can catapult your venture to the next level. Whether you're looking to inject new life into a family business, scale a startup, or pivot your business model to capture new market opportunities, this program offers the tools, insights, and support to make it happen.

Any student who has completed a graduation course from a recognized university and aspires to pursue a career in Entrepreneurship can enroll in this program.

Visit this to know all other programs offered by Ganpat University.

guni.ac.in/programs

Ganpat Vidyanagar-384012,
Mehsana-Gandhinagar Highway
Dist.: Mehsana, Gujarat (North)

8100 61 61 61

www.guni.ac.in

PARAB 2025 May

RNI No. GUJGUJ/2006/17273

Regd. under Postal Registration No.

GAMC-306/2021-2023 valid upto 31-12-2023

Posted at ahd. PSO on 10th of every month SSP Ah'd

Date of Publication 10th Posted on Every Month

ISSN : 0250-9747

₹ 20

PULL it,
STICK it,
PUSH it.

Pidilite

1. PULL

2. STICK

3. PUSH

FEVICOL^{MR}

NEW PACK

General Purpose

Printed and Published by **SAMEER BHATT** on behalf of **GUJARATI SAHITYA PARISHAD** and Printed at **Kirit Graphics, G-1, Labh Complex, Sattar Taluka Society, Opp. C.U. Shah College, Incometax, Ahmedabad-09** and Published from Gujarati Sahitya Parishad, Govardhan Bhavan, Gujarati Sahitya Parishad Road, Ashram Road, Behind River Side, Post Box No. 4060, Ahmedabad - 380009. Editor - **KIRIT DOODHAT**.